ХТО ТИ, КАРАЧОБАНЕ?

Березень 1492 року

Шаблі викрешували іскри, коні гризлися межи собою і люто іржали, а їхні хазяї усе завзятіше налітали один на одного.

Басман-бек покладався на хитрість, Селім Карачобан — на спритність. І обидва — на силу.

Обабіч змагалися інші нукери. Поміж них був і Карачобанів слуга, проворний мускулистий юнак. Так уже повелося у справжніх батирів — щодня вправлятися у двобоях, адже без вправної руки навряд чи вдасться вистояти у частих сутичках на порубіжжі. Це знали всі — і прості чауші, і могутні нукери, і поважні мурзи та беки.

Басман-бек широко посміхався: щойно він відбив блискавичний політ шаблі супротивника згори, а той, своєю чергою, легко перехопив такий же несподіваний удар збоку. Ні, що там не кажи, а все ж приємно стати на прю із рівним собі, навіть коли той і не охоронець-тургауд кримського хана Манглі-Гірея, хай продовжаться його роки!

Чи не все своє свідоме життя він, Басман-бек, провів у походах. Бував у славетній Порті і на Кавказі, бився в Персії та Візантії. Перемагав у двобоях з десятками найвправніших бійців. Але таких, як цей Карачобан, можна полічити на пальцях однієї руки.

Бач, який спритник: не дає навіть розмахнутися як слід! Це вже не вперше він, Басман-бек, збирається занести свою шаблю високо над головою, щоб з усієї душі опустити її на супротивника, проте Карачобан у відповідь блискавично тицяє, наче списом, своєю шаблею просто в лице. І тоді вже не до замаху — тут хоч би встигнути відвести вбік зброю супротивника.

І ятаганом цей Карачобан володіє не згірше від найкращого яничарина. І ножем вціляє на відстані в двадцять кроків. У цьому він, Басман-бек, уже не раз пересвідчувався протягом їхнього майже шестирічного знайомства. Тоді Карачобан зробив йому, новоспеченому сотникові, перший дарунок — чудовий ятаган. При цьому запевнив, ніби ця коштовна зброя — віддяка купців, чиї каравани він, Карачобан, час від часу супроводжує до Великої Орди. Проте Басман-бек має всі підстави підозрювати, що дорогий Селім-джан має стосунок не тільки до Великої Орди…

Про Селімове дитинство та молоді літа Басман-бек знає майже все. Ще немовлям захопили його татарські кайсаки, щоб продати потім у Криму. Але було те немовля таке хирляве, що вони покинули його в степу, навіть не стявши голови. Не варто заради такої нікчеми й шаблю здіймати — і так доклюють його ворони та орлани. Проте вже конаюче хлоп’я знайшов один з татарських чабанів з-над річки Самари — виходив його і поставив на ноги. Від чабана Селім Карачобан потрапив на службу до кримського хана, де навчався військової справи, потім пробував щастя у війську турецького султана. До речі, вони в одному тумені билися проти римлян. В останній сутичці Селіма важко поранили. І хоча невдовзі він одужав, проте до війська так і не повернувся, вирішив натомість супроводжувати каравани. І не було провідника надійнішого за нього.

Проте для Басман-бека, який мусив знати геть усе про кожного підданця кримського хана, залишалася незрозумілою одна обставина: тільки-но Селім допроваджував караван до місця призначення — одразу ж кудись щезав, наче й на світ не з’являвся. Вивідники увесь час губили його сліди. І хоч як уже за ним стежили, хоч як перевіряли — щезав, і все. Чи то у Велику Орду, чи в саму Порту, чи, не доведи Аллах, в Урусію або Польщу. Тож піддавати його тортурам, аби зізнався кому служить, було вельми небезпечно.

Крихітній державі, що танцює на задніх лапках перед державами великими, не прийнято карати їхніх вивідників. Бо в такому випадку може

злетіти голова його, Басман-бека. А от коли цей Селім уруський, чи, як кажуть поза степом, український, вивідник?… Думав Басман-бек і про це.

Ще й досі стоїть перед очима, як вони тортурували одного уруса, запідозреного в спробі заколоту. Тоді він, Басман-бек, стояв поруч і примовляв: скажи, хто між вас головний заколотник — і будеш вільний. Проте мовчав клятий заколотник, лише стогнав, коли йому тріщали кості. Мовчав і Карачобан. Не видали вони бодай словом чи поглядом, що знають одне одного. А на другий день Басман-бек звелів заарештувати Карачобана і заявив йому, що урус таки не витримав тортур і зізнався, що саме Карачобан стоїть на чолі уруського заколоту. На те Карачобан тільки презирливо осміхнувся і навіть не скористався нагодою втекти. Ту нагоду йому спеціально підлаштували. Тож тепер не виникало ані найменших сумнівів, що Карачобан не має жодного стосунку до спроби уруського заколоту, про який час від часу подейкують.

Можливо, Карачобан просто ватажок якоїсь зграї розбишак — кайсаків, що промишляють у безмежних степах від Дніпра до Каспію. А втомившись кайсакувати, повертається до Криму і насолоджується всіма розкошами тутешнього життя. Але й тут хапати його за кайсацтво теж якось незручно, бо тоді чи не половині славних татарських відчайдухів-нукерів треба відрубувати руку. А Карачобан уже довів, що його рука вартує більше, ніж десяток найкращих ятаганів.

То хто ж ти, Карачобане, насправді? З якого боку до тебе підступитися?… Нараз Басман-бек отримав такий удар, що на мить затерпла рука. Подумки вилаявся: не треба ширяти в думках, коли б’єшся з таким спритником!

А що, коли на ньому випробувати новий спосіб, якого нещодавно навчили його турецькі яничари? А ті запозичили його, здається, у римських готів чи навіть у литвинів з урусами. Називається "удар смерті". Отак — навскоси від плеча до самого сідла. Супротивник розвалюється надвоє, мов зліплений з сирої глини. Яничари клялися, що страшнішого видовища бути не може…

Отож тримайся, Карачобане!

Нараз обличчя Басман-бека спотворила гримаса розчарування й болю: Карачобан зустрів удар як щось дуже звичне. Ба навіть більше! — він якось так крутонув своєю зброєю, що шабля Басман-бека ледь не вилетіла йому з рук. Схоже, знає хитрий гяур про цей удар! А тоді зринає питаннячко: звідкіля він про нього довідався: від яничарів, готів, чи, може, від урусів українців з литвинами?

— З радістю бачив би тебе в своїй сотні, Селім-джан, — сказав Басман-бек, переборюючи бажання потерти руку.

— Я б теж залюбки послужив тобі, якби був літ на десять молодший, — всміхнувся Карачобан. — Проте сам знаєш, що нукерська служба не дає прибутків.

Басман-бек хитнув головою і знову підняв шаблю. Атож, нукерська служба цікава, коли тобі сімнадцять — двадцять. А далі… У кожного й сім’я з’являється, і діти, та й дах над головою теж не завадив би. Тому кожен крутиться як може. І якщо добре подумати, то й він, Басман-бек, теж не виняток.

— А якої ти думки про Саїда-мурзу? — відбивши черговий удар, запитав він у Карачобана.

Карачобан опустив шаблю, і Басман-ага мимоволі втішився: його рука вже давно потребувала перепочинку.

— Хто його зна, — задумливо відказав Карачобан. — Знаю лише, що його улус кочує між Ворсклою і Самарою. Але стрічатися не доводилось. Та й не дуже хотілося, — зненацька всміхнувся він. — Бо на своїй землі кайсаки найлютіші і найпідступніші. Жодного каравану не пропустять. Тож нашому братові провіднику доводиться обходити землі Саїда-мурзи десятою дорогою.

Басман-бек стримав мимовільний усміх. Так зазвичай мислять прихильники Великої Орди, яка скрізь і всюди проголошує, що бажає жити в мирі з усіма. Навіть зі своїми прикордонними улусами. І зрозуміло, чому вона має зуб на улус Саїда-мурзи: той більше тягнеться до орди кримської.

— Кайсаки, кажеш… То ще треба розібратися, де чиї. Дніпровські уруси-бродники теж себе називають козаками. І невідомо, хто з них більше завдає шкоди мирному чабанові. Ні, мудро чинили наші хани, коли веліли нищити кайсаків без огляду на те — уруські вони, татарські чи ще якісь. Грабіжник повинен знати, що його неодмінно настигне жорстока відплата.

— Твоя правда, Ахмете-джан, — охоче згодився Карачобан. — Хоч без них теж важко, — лукаво примружився він. — Вони — як та щука в річці, щоб карась не дрімав.

Басман-бек зареготав.

— Це ти маєш на увазі наших чабанів? І справді карасі… — Враз по його засмаглому обличчі промай — нула якась судома. — Жирні, ліниві карасі.

— Так, Ахмете-джан, — підхопив Карачобан. — Вивітрюється уже з них дух войовничих пращурів, чаушів незабутнього Батия. Чув я, що деякі з прикордонних улусів сьогодні воліють за краще обніматися з урусами, аніж з ними сваритися.

Басман-бек кивнув головою.

— Це так, — підтвердив він. — Дивуюся з того, як швидко може душа тигра перетворитися на заячу. Минуло всього сто з гаком літ, як рештки буджацької та очаківської орд після битви на Синіх Водах попросили дозволу перейти на лівий берег Дніпра й оселитися над Перекопом.

Здавалося б, у їхніх душах мусить палахкотіти вогонь зненависті і помсти. Проте цього не сталося. Як ти гадаєш, чому?

Карачобан повільним жестом вклав шаблю у піхви.

— Все повертається на свої місця, — сказав він. — Пастух — найсумирніша істота в світі. Але доти, доки в нього не з’явиться свій Чингізхан.

В очах Басман-бека засвітилися крижинки.

— Гадаєш, нам бракує нових Чингізханів?

Карачобан заперечливо хитнув головою.

— Я цього не казав. Проте вважаю, що мій співбесідник, шановний Ахмет-джан, вельми мудрий чоловік. А його думка мені вже давно відома: наступником великих ханів Чингіза й Батия стане Манглі-Гірей, гідний нащадок славного хана Тохтамиша.

— Гадаю, цієї ж думки дотримується і шановний Карачобан, — без усмішки сказав Басман-бек. — Коли ти не проти, то ми могли б про це погомоніти по дорозі до порту. Там має відбутися щось вельми цікаве, — загадково закінчив він.

У супроводі десятка нукерів вони рушили широкою вулицею, де поряд з шатрами зводилися перші кам’яні будівлі Бахчисарая — нової столиці кримського ханства. Незабаром вулиця перейшла у безмежний смарагдовий степ. Ліворуч здіймалися обриси кримських гір. Назустріч їхали скрипучі гарби з пиляним черепашником та колодами. Басман-бек вдоволено роззирався: йому подобалася ця штовханина й гамір, як, зрештою, і та повага, з якою ці заклопотані люди похапцем кланялися йому.

Нарешті попереду завиднілася безмежна водяна поверхня. Вони проїхали ще трохи і зупинилися біля хащів дикої маслини. За сотню кроків від них показався причал, до якого притулився великий човен. Худі, засмаглі до чорноти невільники зносили з нього якісь ящики. Що в них було — не запитував ніхто. Там могло бути все, що завгодно: амфори з вином та прянощами, сувої краму, сицилійський мармур. І все те вантажилося на вози, що нескінченними валками тяглися до Бахчисарая. Ще два човни чекали своєї черги.

Проте не човни з заморськими товарами притягували погляд прибульців. Посеред широкої затоки ледь помітно погойдувався на широкій лінивій хвилі величезний військовий корабель. Його вітрила ліниво тріпотіли під подувами легкого вітерцю. У крутих обрисах вгадувалася хижа міць.

— Турецька галера, — пояснив Басман-бек. — Від таких галер утікають, як щури, навіть іспанські й французькі кораблі. Їм немає рівних в усьому світі!

З галери долітали окрики наглядачів і посвист нагаїв. Моряки-нукери зійшли на берег, а веслярі — їх було, либонь, не менше сотні — і досі сиділи, бо були прикуті до своїх довжелезних весел.

— Прибув сьогодні зранку, — пояснив Басман-бек. — Поки що з дружнім візитом. А згодом турецький султан має намір продати кілька таких нашому ханові. Бо Крим — то морська держава, — не приховуючи гордощів, докінчив він. — І йому потрібна своя військова флотилія.

ХАН МЕНГЛІ-ГІРЕЙ

Зненацька позаду почувся шалений перестук копит. Карачобан з Басман беком озирнулися. Широким віялом на них летіли тургауди і розривали горлянки у лютому крикові:

— Геть з коней! На коліна!

Над тими, хто запізно падав ниць у куряву, свистів нагай.

— Світлий Менглі-Гірей виїхав на оглядини галери, — пояснив Басман-бек Карачобанові. — Треба й нам злазити, бо, чого доброго, якийсь із цих мугиряк ще й нас огріє по спині канчуком…

Втім особливого невдоволення у його словах не чулося. Бо це був його, Басмана, задум. Надто вже багато охочих запустити в Менглі-Гірея стрілу, а то й накинутися з ятаганом. І стежити за нападниками було дуже важко. Та коли всіх зсадити з коней і змусити нюхати пилюку, — зарадити небезпеці буде багато легше.

Почет Менглі-Гірея з острахом позирав на свого повелителя, чиє чоло пересікала глибока зморшка. Це означало, що він будь-якої хвилини може вибухнути гнівом. А в гніві Менглі-Гірей був нещадний і непередбачуваний. Тому його охоронці-тургауди намагалися триматися від нього на відстані — летіли попереду й кричали:

— На коліна! Дорогу ясновельможному Менглі-Гірею!

А Менглі-Гірей і справді мав причину для невдоволення: його мрія зробити Бахчисарай однією з найкращих столиць світу затягувалася в часі. Років з п’ятнадцять тому він уперше відвідав Стамбул, а ще й до цього часу не міг забути його казкової величі, вишуканості і пишноти. Потому побував там ще не раз, та лише нещодавно поділився зі своїм високопоставленим другом і повелителем заповітною мрією: зробити з нової своєї столиці Бахчисарая пишне місто, що стало б молодшим братом найкращій столиці світу — Стамбулу. І султан, хай продовжиться рід його у віках, схвалив цей намір. Але ті невільники, що їх гнали з Урусії чи Польщі, геть не розумілися на велеліпній пишноті, якою вирізнялися палаци його високого друга і повелителя. Тому довелося ще раз звернутися до султана по допомогу, і той пообіцяв надіслати своїх

зодчих. А ті зодчі будівельники, як відомо, даром не працюють. Тож йому, Менглі-Гіреєві, потрібно багато, ду-у-же багато ясиру, щоб на виручені за нього кошти запрошувати десятки й десятки майстрів — каменотесів, мулярів, столярів, малярів…

Припікало. В таку спеку гарно було б поніжитися на лагідній морській хвилі, проте до літа було ще далеко. Мимоволі пригадалися казкові хвилини, які він пережив у незрівнянних стамбульських лазнях.

Менглі-Гірей поворушив пальцем — і біля нього зринув головний писар-юртджі з загостреним калямом напоготові.

— Що ти там записав? — запитав він.

— Вчора, найсвітліший, ти мовив, що твій палац має перевершити вишуканістю київські княжі хороми й покої угорських та польських володарів…

Менглі-Гірей кивнув головою.

— Пиши, — наказав він, — я велю запросити зі Стамбула найліпших майстрів, що зводять лазні. Лазні мають бути не лише джерелом неземної насолоди, а й спрямовувати найсвітліші уми до високих роздумів про долю держави… Зрозумів мою думку?

Писар запопадливо закивав головою і заходився водити калямом по згортку. Менглі-Гірей перевів погляд на дорогу. Кілька десятків простолюдинів уже прикипіли обличчями до пилюки. Над ними переминалися нукери з оголеними шаблями. Трохи збоку, над самим шляхом, височів на коні Басман-бек, один із сотників особистої охорони. Він мав право не схиляти голову перед Менглі-Гіреєм. І зрозуміло чому — цією самою головою він відповідав за безпеку свого повелителя.

Менглі-Гірей ковзнув по ньому поглядом і знову повернувся до своїх думок.

…Атож, мусить бути хоч якась віддяка за підлеглість Порті.

Власне, він би й не робив нічого, жив би собі тихо-мирно з урусами-українцями, як його великий прапрадід Тохтамиш. Проте часи міняються. Коли його діди-прадіди й не чули нічого про Порту, то тепер ось вона — нещодавно обійшла Чорне море і вийшла до пониззя Дністра. Ще трохи — і візьме в обценьки і його кримську орду. Тож треба було обирати — чи рабське підданство Порті чи, бодай і не дуже рівноправний, та все ж таки союз. І він, Менглі-Гірей, після довгого вагання вибрав друге. І, здається, не помилився. Бо чого варті нині уруси? Майже нічого. А литвини з ляхами? У них свої клопоти в Балтійському морі і їм немає ніякого діла до моря Чорного.

Проте не все давалося так легко. Ще й досі серед старійшин є такі, що торочать одне й те саме: треба ще раз спробувати дійти згоди з урусами чи далекими литвинами і купно дати відсіч Порті. Тож, аби не стати рабом Порти, чи й узагалі позбутися життя, він, Менглі-Гірей, мусив стати жорстоким. Не одна шанована голова покотилася на землю, не один не покірний закінчив своє життя на палі.

І тепер турецький султан перед усім світом виказує свою любов і братерську приязнь до нього, Менглі-Гірея. І тепер не тільки уруси, а й ті ж литвини з ляхами тремтять перед ним — перед ханом нехай і маленького, проте дужого Криму. Бо за ним — уся могуть Оттоманської Порти. І варто йому, Менглі-Гіреєві, лише пальцем ворухнути, як десятки тисяч його нукерів разом з турецькими яничарами заполонять уруські й ляхо-польські землі аж до Балтійського моря, аж до тевтонських боліт та низин. А колись, може, вивільниться він, Менглі-Гірей, від залежності заморському сусідові і знову підніметься, як піднялися Чингізхан, Батий-хан, чи й сам Тамерлан.

Але поки що треба кланятися турецькому султанові, надсилати йому ясир для яничарського війська і будувати новий Бахчисарай.

…А над дорогою усе ще літало:

— На коліна!

Нараз нукери кудись пощезали. Чи то кинулися далі, чи застигли десь позаду, чатуючи на кожен порух випадкових глядачів. А тоді з-за шатрів повільно й велично, в оточенні найвірніших нукерів, з’явився Менглі-Гірей. Натовп бухнув лицями в пилюку, боячись навіть підняти очі на свого повелителя. І все ж Карачобан за спинами дужих тургаудів устиг завважити невдоволене худорляве обличчя, маленькі розкосі очі і повні червоні вуста, що їх повелитель звично покусував дрібними гострими зубами.

"Вперед! — наказав він собі. — Більше такого шансу може й не бути!"

Атож, лише кілька рухів: підвести голову, вихопити з-за спини лука, ще секунда на прицілювання — і стріла уп’ється в груди кримського хана. Ні, в груди цілити не варто, бо хто знає, одягнув Менглі-Гірей залізну сорочку, чи ні. Певніше буде цілити в шию або в голову.

А далі… За себе він не боявся. Ризик уже давно став його звичною справою. Він боявся за свого джуру. Але найгірше те, що вони можуть загинути ні за цапову душу. Бо тут, здається, не те що вихопити лука не встигнеш, тут найменший порух — і тобі на шию опуститься нукерська шабля. Ні, треба чекати іншого, щасливішого, випадку…

Карачобан скосив очі у той бік, де мав бути його джура. Ось він, за кілька кроків. Обличчя напружене й бліде, не інакше — теж мріє порішити хана…

Карачобан перехопив його погляд і заперечливо хитнув головою.

І тільки тоді відчув, як його обпікає ще чийсь погляд згори. Атож, Басман-бек. Очі в нього колючі, насторожені і якісь здивовані. Карачобан винувато посміхнувся: мовляв, вибач, що трохи затримався, бо це ж уперше в житті бачу повелителя, а це велике щастя! І він з удаваною щирістю гепнувся лобом у витоптаний спориш, у надії, що Басман-бек зрозуміє його стан.

А Басман-бек усе ще недовірливо свердлив очима свого старого знайомця. Нічого не скажеш — Карачобан поводиться точнісінько так, як і кожен, хто вперше бачить перед собою світлого хана. Звісно, він намагається запам’ятати все, що з цим пов’язано — і яке лице в того хана, і в що він убраний, і який під ним кінь. Це для того, щоб потім було чим похвалитися перед друзями. Тож не дивно, що той трохи запізнився з поклоном.

Проте Басман-бек встиг зауважити, як дивно зблиснули його очі — так, мовби прицілювалися до жертви. І вже тоді на його обличчі відбилися і захват, і радість — як і в кожного, хто має щастя спостерігати як не самого повелителя, то бодай копита його коня.

То хто ж ти насправді, Селім-джан?…

— Слухай, Селіме, — сказав Басман-бек, коли ханський почет промайнув повз них. — Якщо тебе виведуть на чисту воду, — якій смерті ти віддав би перевагу?

Карачобан подивився в його по-приятельському усміхнені очі: на самому їхньому денці чаїлося щось звіряче.

— На палі, — відказав він.

— Це ж чому? — щиро здивувався Басман-бек. — Тобі що — подобається три дні стирчати на палі?

— Зате я встигну сказати своїм ворогам усе, що про них думаю.

…Пізно вночі Карачобан сидів перед багаттям. Його шатро стояло віддалік від інших — чи то ще на околиці Бахчисарая, чи вже на краю неозорого степу. Неподалік з напівсутіні вирізнялися контури його недокінченого будинку, і вітер час від часу доносив звідтіля збуджені голоси будівельників. Каменяр Мелік, що відповідав за будівництво, щойно отримав від Швайки капшук з грішми і тепер ділиться, мабуть, зі своїм товариством.

На небо поволі спливав повен місяць. Слуга неспішно помішував у казанку. На свого господаря він не дивився.

Нараз із темряви нечутно, мов привид, випірнув вовк і улігся перед вогнем.

— Що, Барвінку, набігався? — запитав його Карачобан і запустив руку в густу шорстку шерсть.

Барвінок ударив по землі товстим хвостом-полінякою і широко позіхнув. Цим він ніби давав знати, що навколо все спокійно і ніхто не підкрадається до шатра, аби щось підслухати.

— Така нагода була, — буркнув слуга, не дивлячись на господаря. — Більше, може, такої й не буде.

— Облиш, Грицику, — невдоволено наморщився Карачобан. — Я ж тобі чи не всоте пояснюю, що ми й голови підняти б не встигли, не те, що прицілитися! Та й не в одному Менглі-Гіреєві щастя. Ну, порішимо його, то прийде інший, може, ще кровожерніший. Ні, треба братися з іншого боку.

Проте Грицик був упертий.

— Не розумію, навіщо так обніматися з тим Басман-беком, — правив він своєї. — Від нього ж користі як з цапа молока.

— Від нього — так, — охоче згодився Карачобан, котрого в інших місцях звали Швайкою. — Зате решта бачить, що я з ним на короткій нозі, — і вже не дуже криються. Ні-ні та й ляпнуть щось корисне. Наприклад, про те, що Менглі-Гірей надіслав листа нашому знайомцю Саїдові-мурзі з натяком, аби той доставляв до Криму побільше невільників. Словом, під'юджував того нападати на наші землі… От би якось роздобути того листа, — закінчив він замріяно.

— А яка від того користь? Що з листом нападають, що без нього — один біс.

— Е, не кажи. Бо Менглі-Гірей, коли що, може відкрутитися: мовляв, це кляті кайсаки нападають, а я ні. Я завжди був другом русичів, литовців чи там поляків. А от коли дістати того листа — тоді інша справа: на його голову посиплятся протести, звинувачення на весь світ, припиниться торгівля, приведуть до бойової готовності військо… А кому це вигідно? Тільки не Менглі-Гіреєві. Так що тому листу ціни немає… Ну добре, ти краще скажи, що нового виїздив.

— У Козлові ніби йде непогано, — усе ще не дивлячись на Швайку, відказав Грицик. — Там десятків зо три шабель маємо. Денис, він же каменотес Гуркан, каже, що варто лише почати — і їх негайно підтримає до тисячі тамтешніх виноробів і пастухів. Вони давно точать зуби на татарів. А от в Ак-Шейху…

Грицик замовк. Швайка з тривогою подивився на нього.

— Що в Ак-Шейху? — запитав він.

— Погані справи, — вичавив із себе Грицик. — Басманові винюшкувачі схопили Саву Сивого. Два дні катували, з живого шкуру здерли. А що він

міг сказати? Нічого. Бо й сам не знав. Він зі своєї п’ятірки знав лише Панька, але той вчасно щез.

Швайка до крові закусив губу. По хвилі глухо поцікавився:

— А де зараз Панько, відомо?

— Так. Переховується в ущелині біля Білої криниці.

— Побалакай з Муслімом. Ну, з тим, що з Джурчі.

— Той, що халати шиє?

— Так. Йому зараз помічник потрібен. А як саме Саву схопили, знаєш?

— Звісно. За довгий язик. Занадто швидко відкрився одному… Курбан його звали.

Швайка скрипнув зубами. Сава був не перший, і, мабуть, не останній. Дуже вже не терпиться декому з хлопців. Так вже не терпиться, що ладні хоч зараз вийти на вулицю і закликати до повстання.

ВОРОЖБИТСЬКЕ ЖИТТЯ

Посеред лугу на одній нозі застиг чорногуз на ймення Грицько. За Саньковим задумом він мав удавати татарина. Чорногуз крутив на всі боки головою і не міг збагнути, куди це подівся його сірий чотириногий друг, чия спина щойно промайнула біля он того куща. А той вже описав у високій траві велику дугу, опинився поруч з Саньком і, з задоволенням висолопивши язика, стежив за розгубленим чорногузом.

— Молодець, Куценький, — похвалив Санько вовка. Той заметляв хвостом і вдячно глянув на господаря. Грицько ображеним оком зиркнув на них і повагом рушив у бік гнізда.

Зараз Куций геть не скидався на того облізлого, нещасного вовчика, котрий не відходив від могили, де поховали його хазяїна Остапа Коцюбу. Тоді, п’ять років тому, на їхній острів напала орда Саїда-мурзи; у жорстокій січі козаки вистояли і цим уперше довели всьому Степу, що вони теж неабияка сила. Хоча надто вже дорогою ціною далася та перемога. Не було козака, який не втратив би там свого найкращого товариша чи побратима. Проте спокійно дивитися, як страждає вовк на ймення Куций, — не міг ніхто. І Санькові довелося не один тиждень просидіти з вовчиком, розмовляти з ним, улещувати, доки той, зрештою, не зрозумів, що старого хазяїна вже ніколи не буде і треба жити з новим.

Тепер вовчик наче й забув про Остапа. Хіба як опиниться біля Остапової могили, з його грудей долинає тихе жалісливе скімлення.

— Молодець, Куций, — повторив Санько і погладив вовка по товстому зашийку. — Молодець, добре служиш.

Ще б пак — щойно Куций за знаком хазяїна вчинив те, що до цього вдавалося хіба що Швайці й Барвінкові, його вірному вовку. Ох і ловко ж у них це виходило! Стоїть собі татарин, роззирається, як щойно бусол Грицько, — аж раптом бачить, ніби щось у траві прокрадається. А тоді — раз! — і начебто випадково йому на очі потрапляє сіра вовча спина. З’явилася — і одразу щезла. Татарин, звісно, всю увагу звертає у той бік — і не бачить, як з іншого боку привидом прокрадається Швайка… І вже чи не з сотню разів повторював Санько з вовком цей урок, доки врешті впевнився, що і в нього виходить щось путнє.

Власне, можна було б не мучити так бідну тварину, бо він, Санько, і без вовка може відвернути татарську увагу від себе. Він бо вважається серед козаків найсильнішим віщуном і ворожбитом. Проте — всяке в

житті буває! А раптом той татарин, якого намагається обійти Санько, виявиться непіддатливим на чари, або їх буде кілька!

Чорногуз зробив два-три кроки і щось дзьобнув у траві. Потому приязно кивнув головою Куцому і поклав перед ним жабу, мовби теж дякуючи за гарний урок. Куций з презирством відвернув голову. Жаба жваво застрибала в очерети, а ображений чорногуз злетів у своє гніздо на вільсі і обурено заскрекотів.

Санько засміявся і перевів погляд на небо. Сонце показувало, що вже пора обідати. Санько подався до очеретів, де був захований його човен. Слідом за ним безшелесною тінню ковзнув Куций. Проте в човен забиратися він не захотів, а плив поруч із Саньком, час від часу поглядаючи на господаря, мовби чекав похвали ще й за те, що так гарно вміє плавати.

Острів, на якому поселився Санько, стояв дещо осторонь від інших. Він був зовсім невеличкий. Не острів, а такий собі клаптик землі, що опинився серед непрохідних очеретів. На ньому росло кілька верб, на одній з них влаштував собі гніздо Грицько. Як виявилося, Грицько — птаха не лише спостережлива, а й дуже товариська. В усякому разі Санько дуже легко його приручив. І тепер Грицько стояв у гнізді на одній нозі і лунким клекотом сповіщав свого нового приятеля про всілякі переміни в степу. Тож Санькові навіть не варто було роззиратися на всі боки — замість нього це робили Грицько з Куцим. А йому лишалося тільки всістися перед багаттям і вдалині від веселого гамірливого товариства робити те, чого від нього й чекали — мислити. Точніше, не стільки мислити, як прислухатися до того, що тебе оточує. Отак — заплющити очі і вдивлятися в темряву, що виникає перед очима. Найчастіше перед ними не з’являлося нічого особливого — хіба срібляста Дніпрова течія, чи острів, чи дід Кібчик або його онук Демко Манюня. Та що пильніше, що дужче напружуєш уяву, то більше відкривається такого, чого простій людині не побачити зроду.

Дід Кудьма казав, що це — видиво з майбутнього. Та Санько уже й сам не раз переконувався в цьому. Переконувався — і жалів тих, хто народиться на цей світ пізніше: чого тільки їм не доведеться зазнати!

Саме за ці видива Санька й називають характерником. Хоч який він там характерник! У нього, як каже його старший товариш Швайка, ще й молоко на губах не висохло. А ще треба вміти подумки розчинятися в просторі так, як ото ранковий туман під сонцем… А йому, Санькові, ця наука чомусь не дуже охоче приходить у голову. Чи не тому, що понад усе хочеться стрибнути на гарячого коня, вихопити шаблю — і кинутися на ворога. Так, як це робить його друг Грицик. І тут, хоч як змушуй себе стати мудрим, обачливим і розважливим — все одно так хочеться іноді кинути все і кудись помчати, борюкатися, реготати!… А оте видиво приходить лиш тоді, коли так уже потрібно бачити, що аж знесилюєшся від того бажання. Так, ніби кілька хвилин просидів під водою. Еге ж, мав рацію дід Кудьма, коли казав, що справжній характерник повинен мати довгу, як життя, бороду… Втім, дещо виходило ніби саме собою. Санько ще й досі згадує, як п’ять літ тому, йому, ще зовсім малому, вдалося вмовити дику рись не нападати на нього і його товариша Грицика. Або як він тоді ж перевів під час облави татарську увагу від їхнього схову на небесні хмарки.

А зовсім недавно, наприкінці лютого, Санько неаби як прислужився Вирвизубовим хлопцям. Хоча волхівством тут майже й не пахло. Тоді на Саньків острів прибилося трійко татарів. Коней вони залишили на березі, а самі по льоду перейшли протоку і почали винюшкувати, що тут робиться. Куций хотів накинутися на них із засідки, проте щось ніби підказувало Санькові не дозволяти йому цього. А сам він навіяв тим татарам думку, що тут нікого немає. А ще — що не завадило б їм розвести вогнище і біля нього обговорити останні новини у їхньому татарському житті. І Санько не помилився. Він довідався, що Саїд-мурза збирає людей, аби напасти на присульські села, і що спочатку нападники перейдуть на правий берег, тоді лісами й байраками прокрадуться аж під самі Черкаси, потім знову перейдуть на лівий берег — і звалять на

присульські села, мов сніг на голову. І ці татари прийшли сюди для того, щоб вивідати, чи безпечно тут переходити на правий берег.

Санько навіяв їм думку, що це саме те місце, яке вони шукають. А коли татари подалися назад, Куций поніс Вирвизубові звістку про майбутній напад, і Вирвизуб тоді влаштував нападникам таку зустріч, що вони, мабуть, ще й досі чухаються. Ба навіть більше — Вирвизуб відпустив двох полонених, щоб вони оголосили всім татарам, що так буде з кожним, кому закортить нападати на мирні присульські села…

Нараз Грицько підняв дзьоба догори і заходився клекотати.

— Ти чого? — запитав Санько. — Хтось наближається до острова, так?

Грицько кивнув дзьобом і заклекотав ще затятіше. Проте перевіряти, що схвилювало цю сторожку птаху, не хотілося. Та й не було потреби. Все одно великій ватазі на такому маленькому острові робити нічого. А коли й прокрадеться якийсь вивідник зі Степу, то видиво чорногуза, що клекоче на гнізді, його заспокоїть. Там, де клекоче чорногуз, навряд чи може бути людина… Саме на це й розраховував Санько, коли приручав птаха.

Розводити багаття не хотілося. Санько пожував кусень в’яленого осетра, поділився рештками з Куцим, а тоді влігся голічерева під сонцем і заклав за шию руки.

Це ж стільки часу минуло, відколи вони з Грициком покинули Воронівку? Так, уже п’яте літо. Але що то були за часи! Першого літа вони з Грициком відбили напад Саїдової орди. Друге і третє літо вони провели у Швайчиного товариша Рашита — допомагали його дітям випасати худобу. А заодно вивчили їхню мову і зробилися такими татарчатами, що годі було їх відрізнити від справжніх. Грицик навіть по самі вуха закохався у Рашитову небогу Фузу. Жаль, що минулого літа їхні

шляхи розійшлися. Швайка забрав Грицика до Криму, а йому, Санькові, сказали, що годі бити байдики і відіслали в науку до старого характерника Куделі, що усамітнився по той бік Дніпра, в тясминських болотах. Дід Куделя виявився такий самий мудрий і старий, як і дід Кудьма, перший Саньків навчитель. У діда Куделі Санько навчався не тільки ворожбитських таємниць, а й того, як слухати світ. О, це така наука, що ого-го! Дід Куделя казав, ніби навчитися наслухати світ — це майже так само, як при погляді на паруючий у казані куліш визначити, звідкіля було взято кожне зернятко. У просторі, казав він, ніщо не щезає. Хіба що в ньому все перемішалося — і живе, і мертве, і минуле, і майбутнє. І щоб відібрати саме те, що тобі потрібно, треба дуже уважно вслухатися в світ…

І Санько взявся слухати світ, і це треба було робити часто, майже щодня. Інакше можна все втратити.

Спочатку він уявив себе суцільною головою з великими, як лопухи, вухами і такими ж великими очима. А тоді подумав, що треба подивитися, що ж діється в довколишніх плавнях… За хвилину-другу в голову почали влітати якісь шелести й потріскування. Наразі шелеснуло так, начебто чийсь човен тернувся облавком об очерети. Тоді хтось засміявся дуже знайомим голосом — чи не Грицик? Але ж вони зі Швайкою зараз надто далеко. Повинні бути далеко. Проте чомусь йому здається, що вони зовсім близько. Ні, тут щось не те, треба перевірити. Треба дуже напружити внутрішній зір, щоб обличчя Швайчине вирізнилося до найменшої риски. Ще дужче, ще… Ось у темряві ніби щось заворушилося… так… тепер почало гримкотіти, ніби коні вибігли на міст. Гуркіт наближається, набли…

Зненацька йому здалося, що він опинився посеред дороги, такої витоптаної та наїждженої, що на ній жодної травинки не видно. А з темряви на нього стрімко накочується якесь громохке чудовисько з великими вогненними очима, що викидали далеко перед собою вогненні снопи. Побачило чудовисько його, Санька, і замиготіло очимА-вогнями, ніби наказувало зійти з дороги. Тоді блискавкою промайнуло повз нього і

щезло в неясній далині. І такою самою блискавкою у Саньковій голові змигнуло якесь слово. Здається, починалося воно чи то з "а хто…", чи то на "авто…", а чим закінчувалося, Санько побачити не встиг…

Очі розкрилися самі собою. Серце ледь не вискакувало з грудей. Це ж треба побачити таке жахіття, коли навколо так тихо й спокійно! Ні, про Швайку думати зараз не варто, бо збурена уява може видати ще щось страшніше. Краще відступити назад і почати все спочатку… Так. Що ми бачимо, що чуємо? Он у піднебессі повільно змахує крильми орел. Він угледів зайця, але той теж не дурний — заховався під шипшиновий кущ і вистрибувати з-під нього не збирається… Так, ще що? Заревів водяний бугай, заспокійливо озвалася качка, а сонце вже покотилося на спочинок. Еге ж, судячи з усього, сьогодні має бути спокійний день.

А що буде завтра?

Він напружив очі з такою силою, що перед ними попливли червоні плями, забиваючи щойно побачені видива. А коли плями трохи розсіялися, здалеку, мов за струменями дощу, випірнув острів, дуже схожий на той, де поселився дід Кібчик. Там невиразно ворушилися якісь тіні й важко було вгадати, що вони робили. Проте, судячи з того, як спокійно вони рухалися, Санько зробив висновок, що там теж усе гаразд.

Санько з полегкістю видихнув і розплющив очі. Більше, мабуть, напружуватися не треба. Головне, вчив його дід Куделя, не поспішати попереду батька в пекло. Розуміння того, що постає перед внутрішнім оком, прийде до нього з першими сивинами. І дід Кудьма теж його цьому вчив. Але все одно треба щодня по думки мандрувати світом. Бо це так само, казав дід Кудьма, як козакові щоранку треба вправлятися на шаблях. Тільки на відміну від козака, що не може обійтися без товариства, ворожбитові потрібна самот ність, тиша і спокій. Бо коли навколо лунають сміх, крики, коли всі миготять мов скажені, ворожбитська уява губиться, як сполохане зайченя серед вовків.

А тепер треба заспокоїтись. Дід Куделя вчив, що після напруження треба відпустити уяву, як ото від пускають коней на пашу. Інакше та уява стане така полохлива й засмикана, що відмовиться вирізняти з посеред звичних явищ і видінь щось суттєве. А щоб заспокоїтись, треба згадати щось приємне. Але що саме?

Найбільше Санькові хотілося бачити себе верхи на коні і з шаблею над головою. Він бо не якийсь там слабак. Він уже виріс такий, що не поступиться силою ні Грицикові, ні будь-кому іншому. Мимоволі пригадалося, як вони позаминулого літа пасли табуни у Рашитовому аулі. А під вечір, коли табуни збивалися ближче один до одного, пастушки боролися між собою. Як правило, перемагали Санько з Грициком. А потім він, Санько, почав перемагати навіть Грицика.

Санько задоволено посміхнувся, пригадавши, як викручується з-під нього Грицик і не може вивернутись… І на шаблях вони теж нікому не поступалися. А от у стрілянні з лука спочатку пасли задніх. Грицик навіть заприсягся, що не повернеться зі степу, доки не навчиться стріляти краще за будь-якого татарина. А от домігся він свого чи ні, Санько дізнатися не встиг, бо його послали в науку до діда Куделі…

Нараз тишу розсік короткий посвист, потім довгий і ще два коротких.

Роздуми миттю відринули від Санька і він схопився на ноги: так висвистував тільки Швайка.

Санько поспіхом зіштовхнув у воду легеньке татарське човенце, видобув з-під куща коротке широке весло і чимдуж погріб до берега. Куций стривожено гавкнув йому услід, проте Санько лише плечем пересмикнув: відчепися, не до тебе зараз! З кожним помахом весла в голові бамкало: Швайка повернувся! І, мабуть, повернувся не сам, а з Грициком, найкращим Саньковим приятелем. Ото буде їм про що поговорити!

Закрут, ще один закрут. І ще…

Човен з розгону вилетів на невеличке прибережне плесо, оточене високими очеретами. Санько у вітанні підніс руку і завмер з роззявленим ротом: замість звичної Швайчиної постаті перед ним стояв татарин у кудлатому малахаї й смугастому халаті. У руках він тримав лук.

БУСОЛ ПРИГОЩАЄ ГОСТЯ

"Ну от і все, — промайнула в Саньковій голові панічна думка. — Треба ж так по-дурному вляпатися!"

Скільки разів він утовкмачував собі, що треба бути обережним, що тут зовсім не ті плавні, які були у них під Воронівкою! Там усе своє — і люди, і птахи, і звірі. А ці — чужі, безлюдні й ворожі. Тут за кожним кущем на нього може чатувати татарин. Як ось цей. Ось зараз накладе він стрілу на тятиву, націлить її на нього і звелить підпливти, інакше… А там — полон, неволя… От тільки чому його серце не віщувало про таку близьку небезпеку? Та ні, може, й віщувало, і Грицько не даремне клекотав, та тільки Санько не дуже до того прислухався. А міг би хоча б лука з собою прихопити. Чи Куцого…

Ці думки блискавкою промайнули в Саньковій голові. А руки тим часом робили своє. Несподівано для самого Санька вони гребонули веслом з такою силою, що те ледве не зламалося. А далі не встиг Санько й наказати собі, що треба впасти на дно човна ще до того, як татарин вихопить стрілу з сагайдака, як уже обличчя його тицьнулося в калюжку води, що зібралася на дні.

А ще за мить човен зашурхотів у рятівних очеретах і Санько перевів подих. Так, на цей раз йому пощастило. Але більше таким роззявою він не буде. Перед тим, як на щось зважитись, він не раз і не двічі прислухається до себе. Але спершу порахується з цим татарином…

Санько обережно, аби ніщо не шелеснуло, описав між прибережними очеретами широке півколо. Потім вузьким протічком, що його сам проклав кілька днів тому, підплив попід берегом до самісінького краю очеретяних заростів і опинився за спиною в татарина. Той, як і раніше, сидів на коні і дивився на те місце, де щойно щез Санько.

— Саньку! — раптом подав голос татарин. — Ти що, мене не впізнаєш, га?

Санько знову завмер — у голосі татарина щось було від такого рідного Грицикового голосу.

Нараз татарин повернув голову і Санькове серце радісно тьохнуло — так, це був він, його найкращий друг Грицик! І найвредніший. Ич, як посміхається! Тішиться, мабуть, з його, Санькового, переляку і ганебної втечі! Ну, почекай, за мною не пропаде… Вже не криючись, Санько дужим помахом весла вигнав човна на чистоводдя і кашлянув. Грицик різко розвернувся у Саньків бік. Обличчя його здивовано витяглося — видно, не чекав він Санька з цього боку.

— Ого! — вихопилося в нього. — Та ти, Саньку, вже підкрадаєшся чистісінько, як Швайка!

— А ти ж як думав, — гордо відповів Санько. Він виліз із човна, підійшов до товариша і подав йому руку:

— Здоров був.

Так уже заведено у воронівських хлопчаків — при зустрічі тиснути один одному руку до тої миті, поки хтось попросить пощади чи бодай поморщиться. Проте цього разу сили виявилися майже рівні.

— Ну, ти, Саньку, й даєш, — сказав Грицик, хукаючи на пальці. — Такими руками треба волам роги виламувати, а не сидіти в цих очеретах.

— В тебе руки теж нічогенькі, — визнав Санько. — Ну, здоров ще раз.

За звичкою воронівські хлопці тепер повинні були схопитися навхрест і затіяти боротьбу. Проте, оскільки в друзів уже з’явився пушок на губах, вони вдовольнилися тим, що з усієї сили ляснули один одного по плечу.

Потім Санько відступив на крок, оглянув товариша з голови до ніг і поцікавився:

— А чого це ти в наших краях розгулюєш у татарській одежі? Хочеш козацьку стрілу у груди піймати?

— Ми з Швайкою щойно приїхали від діда Кібчика і я ще не встиг перевдягтися, — відказав Грицик. — А ти чого тут ховаєшся? Ми з Пилипом по дорозі зазирнули до хлопців на Кам’яний острів, то там сказали, ніби ти з ними вже й знатися не хочеш.

— Брешуть твої хлопці, — сказав Санько і зітхнув. — Мене сюди дід Кібчик майже силою запроторив.

— Силою? — здивувався Гри цик. — Це з якого щастя?

— Та… Каже, що годі мені в козаках волам хвости крутити, треба братися за ворожбитство.

— Еге ж, тобі не позаздриш, — співчутливо кивнув Грицик. — То тепер ти що — і справді житимеш, як дід Кудьма? Вгадуватимеш долі, вовчиків учитимеш…

— …комарів годуватиму, — продовжив Санько і знову зітхнув. — А куди дінешся? Хоча, знаєш, іноді так хочеться скочити на коня! Летіти, щоб аж вітер у вухах! І щоб шабля в руках. Як ось у тебе… — І він показав очима на Грицикову шаблю, що звисала у нього при боці.

Проте, на Санькове здивування, Грицик теж зітхнув.

— Та який там вітер, — сумно сказав він. — З рання до вечора тільки те й робиш, що з татарами розмови ведеш. Вивідуєш, що там у них і як.

— Не наговорюй на себе, — сказав Санько. — Це дуже потрібно.

— Еге ж, — відказав Грицик, — потрібно. Як і твоє сидіння в нетрях.

Тепер уже зітхнули обидва. Помовчали.

— Ет, — сказав Грицик. — Хоч знову тікай світ за очі. Як п’ять років тому з Воронівки. Пам’ятаєш, як ми тоді вовкулаків шукали?

— О-о, таке не забудеш, — відказав Санько і мимоволі всміхнувся. Всміхнувся і Грицик.

— Нічого, Саньку! — вигукнув він і вдарив кулаком по коліну. — Ми ще себе покажемо! Ми ще ого-го скільки зробимо! А ти як гадаєш?

— А таки зробимо, — підтвердив Санько. — Я ж бачу, що ти не просто мене провідати приїхав, чи не так?

— Твоя правда, — згодився Грицик. — О, слухай, будь другом, скажи, що зі мною буде найближчими днями?

— Нічого особливого, — відказав Санько. Помовчав і додав: — Хіба що… має статися щось кумедне.

— Це ж як?

— Не можу сказати, — ухильно відказав Санько. — Але буде дуже смішно.

— Мені вже зараз смішно, — сказав Грицик і в його очах промайнуло легке розчарування. — Хоч я думав, що ти про мене розкажеш щось таке… — він невизначено покрутив пальцями.

Санько тільки стенув плечима. Він і сам не був впевнений у вірогідності того, що оце промайнуло перед його очима. А привиділося йому, що Грицика кинули поперек сідла і дають ляпанців, як малій дитині.

— Хочеш, я тобі дещо покажу? — несподівано для самого себе запропонував Санько.

— Що ж, можна, — пожвавішав Грицик.

— Тоді пусти попаски свого коня і гайда за мною, — запропонував Санько і рушив до човна. Проте нараз зупинився. — Стривай, та ти, може, голодний?

— Та я, взагалі, не відмовився б від доброго шматка м’яса, — відказав Грицик. — Але як хочеш показати мені щось цікаве…

— Грицьку, ходи-но сюди, — покликав Санько.

Грицик здивовано глянув на товариша.

— Ти це мені кажеш? — запитав він.

— Та ні. Тут, коли тебе не було, у мене завівся ще один товариш. Назвав я його на твою честь. Ну, Грицьку, я кому кажу?

Чорногуз, повільно ширяючи крильми, злетів з дерева. Понишпорив неподалік від них у траві і підняв голову з жабуром у дзьобі. Жабур пручався з усіх сил. Чорногуз підійшов до Грицика і тицьнув знахідку

йому в руку. Грицик з несподіванки вхопив жабура за поперек і розгублено зиркнув на Санька.

— Вітаю, — сказав Санько. — Ти йому сподобався. Бо не кожному мій Бусько дарує найкраще з того, що потрапить йому до дзьоба.

— Тьху, — бридливо скривився Грицик і відкинув жабура убік. Той на якусь мить завмер, а тоді збрикнув ногами і щез у темряві. А ображений у своїх найкращих почуттях чорногуз злетів у гніздо і заходився клекотати на весь світ, які ж то невиховані ці двоногі істоти.

— Ну, як? — запитав Санько. — Подобається тобі твій тезко?

— А що, непоганий хлопець, — похвалив Грицик чорногуза. — А ти, виходить, вже й птахами почав відати?

— Це ще не все, — відказав Санько. — Хочеш, познайомлю тебе з господарем Дніпра?

Грицик не повірив своїм вухам.

— З ким? — запитав він.

ГОСПОДАР ДНІПРА

Здалеку долетів ледь чутний плюскіт. Він жваво змахнув своїм важким хвостом і повернув голову у той бік.

Взагалі до плюскотів він звик і вже давно навчився їх розрізняти. Не виглядаючи зі сховку, міг безпомилково вгадати, який плюскіт здіймають хвилі, коли вдаряються в очерети чи в берег, як хлюпочуть качки, бавлячись на мілині. Чи як б’є хвостом видра, коли скочується з берега у

воду. Він уже настільки звик до всього цього, що сприймав це як частину власного єства.

Але з плюскотом, який він щойно почув, усе було інакше. Тих, хто його зчиняв, він зазвичай ненавидів і остерігався з раннього дитинства. Він ще й досі пам’ятає ту жахнючу хвилину, коли разом зі своїми друзями кинувся назустріч одному з таких плюскотів. Врятувало його тоді лише те, що в останню мить змахнув хвостом і опинився на самісінькому дні. З жахом стежив, як над ним сповільна пропливало щось неосяжно велике (пізніше довідався, що то був невід) і загрібало за собою геть усе, що було живого в річці. Востаннє завважив, як б’ються, намагаючись вибратися на волю, його братики й сестрички, як німо благає до нього та, що була тоді наймиліша за всіх… Більше нікого з них він не бачив.

Згодом йому ще не раз вдавалося щасливо уникати смерті, яку, виявляється, насилали на нього дивовижні істоти з роздвоєним до половини їхнього тіла хвостом. З’являлися вони по-різному: то тихо сходили до води зі свого неймовірно пекучого й задушливого суходолу, то кидалися в неї з таким галасом, що все живе розбігалося на всі боки. Спочатку і він утікав, проте щоразу повертався, бо прагнув збагнути: що ж воно таке — оті розкарячені істоти, такі спритні над берегом і такі немічні у воді.

Зрештою вони теж довідалися про його існування. Він тоді швидко ріс і єство його вимагало чимало їдла. Того, що видобував з намулу, було недостатньо, тому час до часу він підкрадався до качок і затягав їх під воду. А якось не втримався, і на очах у малих двохвостих схопив найбільшого з гусаків, що бовтав червоними лапами прямісінько над його головою. Що тоді зчинилося! Такого ляскоту й вереску йому ще не доводилось чути. На той вереск з’явилися великі двохвості й заходилися водити неводами по всьому плесу. Добре, що він тоді вчасно вислизнув, бо звик пожирати здобич не там, де спіймав, а в своєму вирі, де ніхто не заважав. Згодом двохвості й зовсім перестали наганяти на нього смертельний жах. Вони хоч і були набагато більші за гусаків, та все ж, як він відчував, не треба було якихось надзусиль, щоб будь-кого з них

затягти на дно. Двохвості теж, певно, здогадувалися про його силу, бо в місцях його полювання поодинці не плавали. Здебільшого ковзали поверхнею на таких собі дерев’яних одороблах з дерев’яними чи то хвостами, чи то лапами. Про всяк випадок він намагався триматися від них якомога глибше, проте це не завжди вдавалося. Одного разу, коли він добряче зголоднів, біля нього зупинилося одне з дерев’яних одоробл, у якому сидів двохвостий. За мить звідтіля майже на його вуса опустився шмат м’яса. За ним тяглася товста водорість. М’ясо пахло так звабливо, що він забув про свої застороги і накинувся на нього. Тієї ж миті відчув, як щось боляче увіп’ялося в губу, а тоді страшенний ривок майже викинув його на поверхню. Двохвостий радісно зарепетував і почав з усієї сили тягти водорість на себе, завдаючи неймовірного болю. В нестямі він почав вириватися, намагаючись утекти в рятівну глибину. Його важкий хвіст зчинив таку колотнечу, що все довкола вкрилося безліччю великих і малих бульбашок. Він навіть не завважив, як його мучитель випав з одоробла. Спочатку той смикався мов навіжений, та зрештою смикання усе слабшало, доки й зовсім припинилося. Але мучитель не відставав від нього навіть тоді, коли перестав рухатись. Мабуть, тому, що водорість обвилася йому довкола верхніх плавників.

З того часу життя йому не стало. Затон, у якому він почувався господарем, від дна аж до самої поверхні переповнився жахом і зненавистю, що струмувала від двохвостих. Чи не щодня вони на цупких водоростях опускали до дна шматки м’ясива, що іншим своїм кінцем були прив’язані до сухих окоренків. І ті окоренки були впертіші, ніж самі двохвості. Якось, коли він знову не втримався і вчепився в один з тих шматків, окоренок потягся за ним до самісінького сховку і там завис. Незабаром над сховком зібралося кілька дерев’яних одоробл. Двохвості, що там сиділи, ухопилися за водорість і почали її витягати. Він опирався, що було сил, доки, зрештою, водорість не витримала і тріснула.

Після тієї пригоди він намагався уникати зустрічі з двохвостими. А тоді й зовсім покинув свій затон і перебрався до іншого, звідкіля до нього не долинали навіть найменші звуки, що їх видавали двохвості.

Так минуло чимало часу. Він став чи не вдвічі більший, а спогади про підступних двохвостих почали розвіюватися. Та якоїсь днини до нього долинув майже забутий плюскіт. Одного погляду було достатньо, щоб зрозуміти: один з двохвостих на своєму дерев’яному одороблі знову розшукав його. Проте один був йому вже не страшний, тож він лише щільніше притиснувся до дна і заходився стежити за ним.

Дерев’яне одоробло зупинилося неподалік від нього. Двохвостий якийсь час пильно вдивлявся у воду, тоді почав легенько поляскувати по поверхні одним зі своїх передніх плавників. А тоді до дна повільно опустився шмат качки. Він спочатку насторожився, проте цього разу водорості, що поєднувала двоногого і здобич, не було. Та й від самого двохвостого не випромінювалися ні страх, ні зненависть. Лише дивне відчуття затишку і приязні струменіло від нього. Двохвостий ніби промовляв: не бійся, я не ворог, я прийшов з миром і приніс тобі дарунок!

Проте він таки не видав себе жодним порухом. Навіть тоді, коли одоробло з двохвостим віддалилося.

Наступного ранку двохвостий приплив знову. Як і вчора, він спочатку заспокійливо поляскав по воді, а тоді до його вусів знову повільно опустився шмат дичини.

Проте і на цей раз він не зробив навіть щонайменшого поруху.

Двохвостий повертався до затону ще і ще. І щоразу поляскував плавцем по воді, а потім опускав на дно пригощання. Врешті він не витримав і обережно підібрав шмат качки, що опустився перед його вусами. І не трапилося нічого такого, чого б можна було остерігатися!

Тепер він уже не притискався до дна, коли до його сховку наближалося дерев’яне одоробло з тим двохвостим. Невдовзі відчув, що хочеться випливти йому назустріч. Він навіть не завважив, коли шмат м’яса почав завмирати все ближче й ближче до поверхні. І нарешті

настав день, коли він узяв пригощання з передніх плавців двохвостого. І нічого страшного не сталося. Навіть тоді, коли гарячий плавник двохвостого пройшовся по його голові. Навпаки — той легкий дотик був на диво приємний. Тож відтепер він радо піднімався до поверхні, щойно до нього долинав знайомий плюскіт. Так було й цього разу…

Грицик з недовірою поглянув на Саньків човен, прозваний татарським. Човен був сплетений з лози і обтягнений шкірою. Таким татари зазвичай перевозять через річку одяг та зброю, а самі пливуть поряд, тримаючись за кінський хвіст. Але цей мав перевозити Санька, а тепер і його, Грицика.

— Сам зробив цю душогубку? — поцікавився він і копирснув човна носаком, від чого той жваво затанцював на воді.

— Сам, — відказав Санько. — А що?

— А те, що краще б ти привіз човна з наших країв. Бо в цьому хіба перекидатися зручно, а не плавати.

— Нічого, якось обійдеться, — заспокоїв його Санько і взявся за весло. — Ти тільки сиди й не крутися.

Човен нечутно ковзав по непорушній річковій гладіні. Навколо ані шелесту. Ще негарячі сонячні промені лагідно торкалися обличчя, усідалися на віях, лоскотали носа. Грицик чхнув і з насолодою потягся. Так, мав рацію Швайка, коли запропонував на день-другий заїхати в гості до старого товариша. І тепер Грицика огорнуло таке відчуття, ніби він знов повернувся в дитинство — але не в те, сирітське, а в те, коли батьки були ще живі.

— Гарно як, — сказав він. — Тиша, спокій. Як у наших плавнях під Воронівкою. І головне — жодного тобі татарина.

Санько кивнув головою. Що гарно, то воно таки гарно. Та коли живеш у такому відлюдному місці від снігу до снігу, то мимоволі забуваєш про це.

— Як там Рашит? — запитав він. — Ти давно його бачив?

П’ять років тому вони зачаїлися у вовчій норі від татарських переслідувачів і він, Санько, відволік їхню увагу. А за це отримав пропасницю, бо ще не знав, що волхівство просто так не дається. І пастух Рашит, Швайчин товариш, вилікував його. А потому, як розбили Саїда-мурзу, Швайка залишив їх у Рашитовій сім’ї під виглядом далеких родичів, що втратили батьків. Майже рік прожили вони у Рашита, пасли отари, гасали з місцевими хлопцями і навчилися татарської мови так, що годі було й відрізнити їх від справжніх татарчат.

— Та ми оце якраз від нього й вертаємося, — сказав Грицик. Він зачерпнув пригорщу води і змочив обличчя. — Майже тиждень гостювали після Криму. Він тобі вітання переказував. Там тебе, Саньку, добре пам’ятають. Кажуть, якби не ти, то тих трьох малих татарчат, мабуть, і досі шукали б. Пам’ятаєш, як вони заблудилися?

— Пам’ятаю, — відказав Санько. — Юсуф, Аглаберди й Бассан — здається, так їх звали?

— Еге ж. То їхні батьки ще й досі за тебе їхньому Аллахові дякують.

Тепер уже зніяковів Санько. Теж знайшли за що дякувати! Просто шкода йому стало тих людей — вони так побивалися за малими! От і почав шукати їх у своїй уяві, тільки й того…

— А як там Ринат, Рашитів син? — запитав він.

— О-о, він, Саньку, майже наш. Як Юсуф з Агла-берди. Вони, Саньку, за те, щоб ми всі дружили — і вони, і козаки в плавнях. І не тільки вони одні.

— А Фуза? — поцікавився Санько і хитро зиркнув на товариша. Фуза — Рашитова донька, до якої Грицик нерівно дихав.

Грицик ніяково відвів погляд:

— Та ніби добре. Теж привіт тобі передавала.

— Вона й досі тобі подобається?

Грицик перевів погляд на Санька. Навіть крізь засмагу було видно, як порожевіли його щоки.

— Так, — сказав він.

— А ти їй?

Грицик відповів не одразу.

— Не знаю, — нарешті сказав він. — Колись думав, що і я їй подобаюсь. А тепер не знаю. Бо тільки хочу до неї заговорити, як вона прикривається рукою і тікає геть.

— Значить, ти їй подобаєшся, — запевнив Санько товариша.

Грицикові очі вдячно зблиснули.

— Спасибі, Саньку. Але, знаєш…

— Знаю, — перебив його Санько. — Тобі цікаво, що з вами буде далі, так?

— Так, — кивнув Грицик.

— А ще ти думаєш, що коли в тебе нема хати, то вам разом не бути, — вів далі Санько. — А в прийми до Рашита тобі теж не хочеться.

Грицик не відповів. Тільки зітхнув так тяжко, аж захилитався човен.

— То що ж мені робити? — запитав він.

— Вам робити, — уточнив Санько. — Дуже просто. Коли нема притулку ні у Воронівці, ні в Рашита, то можна поставити хатку десь біля діда Кібчика.

У Грицикових очах відбилося вагання.

— Але ж чи згодиться вона на це?

— А ти її викради.

— Викрасти?

— А чом би й ні? У них так, здається, й заведено.

— Гм-мм… — тільки й спромігся сказати Грицик.

Якусь хвилину вони пливли мовчки. Грицик заклав руки за голову і роздивлявся довкола. Його погляд зупинився на качці, що валялася біля носа човна.

— Слухай, чого це вона в тебе валяється без діла? — запитав він.

— Чому ж без діла? — заперечив Санько. — Навпаки, я везу її як гостинця.

— Гостинця? — здивувався Грицик. — У такій глушині? Цікаво б знати, до кого ти тут їздиш у гості.

— До хазяїна Дніпра, до кого ж іще…

У Грицика відвисла щелепа.

— До хазяїна? А хіба такий є?

— Побачиш…

Тим часом вони вибралися на затишне плесо, оточене густими очеретами. Санько зупинив човна, тоді приклав пальця до вуст, щоб Грицик не порушив тишу, і заходився поляскувати долонею по воді. Раз, другий, третій…

— Навіщо ти це робиш? — пошепки запитав Грицик.

Санько знову приклав пальця до вуст. Трошки зачекав і знову почав поляскувати. А іншою рукою потягся до качки.

— Дивися туди, — сказав він Грицикові і показав трохи ліворуч, де вода, опромінена сонцем, прозоріла майже до дна. — І міцніше тримайся за облавок.

— Навіщо?

— Щоб не опинитися у воді.

Спочатку Грицик бачив лише тінь, що її відкидав човен. Тоді звідкілясь із темної глибіні з’явилася чиясь довга тінь. Вона блискавично виростала. А тоді…

З вилясками розійшлася водяна поверхня і поряд з човном виринула величезна пащека якогось страховиська. Грицик з несподіванки зойкнув і відсахнувся, ледь утримавшись у човні — така та паща була велика й страшна. У ній заввиграшки могли б уміститися три його голови.

— Привіт, — сказав Санько пащеці і кинув у неї качку. Пащека з ляскотом закрилася. І тільки тепер Грицик збагнув, що то не страховисько, а величезний сомище. Він помахував хвостом, утримуючись на поверхні і пішов у глибину лише тоді, як Санько погладив його довгого вуса.

— Ну як, — поцікавився Санько, — сподобався тобі мій знайомець?

— Ху-ух, — відказав на те Грицик, — таке і в страшнім сні не привидиться. І нащо тобі, Саньку, треба було зв’язуватися з ним узагалі? Нехай би сидів собі в своїй норі і не лякав добрих людей.

Санько відповів не зразу. Він провів поглядом уже нечітку тінь, яка щезала у глибині.

— Дідо Кудьма мене вчив, що треба до всього приглядатися. Бо ніколи не знаєш, що тобі може знадобитися, а що ні.

— Гадаєш, що й від сома може бути користь? — засумнівався Грицик. — Втім, я не проти побачити його в казані.

ЗИМІВНИК ДЕМКА МАНЮНІ

Все було так, як і п’ять років тому. Так само весело заливалося невидиме у травах птаство, бухикали в плавнях водяні бугаї, безнастанно

гуділи бджоли. Груди здіймалися ніби самі собою, намагаючись увібрати якомога більше цього духмяного і п’янкого повітря, від якого так солодко кружляла голова, а очі жадібно всотували в себе зелене буяння неозорих трав і неосяжну блакить весняного неба.

— Саньку, поглянь, чи то не та медова яма, куди ми з тобою колись провалилися? — сказав Грицик і кивнув головою на вже зарослий молодою травою виямок, куди зліталися бджоли.

— Та ні, це було набагато ближче до Сули, — відказав Санько. — Туди ще треба цілий день скакати на конях.

— Ох, і облизувалися ми з тобою після неї! — засміявся Грицик і потягся так, аж йому щось хруснуло в грудях. — А так все як колись. Ніби й не виїжджав нікуди.

Вони вибралися на крутий пагорб, густо заснований старими лисячими норами, й озирнулися. Так, усе довкола було таке, як і колись. Втім, ні. Он, у степовій далині, ледь видніється отара. Раніше їх не було. На вершинах колись безлюдних могил і курганів раз по раз зринають кінні постаті. І стежок ніби побільшало. Вони вели не тільки від плавнів до степу, а й уподовж невидимого звідсіля за густими очеретами Дніпра.

Зненацька друзі майже водночас заворушили ніздрями.

— Дим, — сказав Грицик і уточнив: — Кізяковий. Дивно. Звідкіля він тут узявся? Навколо ж ні душі.

Вони під’їхали до самісінького краю урвища і зазирнули вниз. Стрімкий яр переходив у нешироκий видолинок, за яким виблискувала одна з численних Дніпрових заплав. По ній заклопотано плавали качки. І ніщо, ну геть ніщо не нагадувало про людську присутність. І все ж кізяковий дим лоскотав ніздрі так, мовби вони стояли не посеред безлюдного степу, а десь на околиці Воронівки.

— Дивіться, не заваліть мені хату, — зненацька пролунало майже під їхніми ногами. А тоді з стрімкого схилу висунулася людська голова. Голова була знайома й весело посміхалася до них.

— Тиміш! — вигукнув Грицик і приклав руку до грудей. — Ну, хіба ж так можна? У мене серце ледь не зупинилося!

— Не ти перший, не ти останній, — запевнив його Тиміш Одуд, колишній воронівець. Слідом за головою з’явилося Тимошеве тіло і, зрештою, його ноги. — Бачите, там ніби лисячі нори? Отож я крізь них і дивлюся, що робиться в степу. Так що я за вами уже давно стежу. І кізяк запалив навмисне, щоб ви зрозуміли, що не самі тут стоїте.

Він збіг по кількох каменях, що ніби самі собою вклалися на схилі урвища, й опинився на дні яру. Ще кілька стрибків — і Тиміш був уже поруч з ними.

— Як це тобі вдалося там поселитись? — не переставав дивуватися Грицик.

— Та… дуже просто. Якось я помітив, що звідсіля виповзала лисиця. То я її цок та в лобок, а сам подався подивитися на її лігво. Воно мені сподобалось, я його розширив і відтепер маю такий сховок, що мене ні який дідько не розшукає, не те що татарин. Я, хлопці, навіть зимував тут. У мене там, коли треба, й десяток людей сховається.

— А снігу ти не боїшся? — запитав Грицик. — Його в цьому яру ого-го скільки набивається.

— Он бач бересток? — Одуд кивнув на дерево, що стояло над крутосхилом за кілька метрів від отвору. — То я проклав до нього стежку і, коли треба, вилажу по корінню на нього.

— І навіщо тобі таке? — усе ще дивувався Грицик.

— Мабуть, йому обрид дідо Кібчик, — здогадався Санько.

— Та… Надто вже гамірно там. Та й не дуже часто я тут буваю. Оце вперше з весни… Мене, розумієте, послали зустріти вас.

Він свиснув. У відповідь почулося голосне іржання, тупіт копит і, нарешті, з-за кущів вилетів кошлатий коник. Одуд тицьнув йому жменьку вівса і коник захрумав його, вдячно помахуючи головою. Тиміш скочив на нього, розвернувся, і вони подалися уподовж Дніпра на північ. За три-чотири польоти стріли Одуд звернув на стежку, що вела до очеретів. Земля стала пружка, потягло вільгістю. Нараз вони опинилися перед гаткою, що була перекинута через нешироку, проте мульку заплаву. З коней їм було видно зелені верби, що ніби посміхалися з-за очеретів. Грицик втупився у них здивованим поглядом.

— Звідкіля ті верби тут узялися? — запитав він. — Чи це не ті вербові кілки, які ми допомагали дідові Кібчикові забивати в огорожу? Він любив повторювати, що сторожа сторожею, а береженого Бог береже.

— Вони, — посміхнувся Санько. — Тепер, друже, крізь ту загорожу жодна миша не пробереться, не те що татарин чи ще хтось.

— Воно то так, — згодився Грицик. — Влітку тут кілька чоловік і справді можуть стримати сотню нападників. А взимку…

Він не доказав. Їм назустріч, мов із-під землі, вигулькнув з-за гаті русявий хлопчик.

— Вас, дядьку Саньку, вже зачекалися, — сказав він. — А це…

Хлопчик замовк і втупився очима в Грицика.

— Скільки не дивися, однак не вгадаєш, — всміхнувся Санько. — Це, Марку, найперший приятель Манюні.

Марко хитнув головою і поспіхом відступив убік.

— Все гаразд? — не озираючись, запитав Санько.

— Та ніби все, — відказав Марко. — Тільки Швайка каже, що пора й честь знати…

— Це ж чому?

— Хіба я знаю…

Вони проминули закрут, тоді ще один, і опинилися перед частоколом молодих верб.

— Он вони які, — сказав Грицик і зупинив коня. — Пам’ятаєш, Саньку, як дід Кібчик допитувався в тебе, чи може в цих місцях рости щось путнє? Просо, овес чи ще якась пашниця. Бо щомиті може налетіти татарська ватага і зрівняти все з землею. Ти тоді довго мовчав, потім сказав, що бачиш гарне просо і капусту, і ріпу. Тож дід і вирішив залишитися тут з Демком.

— А потім ледь вуха мені не відірвав, — згадав Санько.

— Це ж за що?

— Бо тут таки небезпечно. Позаминулого літа на них налетіла чи не сотня татар. Добре, що саме тоді до діда в гості припливли Вирвизуб і Байлем зі своїми хлопцями, і від нападників полетіли пух та пір’я.

— Тепер татари обходять нас десятою дорогою, — сказав Марко таким тоном, ніби в цьому була і його чимала заслуга.

Першим, кого вони побачили, був Демко Манюня. Він тримав чепіги плуга, що його тягли два волики. Над волячими спинами піднімалася пара. Судячи з того, що зораний був чималий клин, Демко працював ще з удосвіта. Позад нього рудий хлопчак вйокав на тлустого коня, що тяг за собою борону.

За всім спостерігали дід Кібчик і опасистий чоловік у смугастому татарському халаті. Дід Кібчик войовниче тримав руки в боки і лаяв Демка за те, що той глибоко заганяє плуга у землю.

— Пожалів би хоч бідну тварину! — гнівався дід.

Демко зупинився і прутом, яким зчищав землю з рала, почухав потилицю.

— Та я ж, діду, ніби не дуже й налягаю, — виправ довувався він. — Ви ж самі казали, що до вечора треба все закінчити.

Нараз Демко пожбурив прута і заусміхався — він побачив Грицика з Саньком.

— Прийшла коза до воза! — гукнув він і побіг обійматися з хлопцями.

Схоже, зрадів і дід Кібчик. Він поплескав Грицика по грудях, обдивився з усіх боків і зауважив:

— Ніби й справний парубок. От тільки миршавий якийсь.

Потому повернувся до татарина й сказав:

— Ти, Рахмоне, хотів пастуха? То ось маєш. Домовляйся з ним.

Грицик здивовано втупився в татарина. Їх він ще не зустрічав у цих плавнях. В усякому разі, не зустрічав без зброї.

А от Рахмон не здивувався, побачивши Грицика. Він, схоже, був розчарований.

— Та я ж уруса хотів пастухом, а не свого, — звернувся він до діда. — Я ж тобі казав, що уруса-пастуха інші уруси не зачеплять. Бо свій свого не зачепить. А от татарського пастуха урус із радістю образить.

— Не образить, — запевнив дід. — А коли якусь вівцю й поцуплять — ти не соромся, скажи мені. А я вже покажу їм де які раки зимують.

— Вірю, — сказав Рахмон. — Відколи ти тут поселився, ніхто мої табуни не чіпав. Тож і надалі молитиму Аллаха, щоб був здоровий мій сусіда.

— Я теж радий сусідити з тобою, Рахмоне, — зізнався дід Кібчик. — Але нехай і твої хлопці…

— Ні-ні, шановний! — приклав руки до грудей Рахмон. — Клянуся, що через землі мого аулу жодна погана людина до тебе не пройде!

— Вірю, Рахмоне, — кивнув головою дід Кібчик. — Ти теж іще жодного разу не підводив мене. А за просо й овес не хвилюйся. Коли вродить — тобі першому продам. І полотен привезу для твоєї Оксани-ханум. Вона які хоче — білі чи вже фарбовані?

— Білі, шановний, білі, — схилився Рахмон. — А моя Оксана вже пофарбує їх так, що сам мурза закліпає очима…

Він посміхнувся, уявляючи вираз того мурзи, коли він побачить Оксанині полотна.

Тоді скочив на коня і подався в степ. А дід Кібчик повернувся до Грицика й урочисто мовив:

— Бачив, як розмовляє зі мною цей татарин? А це значить, що мені тут ведеться безпечніше, ніж у Воронівці. Там мене будь-хто може пощипати — хоч пан, хоч староста, — а тут, бач, сам невірний обіцяє оберігати мене від своїх же зайд. Скумекав?

— Скумекав, діду…

— Ну, то паняй до Демка, а в мене ще справ повно.

Далі дід повернувся до Санька і обдивився його так, ніби не бачив принаймні з рік.

— А я думав, що ти вже забув дорогу до мого острова.

— Ні, не забув, — усміхнувся Санько. — Не забув. А як там наші цуцики?

Нещодавно Сирітка привела трьох вовченят і дід взяв її до себе разом з дітьми. Дід казав, що з півроку вони погуляють на острові, а вже з осені Санько має довести, що він таки дечого навчився в діда Кудьми.

А вовченята були тут як тут. Бочком бочком прискакали вони до гостей, віддано метляючи ще куценькими хвостиками. Дід Кібчик глянув на них і сердито сплюнув собі під ноги.

— Не знаю, як ти їх навчатимеш, — сказав він. — Але з цього добра пуття не буде. Що ж це за бойові вовки, які ще жодного разу ні на кого зуби не вискалили?

— Нічого діду, — заспокоїв його Санько. — Усьому свій час.

— Дай Боже нашому теляті вовка з’їсти, — засумнівався дід. Тоді понюхав повітря і поспіхом почимчикував до багаття, на якому парував казан з кулішем.

А Санько подався до Демка. Той щойно передав плуга Грицикові і тепер стирав з обличчя рясний піт. За ці роки, проведені на Дніпрі, Демко ще подужчав і тепер чимось нагадував незабутнього бугая Петрика.

— Як там у твоїх плавнях? — поцікавився він. — Комарі ще не заїли?

І сам же засміявся зі свого дотепу.

— Поки що ні, — посміхнувся і Санько. — Спочатку не давали спати, а тепер нічого. Звик. Та й не чіпляються вони, коли обмажешся ропою.

— Ропою? — здивувався Демко. — Це ж хто тебе навчив?

— Та… там, у степу, — невизначено кивнув головою Санько.

— Ага, в татарів, — здогадався Демко і зневажливо пирхнув. Він ще ні разу не гостював у татарському аулі, тому вважав, що доброму воронівцю там робити нічого.

Повз них пройшов Грицик. Його обличчя пашіло від захвату.

— Ну, як моя борозна? — запитав він. — Правда ж, нічогенька?

Демко скосив очі у його бік. Борозна була трохи кривувата.

— Як хвіст у Рябка, — усміхнувся він.

— Сам ти Рябко, — відбрикнувся Грицик. — Гей, руді!

Демко провів його поглядом і чомусь важко зітхнув. Точнісінько як це колись робив бугай Петрик.

— Що таке? — здивувався Санько.

— Та… — невизначено пробасував Демко.

Це було щось нове. Санько придивився до товариша. І справді, таким заклопотаним він його ще не бачив.

— Тобі щось муляє на душі, — впевнено сказав він.

Демко дав щигля ґедзеві, що впився йому в лікоть і відказав:

— Та… Малий ще ти розбиратися в таких речах… — І все ж не втримався: — Тут, розумієш, дідо сказали, що пора мені когось до пари шукати. От. А де я її знайду в цих плавнях? Та й не можна дівок приводити на козацький острів. Пам’ятаєш, що про це казав Вирвизуб? Голову, казав, знесе шаблею і скаже, що так і було.

— Але ж тут не козацький острів, — заперечив Санько. — Ви ж тут хліб вирощуєте і рибу ловите…

— Все одно, — сказав Демко і зігнав злість на ще одному ґедзеві.

— Схоже, ти вирішив повернутися до Воронівки, — зробив висновок Санько.

— А ти звідкіля знаєш? — почав було Демко, проте вчасно згадав, з ким має справу. — Та ніби так. Але що я там робитиму? Дідова хата, кажуть, геть скособочилася. Та й те… пан Кобильський, кажуть, може повернутися.

— А я чув, ніби не повернеться. Дуже вже встидається він, що його на очах у всіх відшмагали.

— Та то таке… Сьогодні соромно, а завтра, може, й ні. А тут за мене хто робитиме? Дідо ж, видиш, уже не може ходити за плугом. Йому самому догляд потрібен.

У цю мить від верболозу до них долетіло чиєсь покашлювання. Санько озирнувся й побачив човен, що погойдувався на дрібній хвилі. У човні сиділи Левко Заярний з Вирвизубом і Швайка. Сиділи мовчки. І, судячи з їхніх облич, теж були чимось заклопотані. Швайка перехопив Саньків погляд, кивнув йому головою і знову втупився в ніс човна.

— Чого це вони такі? — запитав Санько.

— Полаялися, — коротко сказав Демко. — Зранку цілий день лаялися.

— Це ж через що?

— Вирвизуб, бач, наполягає, що тут справжнім козакам уже нічого робити. Мовляв, татарин у наших краях уже присмирнів. Треба, каже, іти в пониззя Дніпра, де кримські татари переправляються на правий берег Дніпра і йдуть на Поділля чи ще кудись. Туди, звідкіля родом Вирвизуб.

СУПЕРЕЧКА

Про ці розмови Санько знав ще з минулої осені. Дід Кібчик стверджував, що кращого місця, ніж зараз, козакам не знайти. Звідсіля можна вдарити під ребра орді ще перед її нападом на переяславські землі. Та й з підмогою нема клопоту — ті ж переяславські люди будь-якої миті підійдуть на поміч. А Вирвизуб доводив, що, крім лівого берега, є ще й правий, де живуть такі ж люди, як і тут. Тому треба перебиратися на низ Дніпра, де зручно перехоплювати орду, щойно вона висуне носа з

Криму. І якщо дід не хоче туди рушати, то він, Вирвизуб, сам збере всіх козаків, що прийшли з правого дніпровського берега, і подасться з ними на пониззя Дніпра, щоб завадити татарам ходити на Волинь, Поділля чи ще кудись…

І на цьому вони обидва замовкали. Бо кожному ставало ясно, що в такому випадку замість однієї, ще не достатньо міцної, сторожі виникнуть дві. І будуть вони такі слабкі, що татари на них плюнуть і підошвою розітруть.

А от про що думав Швайка — ще ніхто до пуття й не знав.

— Ох, і лаялися ж вони! — покрутив Демко головою.

— Як, на діда теж кричали? — здивувався Санько.

— Та ніби не дуже, — сказав Демко. — Це дідо кричали, а Вирвизуб відбрикувався. А дідо ж запросив їх для того, щоб порадись, де мені жити — тут чи деінде. А воно, бач, як вийшло.

— А ти вже вибрав собі когось?

Демко здивовано глипнув на нього.

— Кого?

— Та дівчину, кого ж іще. Ту, яка тобі подобається.

— Ти що, зовсім тю-тю? Де ж я її знайду, коли звідси й носа не висовую? От якби ви з Грициком…

Але про що хотів попрохати Демко, Санько не дізнався, бо зненацька пролунав оклик діда Кібчика.

— Ану, Демку, клич хлопців і йдіть куліш пробувати!

Демко встав, ковзнув поглядом по Вирвизубові й Заярному і запитав:

— А тих… гостей теж кликати?

— Як захочуть — самі прийдуть, — буркнув дід і помішав ополоником у казані.

І все ж, тільки-но господарі острова всілися навколо казана, гості теж не втрималися і один за одним вилізли з човна, бо знали, що смачнішого, як у діда, кулешу ніхто не готує.

Їли мовчки. Тільки коли ложки зашкребли по денці, Вирвизуб сказав:

— Ну й онук у вас, діду! Працює ложкою так, що й не вженешся за ним. Мабуть, женити його пора, бо ви самі на нього вже не наваритесь.

— Я теж так думаю, — глухо буркнув дід. — От тільки не знаю, де йому потім жити.

— Воно, звісно, у Воронівці ніби краще, — подав голос Левко. — Та й вам, діду, колись таки доведеться туди вертатись. Щоб до людей ближче. Це ще добре, що вас і досі татари не замели.

— Бо вони не дурніші за тебе, — сердито глипнув на нього дід.

— Ні, діду, ви мені роз’ясніть, — Вирвизуб ляснув себе по коліну. — Чому це кримські татари на вашій Сулі майже не з’являються, а на нашому правобережжі, мов ті вурдалаки, гасають?

— Дуже просто, — відказав дід. — Ми їх де медом підмазали, де шаблею налякали. Та найбільше самі ж кримчаки й помогли.

— Це ж як? — Вирвизуб здивовано вигнув ліву брову.

— Та невже ти й досі не розумієш? — зверхньо глипнув на нього дід. — Згадай, як минулої осені кримські людолови на нас посунули? Ну й що? Діти з жінками поховалися, а решта взялася за дрюки. І ти, Стефане, добряче їм у бік ударив.

— Було таке, — згодився Вирвизуб.

— Отож, — усе більше розпалювався дід. — Тому замість нас дісталося тим татарам, що живуть між Перекопом і Сулою. Бо ж кримчаки, як та сарана, — у поході не надто зважають, хто свій, хто чужий. І тепер наш ворсклянський чи інший татарин ладен швидше з нами обійматися, аніж ще раз пропускати кримчаків через свої землі.

— Це правда, — у Вирвизубовому голосі щезла насмішка. — А от нам, правобережним, гірше. Ще після Синіх Вод, коли чи не половина очаківських та буджацьких аулів переселилася на лівий берег, між Россю та морем утворилася пустка. От і підкрадаються тепер кримчаки до нас, мов таті. То на Фастів підуть, то на Хмільник повернуть, то на Галич наваляться. І ніяк ти їх не перехопиш, бо ж від Дніпра до Карпат сторожу не розтягнеш. От і виходить, що нам, правобережним, одна дорога — іти на Дніпрове пониззя і переймати татар ще тоді, коли вони переправлятимуться через Дніпро.

— Багато ти там їх переймеш, — пхикнув дід Кібчик.

— Багато чи не багато, а все ж хоч трохи завадимо їм ходити на наші землі.

— А куди ж ваші ляські пани дивляться?

— Самі ж знаєте, що ляським панам аби тільки шкуру з нашого брата здерти. А до того, що прийде татарин і забере всіх у полон, їм байдуже. То хто, крім нас, може їх захистити? Правда ж, Пилипе?

Швайка кивнув головою. Проте зробив це неохоче.

Вирвизуб скоса глянув на нього і відвернувся.

— А ви, діду, бач, які, — не вгавав він. — Вам тут аби квочкою сидіти. Правду люди кажуть, що своя сорочка ближча до тіла…

Від тих слів дідове обличчя стало наливатися кров’ю. Він повільно звівся на ноги.

— А ти як думав? Таки ближча! Бо ти тут, бач, розгулюєш як пан, а я працюю, аж очі на лоба вилазять!

— Ви, діду, не той… — і собі почав червоніти Вирвизуб.

— Ану, перестаньте! — раптом гримнув Швайка. — Ну що ви зранку завелися, мов два півники?

— А чого ж він… — буркнув дід Кібчик. — Ніби не знає, що тут нам підмога під рукою, бо і Переяслав, і Черкаси з Каневом недалеко. А там хто на поміч прийде? Тільки й того, що помрете ні за цапову душу.

Вирвизуб повеселішав.

— А от ми зараз довідаємось, за цапову чи не за цапову, — сказав він і повернувся до Санька. — Ну, ворожбите, яка твоя думка?

Власне, в Санька давно вже була своя думка. Бо не раз і не двічі йому приходили в голову різні видива. Буцімто Дніпром пливуть великі човни з

чубатими, як покійний Остап Коцюба, людьми. І ті люди — справжні господарі Дніпра. А ще Санько бачив у видивах таких самих чубатих людей посеред моря, де вони на подібних човнах підкрадаються до величезних турецьких кораблів.

Але бачив Санько у своїй уяві й інше. Про страшне видиво зі Швайкою, що стирчить на палі, вже й мовити не варто. І діда він бачив зі стрілою в шиї. І Вирвизуба, якого смутні козаки несуть на плечах, теж бачив. Добре, що хоч Вирвизуб і дід Кібчик у тих видивах були набагато старші, ніж зараз…

— Чому мовчиш? — не витримав Вирвизуб. — Невже тобі так важко сказати?

І Санько наважився.

— Не знаю, за цапову чи ні душу ми загинемо, — відказав він. — Але по Дніпру таки плаватимуть козаки. І не тільки по Дніпру, а й по морю теж.

— Ні, ти не ховайся в кущі, — наполягав Вирвизуб. — Ти чесно скажи — розтрощить нас татарин на пониззі, чи ні?

— Чого ви до хлопця причепилися? — знову не втримався Швайка. — Адже він вам ясно сказав — плаватимемо. І не тільки по Дніпру.

— Ні, ти скажи, хто з нас правий, — тепер уже наполягав дід Кібчик.

Швайка не витримав і розсміявся:

— От же ж і реп’ях ви, діду! Коли хочете знати, то й ви праві, і Стефан теж правий. Але обидва помиляєтесь.

— Це ж як? — в один голос вигукнули дід з Вирвизубом.

— А так. Будете ви битися з татарами тут чи там — все одно ця битва тягтиметься не рік і не десять. То чи не краще покінчити з ними раз і назавжди? І не десь, а в самому Криму.

— В Криму? — ошелешено перепитав дід. — А ти часом не теє… не перегрівся на сонці? Хто ж нас туди пустить? Одного, я розумію, ще сяк-так, а ціле військо? Та й де ми його візьмемо?

— А війська нам і не треба, — відказав Швайка. — Воно вже готове. Тільки ще не знає про це.

— Ну-ну, — підбадьорив його Вирвизуб, — розказуй, не тягни кота за хвіст.

— Ще не час, — відказав Швайка. — Ось повернуся з Переяслава, тоді й поговоримо.

— Сам поїдеш, чи, може, дати людей? — запитав Вирвизуб. — Ти не соромся, бери скільки хочеш. Нічого тобі чаїтися по кущах. Тут ми господарі. Хоча, звісно, ще й досі звіроти всякої доволі тиняється. І не тільки на чотирьох.

— Від людей не відмовлюся, — згодився Швайка.

— Поїдеш через Воронівку? — запитав дід Кібчик.

— Можу й через неї.

— То, може, й Демка мого прихопиш з собою? — попрохав дід Кібчик. — Нехай хоч провітриться трохи. А то закопався тут, як той ховрах у норі…

СУСІДИ

Невеликий гурт озброєних людей неспішно пробирався на північ.

Грицик разом з Барвінком вихилясом носилися навколо гурту. Грицик не обминав жодного пагорба. На своєму невтомному конику він вихором злітав на вершину, прикладав долоню до лоба і визирав, чи не вигулькнуть де татари. Грицик був невдоволений — татари не з’являлися. Левко Заярний казав, що після кількох добрих сутичок за останні два-три роки вони тепер воліють з’являтися перед очі козаків не поодинці, а гуртом. А він, Грицик, уже так давно по-справжньому не працював шаблею, що ладен був битися з цілим гуртом.

Демко Манюня їхав поруч з Саньком і мрійливо бубонів про те, як буде добре побачити рідні місця. З лівого від Санька боку погойдувався Левко Заярний. Час від часу він посміхався, мабуть, теж уявляв, як його зустрічатимуть після довгої відсутності. Кривопичко з Одудом щось тихо й злагоджено мугикали. Один тільки Швайка їхав мовчазний і замислений. Взагалі останнім часом його важко було впізнати. Зазвичай говіркий і приязний, він, здається, аж почорнів від якоїсь нелегкої думи.

— Що з тобою, Пилипе? — врешті не витримав Заярний.

— Нічого, — відказував Пилип і знову заходжувався покусувати свого вуса. А щоб Заярний більше не докучав, додав: — Не зважай. Треба дещо обмислити.

Важкі роздуми не полишали його, здається, з тої хвилини, коли він полишив межі Криму. Ні, таки зарано він це зробив! Що з того, що хлопці запевняли, ніби за час його відсутності упораються самі? Звісно, за Гуркана можна бути спокійним. У своєму Ґьозльові він зібрав уже з півсотні гарних парубків, що підуть за ним у вогонь і в воду. Проте надто вже довірливий він, його може обвести навколо пальця будь-який вивідник Менглі-Гірея.

А от Турсун, бахчисарайський лудильник, навпаки — надто вже обережний. Аж дивно, скільки обережності в такому дужому тілі. То ж і не дивно, що в його ватазі не набереться й тридцяти воїв. А виступати з такою силою проти Менглі-Гірея — вірна погибель.

А які надії він покладав на яничарина Башмета, який у Лубнах називався Микола! Мабуть, тому, що нелегко довелося розшукувати Миколиних родаків. Проте, все ж розшукав, на Миколину голову. Дуже нестримний він був, надто нетерплячий. Скільки його застерігали про обережність і пильність — не допомогло. Тільки-но довідався Микола, хто він і з якого краю, — одразу подався до своїх товаришів-яничарів і замість того, щоб тихо розмовляти з кожним, звернувся до всіх з палкими словами, що вони, яничари, ніякі не султанові улюбленці, а сини русичів-українців, що їх татари підступно захопили ще немовлятами і продали в рабство. І надходить час, казав Микола своїм сторопілим товаришам, підняти шаблі за своїх порубаних і скривджених батьків. Але не зрозуміли його товариші по сотні і зарубали. Добре, що хоч не піддавали тортурам. І все ж не пропали намарно Миколині слова. Є серед яничарів з десяток розумних, надійних людей, котрі діють спокійно і переконливо. Тож мине ще якийсь рік — і можна сподіватися на успіх.

Хоча Швайка й не сподівався, що буде так важко. Особливо потому, як підрахував, що українського ясиру в Криму не менше, ніж самих татар. Спочатку гадав на радощах, що варто лиш подати знак — і всі одностайно повстануть супроти гнобителів. Проте трапилося інакше. Надто вже страхітливими були спогади про полон, про дорогу до Криму, про невільницькі базари. Спогади ті позбавляли мужності навіть найбільших буркотунів. Тож варто було тільки натякнути, що досить бурчати, а пора братися за вила чи довбні, як у їхніх очах зринав непереборний жах. Навіть не всі колишні галерники згодні були взятися за зброю.

Та все ж справи хоча й повільно, але просувалися. Під його рукою уже майже дві сотні сміливців, які ладні виступити хоч зараз. От тільки б

не зірвалися вони раніше часу… Ні, треба якомога швидше залагоджувати справи тут і повертатися назад, до Криму…

Зненацька думки його перервалися: Грицик стрімголов скотився з найближчого пагорба і помчав до гурту.

— Татарські кайсаки! — збуджено заволав він.

Хлопці стріпнулися і як один потяглися до шабель.

— Нарешті, — сказав Кривопичко. — А то вже руки сверблять.

— Зачекай, — сказав Швайка.

Він розвернув Вітрика і напригинці подався до залісненого пагорба, що височів неподалік. Якусь хвилину вдивлявся у далечінь, потому без поспіху з’їхав з пагорба і мовив:

— Це не кайсаки і не військова сторожа. Це місцеві пастухи. Мабуть, допекли їм чи наші, чи їхні розбишаки, от і вирішили самі сторожувати. Так що, товариство, гріх піднімати шаблі на своїх сусідів.

Обличчя його супутників видовжилися.

— То що, будемо втікати? — невдоволено поцікавився Одуд.

— Втікати теж не годиться, — відказав Швайка. — А от погратися не завадить. Ану, Грицику, з чого б ти почав?

— Я? — перепитав Грицик. — Ну, спочатку я зустрів би їх так, щоб вітер дув нам у спину, а їм в обличчя. Тоді вибрав би якийсь пагорб чи зарості…

— Добре міркуєш, — схвалив Швайка. — Тоді дій.

Двічі Грицикові казати не довелося. Він, уже не криючись, виїхав на пагорб, щоб татари його помітили. Тоді шугнув униз, махнув рукою решті, закликаючи їх за собою, і помчав ближче до Дніпра, звідкіля дув вітер.

Коли зо два десятка татар вигулькнули з-за пагорба, вони вгледіли шістьох козаків, що завмерли поміж трьох крислатих берестків з луками напоготові.

— Бий їх! — гукнув передній і шмагонув коня. Але одразу ж зупинився, бо над самісінькою його головою тоненько просвистіла стріла.

Стрільнули у відповідь татари, проте їхні стріли до козаків не долетіли, бо ж стріляти довелося проти вітру. Татари припинили стрілянину і наперед, застережливо піднявши руку, виїхав один з них.

— Чом розгулюєте по нашому степу? — гукнув він.

Голос у нього був гучний і хрипкий, ніби він напився крижаної води.

— Звідкіля ти взяв, що цей степ ваш? — задерикувато одізвався Грицик. — Він такий ваш, як і наш.

Татари перезирнулися. Передній знову вигукнув:

— А чиї ж ви, такі сміливі, будете? Розбишаки, чи хто?

— Сам ти розбишака! — вигукнув Грицик. — А ми, коли хочеш знати, мирні козаки-здобичники з Дніпрового лугу. І перші нікого не чіпаємо. Але коли хто зачепить, то хай начувається.

Схоже, татарів ці слова трохи заспокоїли. Проте передній усе ще не вгамовувався. Мабуть, він, як і Грицик, теж був налаштований на бійку.

— Ти диви, який хоробрий! — насмішкувато вигукнув він. — Ану, під’їжджай ближче і хай наші шаблі розсудять, хто хазяїн у цьому степу!

Грицик уже зібрався смикнути за поводи, проте його зупинив Швайка.

— Зачекай, — сказав він. — Нехай Левко з ним поговорить. Йому це зараз потрібніше, ніж тобі.

— Це ж чому? — обурився Грицик.

— Невдовзі дізнаєшся, — загадково відказав Швайка. — Ну, Левку, покажи тому півневі, де в нас раки зимують.

— Та вже ж покажу, — всміхнувся Заярний і смикнув за поводи коня.

Супротивники зустрілися на півдорозі. Зблиснули шаблі, затанцювали коні. З обох боків пролунали підбадьорливі вигуки. Заярний бився розважливо, без зайвих рухів. Татарин крутився навколо нього дзиґою, міняв напрямки удару, проте щоразу його шаблю зустрічала Байлемова зброя. А за кілька хвилин шабля татарина вивернулася з його рук і впала в траву. Сам татарин схопився за п’ястунок і застогнав від раптового болю. Заярний перегнувся з сідла, підхопив шаблю і кинув її господареві.

— Продовжимо? — запропонував він.

Татарин хотів перехопити свою шаблю на льоту, але не зумів. Видно, рука ще погано слухалася його.

Наперед вихопився ще один татарин. Зовсім молодий, чимось схожий на Грицика, і такий же зухвалий.

— А зі мною зітнутися не хочеш? — вигукнув він.

— Та ні, — відказав Заярний. — Мало каші ти ще їв. Краще поговори з моїм хлопцем.

І він кивнув Грицикові. Той спішно, щоб не зупинив Швайка, помчав до місця сутички. А ще за мить дві ловкі шаблі знову схрестилися в повітрі.

Глядачі загукали ще дужче, бо сутичка ця була набагато цікавіша. Коли Заярний вдавав, що тільки відбиває удари, то тепер Грицик нападав сам. Його шабля миготіла, наче кілька блискавок. Збоку здавалося, ніби на коні сидить не один, а два Грицики. Хлопець бився і примовляв:

— Гарно б’єшся… А так можеш? А ось так?

І це "гарно б’єшся" звучало як насмішка, бо глядачам стало зрозуміло, що його суперник поступається в усьому. Незабаром Санько помітив, що майже на всіх татарських обличчях спалахнула лють. Дві поразки одразу — то було занадто.

— Зараз вони всі кинуться наперед, — попередив він.

— Бачу, — відказав Швайка. Він витяг з-за пазухи чорну стрічку, перев’язав нею ліве око і насунув шапку на самісінькі брови. Швайка часто таке робив, коли не хотів, щоб запам’ятали його лице. Тоді, свиснувши у два пальці так, що коні мимоволі прищулили вуха, а супротивники опустили шаблі, він виїхав наперед і крикнув:

— Стійте! Що ж це ви так на сусідів своїх накидаєтесь?

Пастухи втупилися в нього. Дехто навіть позадкував. Вони чували, що одноокі бувають найнещаднішими воями. Але явно виказувати переляк татари не збиралися.

— Щось ми не бачили таких сусідів, — пробурчав один.

— Так, не бачили, — відказав Швайка. — Але чули. Я той, за ким ваші мурзи вже стільки років ганяються, а впіймати так і не можуть.

На мить запала мовчанка.

— У наших місцях такі слова може мовити тільки Швайка, — тихо озвався найстарший з пастухів.

— Так, шановний Абдулло, — ледь схилив голову Швайка. — Ти ж і справді Абдулла, помічник аульського аги Махмета?

Без ніякої видимої принуки кінь Абдулли ступив кілька кроків уперед і зупинився.

— Так, шановний, — відказав Абдулла. — Але як ти дізнався моє ім’я?

— Я в цих степах про все знаю. Знаю навіть, що позаминулого літа козаки з Лугу повернули тобі отару овець.

— Я чув, що це ти наполіг, — сповільна відказав Абдулла. — Моя вдячність не має меж…

Пастухи дивилися на Швайку майже з забобонним жахом. У їхніх шатрах вечорами точилися довгі розмови — про старі часи, чортівщину та всякі дива. І майже щоразу згадувалося ім’я Швайки — невловимого перевертня, хижого звіра, нещадного уруса. Щоправда, останні роки про нього мовилося трохи інакше. Після того, як кримська орда Менглі-Гірея

три роки тому прокотилася лівобережжям Дніпра аж до Лубен, не відрізняючи уруський ясир від татарського, про Швайку заговорили інакше. Мовляв, підстерігав він зі своїми людьми валки ординців, нищив їх, а їхню здобич роздавав пограбованим. Тоді ж свою отару отримав і Абдулла.

— Не тільки я, Абдулло-джан, — відказав Швайка. — До цього приклав руку і мій друг Левко, — Швайка кивнув у бік Заярного.

Абдулла схилив голову перед зніяковілим Левком.

— Дякую й тобі, шановний, — сказав він. — Воістину, щедрість урусів не знає меж. І це відрадно, бо до цього ніхто з козаків нічого не повертав. Ні з ваших, ні з наших.

— Хотілося, щоб відтепер усе було інакше, — відказав Швайка. — Щоб сусідили ми так добре, як сусідили наші батьки ще п’ятнадцять літ тому, як сусідили наші пращури при славетних ханах Мамаєві і Тохтамишу.

Абдулла приклав руку до грудей.

— Золоті твої слова, шановний Пилипе-джан, — сказав він.

Тепер уже настала черга дивуватися Швайці.

— Звідкіля тобі відоме моє ім’я? — запитав він.

— Мені теж дещо відомо з того, що діється у нашому степу, — зблиснув Абдулла все ще зіркими очима і звернувся до своїх. — Тепер ви переконалися, що це ніякі не розбишаки, а найшановніші з людей? Тож подякуймо долі за таку зустріч і повертаймо назад…

— Е, ні, шановний Абдулло-джан, — урвав його Швайка. — Між сусідів так не годиться. Ще за Мамая повелося, що сусідські розмови закінчуються спільним обідом… Тож я пропоную таке: нехай наші молоді орлята спільно наполюють дичини, а заодно й позмагаються, хто з них найвправніший у цьому ділі. Ну, як, згода? — звернувся він до Санька.

Санько зрозумів, що Швайка недарма звертається саме до нього. Бо тільки він, Санько, мав би відчути, чи йде нині якась смертельна загроза з татарського боку. Ні, здається, все гаразд. Вони швидше ошелешені, ніж налаштовані на розправу. А коли так…

— Ще й як згодні! — відказав він за себе з Грициком.

— Тоді чого стовбичите? — гримнув на них Швайка. — Ану, вперед!

Молодь широким віялом полетіла в степ.

— А ми з тобою, шановний Абдулло-джан, візьмемося за багаття, — повів далі Швайка. — А заодно, коли твоя згода, і погомонимо, як водиться у добрих сусідів.

Абдулла на знак згоди схилив голову. Виявляється, цей відважний і щедрий уруський богатир, коли треба, може стати і обачливим. Аби молоді татари не заподіяли в степу чогось лихого двом його друзям — бо татар чи не вдесятеро більше, — Швайка взяв таким чином його, Абдуллу, почесним заручником. Що ж, він має рацію. За несподіваної уруської появи рука правовірних усе ще мимоволі тягнеться до лука. Але сьогодні, коли все геть переплуталось і не знати, де статарщений урус, а де зрусичілий татарин, — лук може тільки завадити. Втім, ні. Можна ж разом стріляти в дичину і таким чином довести, що істинно татарський лук б’є значно прицільніше від уруського.

Заярний з Кривопичком копирсалися в своїх саквах. Дичина дичиною, проте й вони з собою дещо прихопили. В’ялений судачок, з якого аж жир

скрапує, копчена качка і медівки трохи. Хай не думають татари, що в них у плавнях їсти нічого!

Швайка з Абдуллою розіклали багаття біля вершини пагорба. Подував вітер і диму майже не було. Звідсіля вони добре бачили, як іде полювання.

— Гарно твій хлопець цілить, — похвалив Швайка кремезного татарчука, який щойно підбив стрепета.

— То Хасан, мій небіж, — обличчя Абдулли розпливлося в задоволеній усмішці. — Хоча твій теж непоганий. Он той, чорнявий.

— Ще б пак, — відказав Швайка. — Він ще з дитинства гарно стріляв по чужих садках…

А коли обидва пересміялися, Абдулла задумливо мовив:

— Садки… Колись мене пригощали уруськими черешнями. Нічого кращого відтоді я не куштував.

— Коли хочеш, шановний, то цього літа такого добра у тебе буде скільки завгодно, — запевнив його Швайка. — Чуєш, Левку, що я кажу? — гукнув він до Заярного, що з заклопотаним виглядом обнюхував чималий шмат в’яленої осетрини.

— Та що там ті черешні? — не відриваючись від свого заняття, заперечив Левко. — От у нас малина так малина! Півкозуба, бувало, вмолочу і все мало.

— Малина, — мрійно повторив Абдулла. — Я вже й забув, яка вона на смак.

— Знаєте, хто це такий? — нахилився до Абдулли Швайка. — Не сьогодні-завтра він стане воронівським підстаростою.

— О, — з повагою мовив Абдулла.

— То чом би вам замість того, щоб стежити одне за одним, та не жити разом як добрі сусіди? У гості їздити, торгувати… До речі, що ви робите зі своїми овечими шкурами? Мені казали, що в Києві нині дуже цінується смушок. А у вас же, мабуть, його стільки, що не знаєте, куди й дівати.

— Це правда, — згодився Абдулла. — Але…

— Ніяких але! Можете домовитися з Левком. Воронівці інколи їздять з товаром до Києва. То можуть по дружбі і ваші шкури прихопити. А коли у вас їх багато, то я поговорю з переяславським старостою Лемешем. Гадаю, він пропустить ваших купців через свої села.

— Леміш? Знаю такого. — В очах Абдулли зблиснули веселі вогники. — Пам’ятаю, як він уперше прийшов до нас з миром, а ми його хотіли розірвати дикими кіньми. Добре, що ти якраз наскочив зі своїми козаками. Найгарячіші з нас тоді присмиріли, і ми з Ілясом-агою умовили їх не хапатися за зброю. Бо ми, старі, ще пам’ятаємо, як мирно сусідили наші діди-прадіди. Так що передай переяслівському азі моє шанування.

— А чому ти не хочеш зробити цього сам? — запитав Швайка, стежачи за юними мисливцями. — Комусь же з ваших треба починати возити свої товари, а не шукати руського посередника.

Абдулла кивнув головою.

— Маєш рацію, шановний Пилипе-джан. Але бачиш… — Абдулла на мить затнувся, — не зовсім вільні ми у своєму виборі…

Швайка співчутливо похитав головою.

— На жаль, це так, — підтвердив він. — Хоч я теж пам’ятаю, як наші батьки віталися, зустрічаючи одне одного над Сулою. Але відтоді, як Крим піддався під турецьку руку, все змінилося.

Абдулла промовчав.

— Я тоді лише починав бродницьке життя, — стиха мовив Швайка. — Тож добре пам’ятаю, як учорашні приятелі з аулів ганялися за мною, мов за вовком. І, як мені тепер відомо, не з власної волі ганялися.

— Таки так, — несподівано озвався Абдулла. — Ми думали, що цим піддобримо наших кримських сусідів. Та коли вони виходили по ясир, то для них було однаково, хто урус, а хто присульський чи ворсклянський татарин…

Тим часом молоді мисливці почали повертатися. Останніми під’їхали, про щось збуджено перемовляючись, Хасан з Грициком. Здобич була чимала. Та й дивно було б нічого не підстрелити, коли степ аж кишів птаством і звіротою! Тож на боці у Грицика погойдувався гусак з селезнем, Хасан вполював лебедя і стрепета, інші — хто дрофенятко, хто качку чи ще щось. Один лише Санько не підстрелив нічого. Зате на його руках красувався чималий заєць. Татарчуки з неприхованою заздрістю озиралися на нього. Ще б пак — вцілити зайця стрілою і дурень зможе, а от спробуй його, такого прудкого і хитрющого, не тільки наздогнати конем, а й ухопити за вуха!

Грицик весело перезирнувся зі Швайкою. Вони ж бо знали, що ні за ким Санько не ганявся, звірина сама йшла до його рук, варто було йому тільки захотіти.

Санько зачекав, доки всі роздивилися його живу здобич, тоді опустив зайця на землю, тупнув ногою — і той рвонув у трави з такою швидкістю, що ніхто не встиг і оком змигнути.

— І треба було стільки ганятися, щоб відпустити, — зауважив хтось із татарчуків.

— Він у нас тільки рибу їсть, — пояснив Грицик, підморгнувши до гурту. — А все інше відпускає.

— Тоді навіщо ж він його взагалі упіймав? — не вгавав татарчук.

— А щоб тобі було про що розпитувати, — пояснив Грицик.

Усі розсміялися. Найголосніше сміявся Хасан. За ці короткі миті спільного полювання вони, як не дивно, встигли сподобатися одне одному. І не тому, що їхні коні не поступалися швидкістю, а стріли виявилися майже однаково меткі. Просто Грицик був такий жвавий на язик, так дотепно розповідав про свої пригоди, що слухати його без сміху не можна було. А ще де він тільки не побував! І в Криму, і в Очакові, Коцюбієві, і навіть у турецькому Акермані, що аж по той бік самого Дністра! Він, Хасан, до цього часу думав, що уруські козаки-бродники лише в Дніпрі бабраються. А вони, виявляється, бачили стільки, скільки простому татарчукові і не насниться… І чи не вперше в житті Хасан ладен був мріяти про те, аби стати самому уруським бродником. І щоб поруч був такий веселий товариш, як Грицик. Тим паче, що Грицик пообіцяв, коли все буде гаразд, показати, як живуть русичі-українці за Сулою чи звозити в самий Переяслав або Черкаси, про які в степу стільки мовилося…

ЖЕНИХАННЯ

За ці п’ять років Воронівка якщо й змінилася, то не дуже. Хоч за ці роки татари тричі з’являлися під Воронівкою. Але вивідникам вдавалося

вчасно дізнаватися про їхній напад, так що жінки з дітьми завчасу ховали свої пожитки і щезали в плавнях. За ними, пустивши у нападників з сотню стріл, ховалися підлітки й літні чоловіки. Тож татари, втративши десяток-другий своїх людей, у злості підпалювали хати і мчали далі. Та ось уже два роки, як вони взагалі не потикалися до Воронівки. В селі подейкували, що це заслуга тих татарів, які кочують над Ворсклою та Пслом. Вони теж страждають від перекопських та кримських набігів, тож звернулися зі скаргою до самого кримського хана. І тепер кримчаки здебільшого обходять ворсклянські улуси, а заодно й присульські села, безлюдним Муравським шляхом, або перебираються на правий берег Дніпра. І тепер на місці воронівських попелищ подекуди почали виростати новенькі мазані хати — такі, які стояли тут і раніше. І такі ж поважні гусаки перетинали вулиці, прямуючи до болота. Навіть бугай, якого Грицик побачив за Воронівкою, був мов дві крапелини схожий на його вірного Петрика. Хіба що біля нього крутився не чорнявий Грицик, а білявий хлопчина з великими сумовитими очима.

— Як звуть твого звіра? — поцікавився Грицик.

— Грім, — відказав хлопчина.

— Це ж за що його так назвали?

— Бо він коли лютий, то реве, наче грім гримить.

Грім копирснув копитом і справді ревнув так, що Грицик мимоволі звів очі до неба. Але там не було жодної хмаринки.

— І чий же він такий грізний?

— Дядька Василя Байлема. Той, що зараз у нас старостує.

Грицик кивнув головою. Байлем таки вижив у тій січі з Саїд-мурзою, беклербеком двох удільних перекопських орд. Грицик з Саньком

знайшли Байлема на одній з купин, геть обліпленого п’явками. Козацькі знахарі трохи його підлікували, проте для бродницького життя Байлем був уже заслабий. Тому Швайка познайомив Василя з переяславським старостою Лемешем і той згодився поставити Байлема старостою Воронівки. Грицик чував, що на зароблені в бродництві гроші Байлем накупив трохи корів та коней і тепер вважався чи не найзаможнішою людиною в селі.

— А ти ж сам чий будеш?

— Нічий. У мене батьків убили татари. А я в лісі заховався.

Грицик мимоволі зітхнув. Це дитя повторювало його долю. Йому чомусь захотілося притиснути цю русяву голівку до грудей і пригладити непокірні вихори.

— А тебе ж самого як звуть?

— Телесик.

Гарне ім’я у цього хлопчини. І таке ж воно безпомічне якесь. Глянеш на такого — і одразу здогадаєшся, що це не Степанко і навіть не Іванко. А саме Івасик. Себто Телесик.

Хлопченя зітхнуло й запитало:

— Дядьку Грицику, мені казали, що ви теж були такий самий сирота, як і я. Це правда?

— Правда, — відказав Грицик.

— Слухайте, візьміть і мене з собою в джури, коли їхатимете назад!

— А хіба тобі тут погано?

— Ні. Але дядько Байлем казали, що тільки в плавнях можна стати справжнім козаком.

— Подивимось, — відказав Грицик. І легенько ляснув коня по крупу, бо вдалині забачив Швайку з Байлемом. Ті, приклавши долоні до лоба, озирали довколишні місця. А за хвилину, про щось перемовляючись, поволі подалися туди, де колись стояло Швайчине обійстя.

Грицик перехопив їх напівдорозі. Василь кивнув йому і продовжив розмову.

— Спасибі переяславському старості, що ми вже два роки не платимо податків, — гулко, наче в бочку, бубонів Байлем. — То тепера ніби знову на світ народилися. Огорожу зміцнили, гаті навели, на Городищі мури укріпили, сторожові маяки подовжили. Тепер нас жоден татарин не застукає зненацька. А коли й наскочить, то голими руками не візьме. У нас зараз з сотня шабель набереться. То за такою огорожею ми й від п’ятисот татар відіб’ємося.

— А коли більше прийде?

— На моїй пам’яті такого ще не було. Татарин-бо не воювати приходить, а грабувати. Схопить, що погано лежить — і драла. А коли йому здачі давати — то він не такий уже й сміливий як здається. Йому, бач, теж хочеться живим-здоровим повернутися в степ. А як таки посуне на нас великою кількістю — ми завжди можемо відсидітися в болоті.

— А якщо взимку налетять?

— Подамося на Вовкулацький кут, — відказав Байлем. — Сам відаєш, там такі трясовини, що і взимку не замерзають. То ми трохи підрихтували

проходи — так, щоб нападники заходили туди по одному. І тепер, коли що, кілька наших стрільців можуть утриматися проти тисячі башибузуків.

— Зрозуміло, — кивнув Швайка. — А що чути про пана Кобильського?

— Слава Богу, завіявся кудись, — перехрестився Байлем. — Після того, як ви дали йому лупки, став на кожен шурхіт озиратися. А коли татари спалили його Канівці — за ним і слід здимів.

— То ви тепер самі собі господарі?

Байлем зітхнув.

— Ми теж так гадали. Ну, думали, тепер у нас тільки один головний біль — татари. Але оце з місяць тому приїхав новий Кобильський. Заремба його звуть. Йому, бач, землі наші не київський воєвода відписав, а буцімто чи не сам великий князь литовський. А навіть і король польський. Та ще й прикупив дещо. Ходять чутки, що Кобильський йому свій уділ чи то продав, чи здав у оренду. Так що в нього під рукою опинилася майже вся земля на південь від Переяслава. Тож і почувається тут, як у себе вдома. Кажуть, уже повісив кількох людей. А що вже канчуком розмахує — то тут і Кобильському до нього далеко.

— А що ж староста переяславський?

— Сам побачиш. Проте, гадаю, не з руки йому чубитися з новим паном.

— Воно таки правда, — згодився Швайка. — А от, здається, й приїхали…

Байлем з Грициком перезирнулися і зупинили коней. Пилип не хотів, щоб при його зустрічі з батьківською садибою були свідки…

Швайка зійшов крутосхилом донизу, усівся на теплий камінь перед трухлявими залишками воріт і озирнувся. На перший погляд ніщо не змінилося за ті роки, що він був відсутній. Те ж гаддя вигрівалося на очеретах, ті ж бугаї бухикали в плавнях. Хіба що кам’яний льох, у якому колись не раз відлежувався Швайка, геть заріс жаливою. Схоже, про його існування забули як степовики, так і свої.

Втім, ні. Чомусь він був переконаний, що хоч би в які світи людину заносило, але часточка її душі таки залишається біля того місця, де почалося її земне життя. І не в самотині, а разом з обрисами його рідних. У цю хвилину Швайка бачив їх так виразно, начебто вони вирізьбилися перед його заплющеними очима. Он бабуня з дідом, он його батьки. Сторожко посміхаються, мовби хочуть запитати: "А як, Пилипку, склалося твоє життя?"

Що ж, йому соромитися нічого. Хоча довелося зазнати такого, що й ворогу не побажаєш. В уяві зринув спекотний степ і він посеред нього — малий, знеможений, покинутий усіма. Потім невідь-звідки до нього простяглися руки Рашитової матері, родом з його Воронівки… А от він уже парубок, і рушає в Крим. Ось він за морем у страшному герці.

А далі… Що далі? Повернувся з-за моря до Криму з таким-сяким скарбом. Довго шукав справжніх батька-матір, та так і не знайшов. А коли новий кримський хан Менглі-Гірей почав ходити на Сулу по ясир, зробився українським вивідником…

Десь простуджено бухикнув водяний бугай і обличчя рідних щезли. Швайка підвівся і якусь мить, схиливши голову, постояв перед прадідівськими руїнами. Тоді подався крутосхилом до своїх супутників.

— Їдьмо, — глухо мовив він.

Швайка не мав наміру надовго лишатися у Воронівці. Йому треба конче бути в Переяславі. З собою не взяв нікого. Заярного з Кривопичком

та Одудом не відпустила рідня, а про Санькову матір і казати годі. У Грицика теж була вагома причина залишатися у Воронівці — мусив допомогти Демкові Манюні знайти пару.

— Бо сам я не знаю, як це робиться, — зізнався Демко перед від'їздом до Воронівки.

— Та це ж дуже просто! — вигукнув Грицик. — Підходиш до дівчини, яка тобі сподобалася, питаєш її, чи згодна вона вийти за тебе, — і все.

— А що, коли вона гарбуза дасть? — засумнівався Демко. — Це ж такий сором! Хоч з моста та в воду.

— Та який там сором! — пирхнув Грицик. — Я, Демку, коли мене теж змусять одружуватись, буду підходити тільки до тих дівчат, у яких є гарбузи. Їхня відмова — моя радість. Гарбузове насіння — то, знаєш, яка сильна штука!

— Е-е, — засумнівався Демко.

— Тобі що — насіння не подобається? — здивувався Грицик. — Тоді віддаси його нам, а ми тобі спечемо такого гарбуза, аж пальці оближеш! Правда, Саньку?

Санько на знак згоди кивнув головою. Потім глянув на Грицика і посміхнувся.

— Чого ти розвеселився? — поцікавився Грицик. — Скажи, то й ми з Демком посміємося. Правда, Демку?

І от уже другий день роз'їжджають вони воронівськими вулицями у пошуках Демкової нареченої.

— Які тобі подобаються більше — руді, біляві чи чорняві? — розглядаючи високі щільні паркани, допитувався Грицик.

Манюня сором’язливо опустив очі.

— Мені більше русяві подобаються, — зізнався він.

— То чого ж ти мовчиш? — загорівся Грицик. — Я, Демку, вчора у Ганущаків бачив таку русявку!

— Та… — завагався Демко. — Вона якась така…

— Що, не подобається? Тоді й не знаю вже, що тобі треба, — здався Грицик.

— Я в Канівцях хотів би… — почервонів Демко.

— У Канівцях? — здивувався Грицик. — А хто там такий особливий?

— Та… Є там одна дівчина… Ждана. Я б до неї… Я, знаєш, побачив її, коли мене пан Кобильський узяв був до себе. Я ще тоді подумав, що… Ну, сам знаєш…

— То в чому справа! — знову загорівся Грицик. — Тільки швидше, бо вже й сонце заходить… Ану, геть з дороги! — гукнув він на гусаків.

Санько їхати з ними відмовився. Йому було жаль знову покидати маму. Він лише глянув їм услід і подався додому. Треба було набивати нові крокви.

У Канівцях жили якісь байдужі люди. Ніхто не цікавився, хто вони такі, і з чим приїхали. Приятелі дуже швидко дісталися до руйновищ панського маєтку. Там теж до них не було ніякого діла. Кілька чоловік,

що, мабуть, мали стерегти залишки хазяйського добра, задравши ноги, вилежувались у холодку. На затишній, вкритій ряскою річковій заплаві плавали гуси й качки. Нараз Демко штовхнув Грицика й очима вказав на невисоку натоптувату дівчину, що йшла від річки з пранням.

— Це вона, Ждана, — прошепотів він і облизав висохлі від хвилювання губи.

Ждана, мабуть, була в доброму гуморі — йшла собі і тихенько співала про калину, яка росла в лузі. Коли вершники під'їхали до неї, вона зупинилася і насупила свої світлі брови.

— Здрастуй, Ждано, — несміло почав Демко.

Ждана поставила корито на спориш, тоді взялася руками в боки й ущипливо поцікавилась:

— То де ж це тебе носило стільки літ? Ховався від татарів, еге ж?

— Та я того… зовсім не ховався, — заперечив Демко, і його обличчя почервоніло, як буряк. — Я — навпаки.

— О-о, звісно, звісно, — насмішкувато відказала Ждана. Вона стріпнула косою і знову взялася за корито. — Деякі ляпають язиком, обіцяють казна-що, а потім ховаються як останні боягузи.

— Я не боягуз, — почав було Демко, проте Ждана з незалежним виглядом пройшла повз нього.

Демко з роззявленим ротом дивився їй услід.

— Ти бач, як вийшло, — пробубонів він нарешті і розвернув коня.

— Ти куди? — зупинив його Грицик.

— Як куди? У Воронівку. Хіба ж не бачиш, яка вона?

— Е-е, Демку, так не годиться, — мовив Грицик голосом досвідченої у сердечних справах людини. — Треба бути рішучішим, бо так нічого й не доб’єшся.

— Та воно ж, розумієш…

— А вона теж гарна цяця! Закопилила губу, гадає, що на неї нема управи. А насправді…

— Ти щось надумав? — з надією глянув на друга Демко.

— Угу, — гмикнув Грицик і поглянув на сонце, яке вже торкалося дерев. — Ти ось що, Демку… давай трохи перекусимо у холодку. А тоді, як смеркне, ти виїдь на Воронівську дорогу і зачекай мене там.

— А ти що робитимеш?

— Побачиш…

Пізно увечері Грицик під’їхав до хати, куди зайшла вдень Ждана з пранням. Хата стояла на краю Канівців. Одразу за нею починався гайочок. Кремезна жінка, мабуть, Жданина мати, пильно глянула на незнайомого вершника і подалася в глибину двору.

За хвилину поріг переступила й сама Ждана. Вона розчісувала косу і наспівувала все ту ж пісню про калину. Побачивши Грицика, підійшла до воріт і поцікавилась:

— Чого зазираєш в чужі двори? Що, робити вам з Дурною Силою більше нічого?

— Він уже не Дурна Сила, — відказав Грицик. — Він уже Манюня. А в мене до тебе є нагальна справа.

— Яка ще там справа? — пирхнула Ждана. — Чи не хочеш сказати, що Демко десь чекає на мене? Передай йому, що даремно старається.

І вона обернулася до Грицика спиною.

І тут Грицик не втримався. Ич яка — до неї ж найсильніший на всіх козацьких островах хлопець лине душею, а вона, бач, кирпу дере! Ну, нічого… І вже не думаючи ні про що, Грицик підхопив дівчину і перекинув її через кінську спину. За мить слухняний кінь уже галопував вулицею, що вела прямісінько на Воронівку.

Спочатку Ждана була настільки вражена, що навіть не опиралася. Хіба що тихо зойкнула:

— Ти що ж це робиш?

— Те, що треба, — відказав Грицик і озирнувся. За ним ніхто не гнався. Тож він уже без особливого поспіху проїхав гай і вибрався в чисте поле. Ще кілька хвилин — і Демко побачить, який у нього вірний і відданий товариш. І що б той Манюня робив без нього!

Проте Ждана раптом запручалася. Грицик з усієї сили притис її до кінської спини, проте марно — Ждана вже перехопила повід і звеліла коневі: "Тпру!!!"

Кінь зупинився. Ждана зіскочила з коня і смикнула Грицика за холошу з такою силою що він і незчувся, як опинився в дорожній пилюці.

— То що ж це ти собі дозволяєш, малий негіднику?! — розлючено вигукнула Ждана і струснула Грицика, мов грушу. — Ти що — викрасти мене надумав, наче якийсь татарин, так?

Грицик намагався вирватись, проте марно — розлючена Ждана зараз, мабуть, не поступилася б силою самому Демкові.

— Та я… Вислухай мене! — нарешті попрохав він. Проте Ждана вже нічого не хотіла слухати.

А Демко тупцював на своєму коні і раз по раз позирав у той бік, звідкіля мав з’явитися Грицик. Цікаво, як довго він умовлятиме Ждану? А що, як вона взагалі відмовиться виходити заміж за нього, Демка? О, тоді буде такий сором, що хоч на люди не з’являйся!

І от нарешті затупотіли копита, а тоді почувся Грициків голос. Але якийсь дивний він був. Завжди веселий і впевнений, тепер він став якийсь незвичний — обурений і трохи наляканий:

— Відпусти, — прохав він.

— Не діждешся! — відказав йому обурений дівочий голос. — Ич, який! Ще молоко на губах не обсохло, а він теж туди, женихатися! Викрадати, бач, здумав!

— Та на біса ти мені здалася! — від щирої душі вигукнув Грицик. — Я ж не для себе старався…

За мить з місячної імли випірнув Грициків кінь. От тільки Грицик чомусь не сидів на ньому, а лежав упоперек, наче лантух. А в сідлі замість нього сиділа Ждана.

— Е-е, — мовив вражений Демко. — Що таке?

— Це ти мене питаєш? — озвалася Ждана і зіскочила з коня. Слідом за нею сповз і Грицик.

Ждана підійшла впритул до Демка і войовниче взялася руками в боки. — Ні, це я повинна запитати, хто намовив твого пуцьвірінка…

— Я не пуцьвірінок, — похмуро урвав її Грицик.

— Тебе не питають, — огризнулася Ждана і продовжила: — Це ж треба додуматися до такого, щоб порядну дівчину закинути, як лантух, на коня… Це ти йому таке загадав?

— Та ти що? — вражено закліпав очима Демко. — Та я… я ж хотів, щоб він мені допоміг…

— Що допоміг?

— Та те… ну, щоб ти…

Врешті Демко зрозумів, що заплутався і у відчаї махнув рукою.

— Ні, ти не розмахуй своїми граблями! — не відступала Ждана. — Ти краще скажи, нащо ти це все затіяв?

— Я ж те… Я ж хотів, щоб ми з тобою… Грицику, скажи краще ти. У тебе ж ніби лучче виходить.

Грицик уже трохи оговтався. Йому чогось навіть смішно стало: Ждана нагадувала куріпку, що вистрибує перед носом у великого пса. А той не знає, як йому бути: чи то радісно завихляти хвостом, чи підібгати його і чкурнути геть.

— Розумієш, він кохає тебе, але не насмілюється признатися… — почав він.

— Кохає? — Ждана знову повернулася до Манюні і ще міцніше взялася руками в боки. — А чом же ти сам цього не скажеш?

— Я… — почав було Демко. — Я це…

— Він боїться отримати гарбуза, — пояснив Грицик.

— Кому гарбуза?… Йому? — запалилася Ждана. — Та він же й гарбуза не вартий! Ні, ви тільки поглянь те на це одоробло! Все в латках, невмиване і тхне від нього… — Вона принюхалася. — А що це й справді від тебе так тхне?

— Не знаю, — вичавив із себе Демко.

Ждана ще раз втягла в свого задерикуватого носика повітря і націлилася ним на сакви.

— Там у тебе що?

— А-а, це, — стріпнувся Демко. — Тут, розумієш… — Він розв’язав сакви і витяг добрячого ляща. — Це копчений. Ми з дідом на продаж у Черкаси готували…

— На продаж? — перепитала Ждана. — Оце — на продаж? Та ним же тільки людей труїти можна!

Вона тицьнула ляща в Демкову руку і звеліла:

— Ану, гайда за мною!

Коли вони підходили до Жданиного обійстя, уже розвиднювалося.

— Жданко, де ж це ти була так довго? — вихопилася її мати. — Тут казали, що ти поїхала з кимось… О, а це ще хто? — запитала вона, вгледівши хлопців.

— Та не звертай на них уваги, — відказала Ждана. — Ти краще поглянь, чим вони займаються у своїх плавнях. Ану, покажи мамі свою копченину! — наказала вона Демкові.

Нещасний лящ знову вигулькнув із саков. Ждана перехопила його і замахала ним перед маминим обличчям.

— Ти бачиш, матусю, що ці козаки виготовляють на продаж? Та від такого жодна собака не виживе!

І, не чекаючи, доки мати щось скаже, Ждана проворно подалася до повітки і за мить повернулася з куди меншим лящем. Проте від нього пахло так, що в хлопців роти мимоволі наповнилися слиною.

— Ану, спробуйте справжню копченю!

Демко з Грициком сором’язливо відламали по шматочку і спробували. Тоді, не змовляючись, роздерли ляща навпіл і за мить від нього не лишилося й крихти.

— Ну, що, трохи відрізняється, чи ні? — задерикувато поцікавилася Ждана.

— Ой, відрізняється… — визнав Грицик. А Демко замість слів закивав головою, як відданий кінь.

— То ж бо й воно… — Ждана на мить замислилася. — А таких лящів, як оцей, що ви привезли, там багато?

— Вистачить, — обережно відказав Грицик. — Там же їх до цього ніхто не ловив.

Демко був відвертіший. Він із захватом поглянув на Ждану і випалив:

— Та там їх це… як гною, от!

— Тож і не дивно, що ви так з ними поводитесь, — підкусила його Ждана і знову замислилася. — Отже, так: я їду з вами… — рішуче сказала вона. — Бо хіба ж можна переводити таке добро?

— Та ти що, доню, — жахнулася мати. — Куди ж це ти сама?

— А з чого ви, мамо, взяли, що я буду сама? — заперечила Ждана. — Ні, мене оберігатимуть ось ці, — і вона кивнула на Демка з Грициком.

"Ой-ой-ой, — подумки зіщулився Грицик. — Таку обережеш… От уляпався… І який дурень вигадав це женихання?"

ВАСИЛЬ ЛЕМІШ

— Тепер давай поговоримо…

Переяславський староста ніколи не розпитував одразу, з чим людина приїхала. Він спочатку годував гостя, а тоді вже брався до справи. Ця звичка залишилася у Василя Лемеша ще з бродницьких часів, хоча він і був не з бідної родини. Авжеж, у бродники йдуть не лише з бідності, а й з цікавості.

Вони сиділи в садку між бузкових кущів. Звідсіля було добре видно головну переяславську вулицю і всіх, хто по ній проїжджав. Біля стайні та возів поралися дужі хлопці, яких Леміш називав своїми козаками.

— Радий, що ти тут, — ще раз сказав староста. — Це ж скільки ми не бачилися — два роки?

— Так, — підтвердив Швайка.

— Два роки, — мрійно повторив Леміш. — Пам’ятаєш, як ми дали часу татарам над Сулою?

— Ще б пак, — посміхнувся Швайка. Він з неприхованою приязню розглядав переяславського старосту. Був Василь Леміш росту невисокого, проте з могутньою шиєю, що сиділа на ще могутніших плечах. Завжди усміхнений і веселий, Василь у бою мовби шаленів. Швайка добре пам’ятає, як люто рубався він позаминулого року під час переправи кримського загону через Сулу під Лубнами.

— Ох, і добряче ви тоді з Вирвизубом постаралися, — розчулено згадав переяславський староста. — Вивели їх перед наші стріли й шаблі, мов зграю куріпок. А самі ззаду натисли…

Леміш провів долонею по обличчю, ніби стираючи приємні спогади. За мить пильний погляд темних очей прикипів до Швайки.

— А які вісті тепер привіз? — діловито запитав Леміш. — Як там твої татари поживають?

— По-різному, — відказав Швайка. — Оце перед Сулою перехопила нас сторожа тамтешніх пастухів…

І він розповів про розмову з Абдуллою.

Якусь хвилину Леміш замислено тарабанив пальцями по лаві.

— Отже, твій Абдулла хоче торгувати з нами… Що ж, треба йому допомогти. Бо хто торгує, тому бійка ні до чого.

— Твоя правда, — згодився Швайка. — А от Саїд-мурза торгувати з тобою, старосто, не хоче.

— Це той, з яким ви билися п’ять років тому?

— Він і тепер не проти. Але поки що податися за Сулу побоюється, бо Вирвизуб може вдарити йому в бік. До того ж, вони нарешті доп’яли, що коли з дніпровськими бродниками не заїдатися, то жити можна. І навіть мати з такого сусідства користь.

— Атож, — згодився Леміш. — Човнами везти до Києва свої шкури значно безпечніше, ніж диким степом.

— Саме так. Тому дехто навіть ладен вважати, що головна загроза степовикам іде не від дніпровських козаків, а з Криму. Бо тамтешня сарана як іде в похід, то не зважає, хто на її шляху — свій чи чужий.

— До мене навіть доходило, що перекопські мурзи попросили Менглі-Гірея не ходити через їхні улуси, — сказав Леміш. — До речі, а як там сам Менглі-Гірей?

— Такий же лютий, як і був. Але набагато обережніший, ніж раніше.

Леміш знов потарабанив пальцями по столу.

— Зрозуміло. А як там твоя бахчисарайська хата?

— Потроху будується.

— Чому потроху?

— Бо ті двадцять хлопців, що викупив їх за твої гроші, муляри так собі. Їм зручніше шаблю в руках тримати чи гарну довбню. Просяться, аж плачуть, назад до своїх домівок.

— Нехай ще поплачуть. Зліші будуть. Та й, гадаю, тобі треба більшу хату будувати, ніж думали спочатку.

— А нам з хлопцями більшої й не потрібно.

— Це вам з хлопцями. А що твій Басман-бек подумає? Що більший буде твій будинок, то більше він тебе поважатиме. А отже, й довірятиме. Так що тримай…

Леміш витяг капшук з грішми й подав Швайці.

— І ось ще… Лубенський староста плакався, що татарські кайсаки захопили його людей. То коли зустрінеш їх десь на кримському невільничому ринку, постарайся викупити.

— Постараюся, — кивнув Швайка. — Але я, пане старосто, хочу з тобою порадитися ось з якого приводу. Розумієш, я думаю лишитися в Криму назавжди.

Ліва Лемешева брова поповзла вгору.

— Це ж як розуміти?

— А так. Гадаю, що чи вхекаємо ми Менглі-Гірея чи ні — справа не зміниться. Крим як змушений постачати невільників Порті, так і надалі це робитиме, бо ж під Портою ходить. А от коли підняти повстання…

— Як ти сказав? — Леміш не повірив своїм вухам. — Повстання?

— Так. Розумієш, я підрахував, що нашого брата в Криму майже стільки ж, як і самих татарів. Тож почав оце збирати найневдоволеніших.

— Ну, Пилипе… — видихнув Леміш. — Та це ж… це ж… Ану, давай танцювати саме з цього місця!

— То я й танцюю, — всміхнувся Швайка. — Маю вже близько двох сотень вірних хлопців. Серед них є й купці, і каменотеси, і ратаї з пастухами. Навіть кілька яничарів є. І не лише в Бахчисараї, а й у Кафі, Ґьозльові чи, коли по нашому, Козлові. За рік, гадаю, до тисячі набереться.

Леміш гарячково потер руки.

— Так так… А решта — чи піде вона за тобою?

— Зробимо все, щоб пішли. А до того зачекаємо, доки Вирвизуб з товариством переберється на пониззя Дніпра, щоб заступити дорогу татарам на правий берег. А коли він раз-другий надає їм по шиї, то поголос про нього розійдеться по всьому Криму. І тоді підійме голову навіть найобережніший з невільників. Тож нам лишиться хіба дочекатись, коли Вирвизуб зі своїми хлопцями якоїсь ночі підпливе на човнах до Криму, скажімо, десь біля Козлова. Там мої люди ніби випадково залишать кілька табунів. Вирвизуб пересяде на них і помчить на Бахчисарай. Тієї ж ночі піднімемося й ми — і не в одному місці, а скрізь, щоб Менглі-Гірей не знав, куди кинутись насамперед. А там, дивись, і всі невільники візьмуться за вила, за коси… Ну, як тобі мій задум?

Леміш розвів руками.

— Навіть слів не маю… Тільки… Чи не надто ти покладаєшся на Вирвизуба?

— У тому то й справа, — зітхнув Швайка. — Тож, пане старосто, коли ти згоден з моїм заміром, то мусиш допомогти. Інакше нічого не вигорить.

— Всім, чим завгодно… — Леміш, схоже, ще не прийшов до тями. — Але чим саме?

— Людьми. Бо сил у Вирвизуба не так уже й багато. А ще треба заповнити пустку, що залишиться після нього. Інакше пуповина між Вирвизубом і Україною буде перервана. Тому треба Вирвизубових хлопців замінити твоїми, пане старосто, черкаськими і якими ще там завгодно. Вони не тільки підтримуватимуть Вирвизуба, а й стерегтимуть плавні від ворсклянських і перекопських татарів. Бо ті можуть знову посміливішати і взятися за старе.

— Маєш рацію. Хоча… — зам’явся Леміш. — Людей і так не вистачає. Сам бо знаєш, що не перестають набігати кримські чамбули. А проти них теж треба когось тримати. Але для такого діла…

І Леміш ляснув по столу з такою силою, що з вулиці озирнулися на садок старости.

Та за мить Леміш спохмурнів.

— Слухай… а хто ж може тебе замінити? Я, Пилипе, без тебе мов без вух і очей!

— Є один, — відказав Швайка.

— Це ж хто?

— Мій джура Грицик.

— Наскільки я знаю, він ще пішки під стіл ходить…

— Та ні, під столом він уже не вміститься. Йому вже сімнадцяте літо пішло. Я теж у такому віці починав. І винахідливий не по літах. Пам’ятаєш, як він обвів довкруж пальця пана Кобильського?

Широкий усміх сплив на Лемешевому обличчі.

— А, цей… Тоді інша справа. Я гадаю…

Докінчити він не встиг. На вулиці затупотіло, гулко ляснула хвіртка і до саду увірвався пишно одягнений вершник. Зупинився перед Лемешем і урочисто мовив:

— Його ясновельможність хоче бачити за своїм столом вашу милість!

Леміш окинув його похмурим поглядом.

— А тебе що, не вчили вітатися?

Вершник знехотя схилив голову.

— Його ясновельможність хоче бачити за столом вашу милість…

Обличчя Леміша прорізала глибока зморшка.

— Гаразд. Передай його вельможності, що незабаром буду.

— Його ясновельможність хоче бачити вашу милість за столом негайно, — не змигнувши оком, сказав вершник, хитнув головою і наступної миті зник у густій куряві.

Леміш провів його спопеляючим поглядом і вилаявся.

— Здогадуюся, що та ясновельможність — пан Заремба, — сказав Швайка.

— Та він, він, хай йому нечистий! Лізуть на нашу шию, мов ті змії. І нічого йому не переч, бо ж, бач — цяця велика, має дарчу від самого великого князя литовського! Я перед ним, як порожнє місце, бо ж правую лише від імені воєводи київського.

— І багато за ним земель?

— Звідси — і аж до Сули.

Швайка свиснув.

— Ого! Мабуть, чимось прославився?

— Та де там прославився! Подавав сподні якомусь ляському магнатові, тоді представляв його інтереси у дворі великого князя литовського. Ссав їх, як хитре теля двох мамок. А їм що? Їм вигідно дарувати нічийні землі. Вдасться їх освоїти — добре. Знесуть голову такому ось Зарембі чи Кобильському — теж невелика втрата: завтра прийде ще якийсь дурень. — Леміш зітхнув. — Воно ніби й добре, погано тільки те, що ці Заремби й Кобильські поводяться так, ніби я їм не переяславський староста, а слуга.

Леміш лайнувся ще раз і наказав кільком слугам озброїтися і їхати за ним.

— Дожився, бач, — уже боюся сам-один їхати до того зуха, — поскаржився він. — Чого доброго, ще накаже в холодну кинути. Слухай, а ти не хотів би зі мною поїхати? Заодно й побачиш, що воно за одне.

— Дуже радо, брате старосто! — усміхнувся Швайка.

— От і добре…

Вони виїхали на вулицю в супроводі десятка козаків. А ще за хвилю звідкілясь, мов із-під землі, вигулькнуло ще кілька пишно вдягнутих вершників і подалися за ними.

Рука Швайки мимоволі потяглася до руків’я шаблі.

— А то хто такі? — запитав він.

— Не зважай, — сказав Леміш. — Клятий Заремба зумисне їх підсилає, аби мені терпець урвався. І тоді в нього буде прегарна нагода поскаржитися на мене великому князеві.

Швайка знову свиснув.

— Веселе життя, — сказав він. — То цей Заремба — що? — хоче поселитися в твоєму маєтку?

— Слава Богу, ні. Збирається звести палац десь біля річки Золотоношки. Подобається йому, як блищить там дно. Наче золото хтось розсипав… Ет, Пилипе, мабуть, треба знову тікати у плавні! — Леміш знуджено посміхнувся. — Як гадаєш, приймуть мене там?

— Тільки не здумай так чинити! — різко відказав Швайка. — Ти тут потрібен. На тебе вся надія.

— Та яка там надія! — буркнув Леміш. — Цей Заремба вже почувається єдиним паном. Три дні тому в Драбівцях та Житняках почистив усі комори. І трьох чоловік закатував на смерть за те, що спробували чинити опір. А он і він сам, катюга…

Пан Заремба розкинув своє шатро перед дібровою, під розлогим дубом. Десь тихо грали музики, з поштивим схиляннням туди-сюди сновигала челядь, біля річки голі жовніри купали коней.

Сам Заремба сидів у позолоченім кріслі на невисокому пагорбі і вдивлявся за Трубіж — розглядав неозорі простори. Він так захопився тим спогляданням, що й не звернув уваги на Леміша та його людей, що зупинилися за десяток кроків від нього.

На лицях Зарембових слуг промайнули глузливі посмішки. Леміш скрипнув зубами, проте стримався.

У глибині діброви подала голос зозуля. Коли вона нарахувала до тридцяти, Заремба повернувся до Леміша і невдоволено сказав:

— Я на вас чекав раніше, пане старосто.

— Вибачте, ваша мосць, — схилився Леміш. — Нагальні справи.

— Ваші справи могли б і зачекати, — невдоволено мовив Заремба. — Є речі значно важливіші.

Він помовчав, аби присутні зрозуміли значущість мовлених ним слів і повів далі:

— Перш ніж оглянути даровані мені самим… — він значуще підняв догори вказівного пальця, — землі, я хотів би дещо з’ясувати. Якщо ви, пане старосто, уже встигли завважити, я намагаюся порадитися з розумними людьми, перш ніж почати діяти.

Власне, свою діяльність він уже розпочав. Неподалік, під іншим деревом, стояло трійко чоловіків із зв’язаними за спиною руками. Пригледівшись, Швайка в одному з них упізнав Грицька Грабенчука, котрий минулого року козакував аж біля Хортиці. По розшматованій

сорочці і кривавих смугах на обличчі Швайка зрозумів, що його вже пригощали канчуком.

— Пане старосто, ви знаєте цього? — запитав Заремба і тицьнув канчуком на Грабенчука.

— Так, ваша вельможність, — відказав Леміш. — Це кропивнянський староста.

— І хто ж його поставив гм-мм… на старостування? — поцікавився Заремба.

— Це право, дароване мені, — з гідністю відказав Леміш. — І я не розумію, чому він потрапив у вашу немилість.

— Он як… То мушу заявити, пане переяславський старосто, що цей ваш староста поводиться як останній покидьок і хам, чого я терпіти не збираюся. Вам відомо, що він учинив?

— Поки що ні… — через силу мовив Леміш.

— Шкода, — зітхнув Заремба. — Я гадав, що переяславський староста має знати про все, що діється у його володіннях. То мушу заявити, що цей староста, цей хлоп, відмовився виконувати мої накази! Коли мої люди зажадали від мого імені двох чоловік, котрі мають стати жовнірами у моєму війську, він відказав, що виконуватиме лише ваші, пане переяславський старосто, накази! Себто я для нього ніхто. Я, котрому сам король і сам великий литовський князь виявляють ласку! Мало того, коли мої люди хотіли покарати його за нечувану зухвалість, йому на захист кинулося ось це бидло, — він кивнув на товаришів Грабенчука. — То що я повинен з ним учинити, пане старосто? Спустити з живого шкіру чи посадити на палю? — Заремба криво посміхнувся. — Як бачиш, пане старосто, я не прихильник самосудів. Перед тим, як діяти, я завжди раджуся з розумними людьми. Ну, що скажеш?

Швайка ще ніколи не бачив Лемеша таким. Ще трохи — і той, схоже, вчинить щось страшне. Але йому цього не можна, ні в якому разі не можна! Бо коли й пов’язує бодай якась ниточка козаків з їхньою землею — то це саме він, Леміш.

Швайка торкнув поводи і виїхав наперед.

Заремба здивовано втупився у нього.

— Ти хто такий? — вигукнув він.

— Я вивідник у татарському степу, ваша ясновельможносте, — сказав він. — Переяславський староста може засвідчити — у тому, що наші землі не такі розграбовані, як інші, є й моя заслуга. А також і його, — Швайка кивнув на Грабенчука. — Ми не раз ходили з ним на татарів і щоразу він поводився мужньо й хоробро. І завжди приязно ставився до корони.

— А чи не здається тобі, вивіднику, що ти сунеш свого носа до чужого проса? — примружився Заремба. — Це у вас, пане старосто, всі такі? — звернувся він до Лемеша.

Той не відповів.

— Починайте, — звелів Заремба слугам.

У повітрі засвистіли нагаї, полишаючи на Грабенчуковій спині криваві смуги.

Швайка витяг шаблю і став поруч з Грабенчуком.

— Ваша ясновельможність, це чесна людина і віддана короні! — вигукнув він. — Ще раз прошу вашу милість спочатку розібратися, в чому справа. Може, вас ввели в оману.

— Ти що — змушуєш мене сумніватися в моїх людях? — обличчя Заремби почало буряковіти. — Та хто ти такий, щоб мені перечити?

— Вашмосць, це відомий вар’ят, — виступив наперед один із слуг. — Я був у дворі пана Кобильського і бачив, як цей зі своїми людьми збиткувався над підданим корони.

— Он як… — загрозливо почав Заремба.

Швайка повів очима навколо себе. Помітив як на пружився Леміш, як руки його охорони потяглися до шабель. Зараз має статися сутичка, яку можуть потрактувати як повстання…

Ні, не варто Василеві виказувати себе чи ставати на прю з представником самого короля, не варто! Він ще не раз знадобиться, коли татари здумають прийти в ці землі…

Не роздумуючи, Швайка смикнув поводи і Вітрик звівся дибки. Почт ще не встиг змигнути очима, як Швайка сховався за деревами.

— Наздогнати! — вереснув Заремба.

Кілька жовнірів, заважаючи одне одному, кинулися до коней.

ГРИЦИКІВ ЗАДУМ

Санько з Грициком покривали очеретом дах хати тітки Мокрини. Така робота подобалася Грицикові чи не найбільше. Ще змалечку він, як вивірка, гасав на воронівських дахах, допомагаючи дорослим. І тепер він

теж сидів на кроквах, вправно підбивав очеретяні кулі і час від часу питав:

— Ну як, добре?

— Ніби все гаразд, — відказував знизу Санько, а його мати схвально кивала головою. Зараз їй тільки й лишалося, що кивати. Бо вкривати дах вважалося справою не жіночою.

Зготувати обід для робітників зголосився Демко, котрого ніякий дах витримати не міг.

— Тітко, — сказав він. — А чи не дали б ви мені приготувати куліш?

— Як це? — не зрозуміла тітка Мокрина. — А я для чого?

Проте Демко таки вмовив її поступитися місцем біля вогнища, запевнивши, що він приготує не простий куліш, а козацький. Той, що навчив його варити дід Кібчик — найкращий кашовар на всьому Дніпрі.

І тепер Демко дмухав на вогнище й кришив старе сало, Санько з Грициком лагодили дах, а тітка Мокрина вперше в житті сиділа, склавши руки. Втім, сиділа вона лише кілька хвилин, а тоді все ж вигадала роботу й собі. Ще кілька років тому завівся у Воронівці звичай копати від хати чи від льоху потайний хідник у яр. Це на той випадок, коли татари нападуть зненацька і вулицею бігти до Городища буде вже запізно. Тож вона подалася до льоху, щоб підновити хідник, бо після зими він почав де-не-де осуватися.

— Це добре діло, — схвалив її намір Грицик, який зверху бачив усе. — І знаєте, тітко, що я ще придумав? Треба одразу за входом зробити місце для капкана. Знаєте для кого?

— Знаю, — долетів з підземелля глухий голос. — Та й хто б не знав!

— А я — ні, — зізнався Демко.

— Дивак, — сказав Грицик. — Це ж дуже просто! Уяви, що налетіли татари і вриваються на подвір’я твоєї Ждани. То вона що робить? Тікає до льоху, залазить у нору і ставить за собою капкан. А далі — уявляєш, що воно буде?

— Ну, це вже уявляю, — повагом відказав Демко. — Татари вриваються на подвір’я, кидаються за нею — і передній з них потрапляє в капкан. Доки татари гадатимуть, чого він реве, мов бичок…

— Бичка ти гарно придумав, — похвалив Демка Грицик.

— Не заважай, — відмахнувся Демко. — Так от, поки вони дізнаватимуться, чого він там реве, доки витягуватимуть його звідти, — вона вибереться до яру і — шукай вітра в полі!

— О, згадав! — Грицик ляснув себе по лобі. — Демку, а про що ви з нею балакали?

— Коли?

— Ну, тоді коли я від’їхав, щоб вам не заважати. До чого ви домовились?

Демко зів’яв. Він і сам не знав, до чого вони домовились. Після того, як хлопці розправилися з лящем, Ждана вивела їх за ворота. Демко тоді зупинився і хотів їй щось сказати, проте гарні слова в голову не приходили, а Грицик, як назло, був уже далеченько. То Ждана трохи постояла й сказала: "Їдь уже, нічого тримати уночі біля воріт чесну дівчину. А коли хочеш навідатися ще, то приїзди краще вдень…" При згадці про запрошення Демко розплився в усмішці.

— То вже наші справи, — відказав він. І не втримавшись, запитав: — Правда ж, вона гарна дівчина?

— Гарна, — згодився Грицик. — Коли здалеку.

— Це ж чому? — здивувався Демко і насупив брови.

— Чому, чому… спробував би ти повисіти поперек сідла, тоді б і взнав — гарна вона чи ні!

Демко розтягнув рота до вух. Це Грицик лише вдає, що невдоволений. А насправді все інакше. Вже на другий ранок Демко прокинувся від Грицикового реготу. Виявляється, той згадав, як повелася з ним Ждана і сміявся так, ніби це й не з ним сталося. Інший би, може, й образився, а от Грицик в усьому бачить щось веселе.

Нараз Грицик завмер.

— Хлопці, до нас хтось їде, — вигукнув він. — Летить, мов скажений!

Дорогою, що вела з Канівців, швидко рухалася якась цятка. Вона все збільшувалася і врешті Грицик розгледів у ній Швайку. Дивно. Два дні тому Пилип рушив до Переяслава, де збирався з тиждень побути. А тепер чогось галопує назад. Невже щось трапилось?

— Гей, Пилипе, ми тут! — гукнув Грицик.

Пилип завів Вітрика у двір, обтер його мокрі боки і лише тоді повернувся до хлопців.

— Не щастить нам, хлопці, з цими панами, — поскаржився він і припав до кухля з водою.

— Що, Кобильський повернувся? — стривожився Грицик.

Швайка пив довго. Тоді вилив решту води собі за комір і відказав:

— Якби ж то… Ні, наш Кобильський — немовля порівняно з новим паном Зарембою. Кобильський тільки лупцював, а цей на палі садить.

— Ого, — сказав Грицик і зліз із даху. — А ти не жартуєш?

— Тут, хлопці, не до жартів, — відказав Швайка.

Нараз він втягнув носом повітря і повернувся до вогнища, над яким парував казанок.

— Та розповідай же! — нетерпеливився Грицик.

— Потім, — відказав Швайка. — Я ж тільки зараз згадав, що майже добу в роті й ріски не мав!

Навіть тітка Мокрина визнала, що такий смачний куліш скуштуєш не щодня. Тож товариство заговорило тільки тоді, коли ложки зашкребли по днищу казана. Вони всілися під грушею і Швайка почав свою оповідь.

— От же й звір! — вилаяв Демко Зарембу. — Попадеться він у мої руки. А що з Грабенчуком?

— Не знаю, — відказав Швайка. — Сподіваюся, він лишився живий. А як ні — то ніколи собі не прощу.

— А що ти міг зробити? — сказав Демко. — Їх же, сам кажеш, ціле військо…

— Не у війську річ, — урвав його Санько. — Швайка, мабуть, боявся, що за нього вступиться Леміш зі своїми людьми, і тоді таке почнеться!

Швайка промовчав. Лише люто покрутив головою.

— Оце та-а-ак, — сказав Грицик, — просто хоч бери та й проси Кобильського знову повернутися.

— Облиш, — скривився Швайка. — Тепер нам не поможе й десять Кобильських. Тут, хлопці, треба або втікати цілими селами світ за очі, або щось придумати.

— О, я знаю! — подав голос Демко. — Треба зробити так, щоб того пана чорти забрали.

— Ти що — збираєшся його підстрелити? — поціка вився Грицик.

— А хоч би й так.

— Ні, так не вийде, — заперечив Грицик. — Його смерть може нам вилізти боком.

— Нічого не вилізе, — вперто обстоював своє Демко. — Ми після цього знову подамося в плавні, а там нас і дідько лисий не відшукає.

— А як бути з тими, хто лишиться тут? З Саньковою матір’ю, з твоєю Жданою, з їїріднею? Нас, може, й не знайдуть, а от на них відомстяться.

Якусь хвилю Демко розмірковував.

— Ти диви, — нарешті сказав він. — А я про це й не подумав… О, а що коли з нього, як з пана Кобильського, зняти штани? Саньку, ти зміг би знову прикинутись якимось великим цабе?

Тепер уже замислився Санько.

— Спробувати можна, — відказав він. — От тільки треба ще подумати, ким прикидатися.

— Великим князем литовським, — підказав Грицик. — Чи польським королем.

— А ти знаєш, які вони на вигляд? — втрутився Швайка.

— Ні, — визнав Грицик.

— То ж бо й воно. Ні, Санька ми залишимо на крайній випадок. А поки що треба придумати щось інше.

— Якби ж то знаття, що саме, — зітхнув Грицик.

— Думайте, хлопці, думайте, — попрохав Швайка. — Бо я не можу думати. У мені зараз кипить така лють, що нічого в голову не лізе, крім того, щоб відірвати йому голову.

— Татари, — нараз обізвався Санько.

— Що? — повернувся до нього Грицик.

— Татари, — повторив Санько і невдоволено скривився. — Чомусь перед очима лиш це одне слово крутиться. А чому — треба ще подумати. Зачекайте трішки…

— Татари, кажеш? — перепитав Грицик. Він наморщив чоло і втупився в землю.

Нараз обличчя його просвітліло.

— Хасан! — вигукнув він.

— Що? — не зрозумів Швайка.

— Хасан нам допоможе, ось що!

— Добра думка, — сказав Санько. — Я теж про це подумав. Тільки мені це не надто подобається…

Проте Грицика вже було не спинити. Він озирнувся, щоб переконатися, що їх ніхто не підслуховує, і почав:

— Отже, я пропоную таке…

Спочатку Швайка й слухати не хотів про те, що задумали хлопці. А тоді з безвиході махнув рукою і відвернувся. Схоже, іншого шляху у них не було.

За якусь годину Швайка з Демком уже їхали в татарський степ, а Грицик з Саньком — у протилежний бік — туди, де збирався вершити свої справи новий хазяїн цих місць — пан Заремба. Заярний заходився про щось гомоніти з воронівським старостою Байлемом, а Кривопичка з Одудом забрали до себе їхні родичі — адже хлопці не були тут понад три роки.

Пан Заремба навіть і в думках не мріяв, що його землі виявляться такі чудові. Розкішна паша, зелені пагорби, високе чисте небо — все це йому видавалося чи не раєм. Та найголовніше — цей рай належав йому, і тільки йому. І навіть згадувати страшно, скільки він набігався від королівського замку до палацу великого князя литовського, доки добився прав на все це. Правда, отой товстун Кобильський попереджав, що в цих краях розбишака сидить на розбишаці. Тому він, Заремба, звабив зо два десятки найбільших польських відчайдухів обіцянками ситого й веселого тутешнього життя. Решту, набрану з місцевих

вайлуватих здорованів, пристрахав, що в разі непокори або втечі насамперед постраждають їхні родини. Тож нині під його рукою зібралося майже півтори сотні добірних шабель, і тепер йому сам біс не страшний. З ними він наведе в цьому краю лад, а тоді, зігнавши тутешніх хлопів, зведе такі хороми, які й самому королю не сором показувати. А починати доведеться з канчуків та паль. Атож, хочеш бути господарем — мусиш стати жорстоким. І що найголовніше — він відчув, що йому це подобалось. Подобалось, коли низько кланялися, подобалось, коли одним лише порухом брови він вирішував долю того чи іншого хлопа. Ні, він таки наведе тут лад! І не тільки серед тутешнього бидла, а й серед тих, кого Кобильський з деякого часу боявся більше від татарів. Він, Заремба, ще й досі пам’ятає, як тремтів Кобильський з безсилої люті, коли розповідав про тутешніх козаків та волхвів. Але він, Заремба, їх не боїться. Бо перед прибуттям сюди зустрівся зі своїми віслянськими волхвами і ті відібрали для нього кілька жовнірів, що непіддатливі до жодних навіювань.

Щоправда, спочатку він гадав, що розповіді Кобильського про тутешні жахи — радше, наслідок його перепудженої уяви. Та виявилося, дещо з цього близьке до правди. Взяти хоча б того вурдалаку Швайку. За ним погналося п’ятеро найкращих жовнірів, на найпрудкіших конях. Від них ще ніхто не втікав…

Заремба стиха вилаявся. У нього перед очима ще й досі стояла глузлива посмішка переяславського старости, коли жовніри повернулися, мов обпльовані. Виявляється, воно таки правда, що той Швайка — вурдалака. Мали вже його от-от схопити — та він звернув на якусь лісову стежку, а тоді злющим вовком вилетів з кущів, кресонув зубами по шиї переднього коня і щез. Тож і не дивно, що коли повернулися його найхоробріші жовніри, то в них з переляку зуб на зуб не попадав. А переяславський староста, замість того, щоб теж вжахнутися, тільки зуби шкірить. Чи не заодно він з тією нечистою силою? Та й він, Заремба, теж маху дав: так знітився під тим насмішкуватим поглядом, що відпустив кропивнянського старосту разом з його хлопами.

Але більше такого не буде. Він уже знає, чого чекати, і готовий до всього. Головне, щоб не він, а його почали боятися! Помахом руки Заремба підкликав до себе найближчого жовніра — з тих, які не піддавалися чарам. Запитав:

— Прибули наші люди від Сули?

— Так, вашмосць, — виструнчився той. — Привели ще двадцятьох дужих хлопів і вісім возів збіжжя і хутра.

— Так мало?

— Більше, кажуть, не вдалося. У тій, як його… ага, Воронівці, хлопи, гідні вашої служби, кудись щезли. Лишилися самі старигани й жінки. І збіжжя не знайшли…

Слуга замовк, зі звичним уже острахом чекаючи, як його пан почне буряковіти і хапатися за шаблю.

Проте цього разу Заремба лише стулив вуста у зловтішній посмішці.

— Що ж, тепер їм навіть у пеклі не позаздрять…

Слуга схилив голову. Він знав, що слова його пана не розходяться з ділом.

САТАНИНСЬКИЙ ГРИБ

— Нічого не виходить, — поскаржився Санько. — Схоже, тут є чимало тих, на кого навіювання не діє.

Грицик прикусив губу. Він уже знав, що є й такі люди. Хоч дуже мало, але вони є. І, мабуть, не просто так вони зібралися в Заремби. Не інакше,

як Кобильський дещо йому розповів, тож тепер Заремба вирішив захиститися від Санькових чарів…

Уже третю добу стежать вони за Зарембою та його людьми. Знають про нього майже все. Знають, що найближчі його слуги — ті два десятки, що пишно зодягнені і носи задирають аж до неба. І не мають ніякого жалю чи співчуття до інших. А ще — їдять вони лише зі свого, панського, казана. Мабуть, гидують спільним чи бояться, що їх отруять. Решта — зібрані з довколишніх сіл хлопці-гайдуки, яким Заремба пригрозив, що в разі втечі їхні родини будуть посаджені на палі або порубані. Тому на цих людей надії теж нема — зі страху вони виконають усі панські накази.

А Заремба, здається, таки здогадується, що за ним стежать. Бач, як оточив себе слугами. Та такими, що до нього й стрілою не дістанеш, не те що шаблею чи навіюванням. А як просто все бачилося на початку! Санько наблизиться до Заремби, чарами заведе його в якийсь перелісок — а далі все буде так, як задумав Швайка.

А воно не виходить. Минулої ночі, перед світанком, коли так солодко спиться, Грицик з Саньком пробували наблизитися до шатра Заремби. Але нічого не вийшло, бо чотири вартові, що сторожували шатро пана Заремби, не те що самі не спали, а й один одному спати не давали. Коли хто схилить на груди голову — одразу ж пригощали стусаном. І ніяке навіювання на них не діяло. Хіба що ступне якийсь крок-другий від шатра, тоді зупиниться, одмахнеться, як від надокучливої мухи, і знову пристає до товариства.

— Думаю, Саньку, що нічого у нас не вийде, — впівголоса бубонів Грицик. — Уже всі боки одлежали і що?

Санько до болю прикусив губу. Що мав на це відповісти? Чи не вперше за останній рік він відчував безсилля. Просто хоч вовком вий.

Нараз Грицика щось штовхнуло під коліно. Він озирнувся й побачив Барвінка.

— Привіт, — сказав йому Грицик. Тоді почухав вовка за вухом і видобув жменьку реп’яхів, у якому відшукав стрічку від Швайки. Швайка повідомляв, що потрібні люди вже чекають їх в умовленому місці.

— Молодець, Швайка, — сказав Грицик Санькові. — От тільки у нас нічого не виходить.

— Вийде, — несподівано для самого себе відказав Санько. — Веди їх сюди.

— А ти?

— А я тут залишуся.

Грицик зручніше умостився поруч.

— Ні, так не піде, — сказав він. — Швайка суворо-пресуворо наказав не лишати тебе одного ні на мить.

Санько відвів очі від табору і обернувся до товариша.

— Грицику, ну подумай сам. Ми тут ще бозна-скільки пролежимо і нічого путнього не вилежимо. Так що їдь за ними, а я тим часом, може, щось таке й набачу…

Грицик пильно глянув товаришеві в очі:

— Тільки дивись мені, бережи себе.

— Не турбуйся, — усміхнувся Санько. — Я ж не самогубець якийсь.

Грицик напригинці подався углиб діброви, де стояли їхні коні, але за кілька кроків посковзнувся і впав.

— Бісів гриб, — крізь зуби вилаявся він.

Санько придивився до гриба і поправив товариша.

— Не бісів, а сатанинський.

— Матері його ковінька! — буркнув Грицик і щез у гущаві.

А Санько не відривав погляду від понівеченого гриба. Сатанинський, сатанинський… Дід Курило казав, що коли його хтось спробує, то стає такий шалений, що аж розум втрачає. А що, коли…

Він знову повернувся лицем до табору. Гайдуки під наглядом двох жовнірів вправлялися на шаблях, решта жовнірів вишколювали коней — коні високо піднімали ноги, ставали задки, влягалися на землю. З десяток чоловік поралося біля казанів. А четверо наймолодших рушили до діброви — саме в той бік, де зачаївся Санько.

"Мабуть, по хмиз", — здогадався Санько і напригинці відійшов углиб.

Він не помилився. Зарембові слуги розбрелися по діброві і застукали сокирами. Санько зачекав, доки один з них відійде від гурту, і подумки наказав йому наблизитись. Тоді звелів йому роздягтися і заснути. А сам убрався в його одіж, похапцем назбирав велику в’язанку хмизу, накришив у полотняну торбинку кілька сатанинських грибів, завдав на спину в’язанку і, зігнувшись удвоє під її вагою, подався до табору.

— Куди квапишся, Гавре? — гукнули йому. — Що, вислужитися хочеш?

— Та… — непевно відказав Санько, не спиняючись.

На нього ніхто не звертав уваги. Якийсь жовнір, пролітаючи мимо на вороному коні, рубонув шаблею по краю в’язанки і помчав далі. На землю полетіли короткі штурпаки. Двійко, що мчали за жовніром, вдоволено зареготали.

— Ну й рука в тебе, пане Франеку! — гукнув один з них. — Відбрив, наче власну щоку!

І теж рубонув по в’язанці, проте з іншого боку.

Біля казанів уже кипіла робота. Хто носив воду з недалекої річки, хто рубав м’ясо.

— Гавре, давай сюди! — крикнули Санькові.

Він підняв голову з-під в’язанки і побачив дебелого розчервонілого дядька, що порався біля казана, де готувалася страва для шляхтичів. — Що ж ти так мало приніс? Мабуть, знову панове шляхтичі зволили розважатися, га?

Нараз його очі розширилися від здивування, проте Санько встиг навіяти йому, що він і є Гаврило, і кухар знову звично примружив зіниці.

— Нумо, Гавре, скидай швидше та біжи знову, — сказав він, витираючи змокрілого лоба. — Бо скуштуємо по канчуку за затримку. Вашмосці, бач, хочуть їсти в один і той самий час…

І він, як подумки й звелів йому Санько, сердито повів очима у бік жовнірів. Цього було досить, щоб Санько встиг висипати з торбинки в казан грибне кришиво. За мить він уже знову біг до діброви…

Гаврило усе ще солодко посопував під кущем. Санько подумки звелів йому знову одягтися. Хлопець розплющив очі, потягся, потім здивовано озирнувся і… швиденько заходився збирати хмиз. Незабаром його зігнута постать уже тупцяла до табору.

Все, сказав собі Санько. Тепер лишається тільки чекати. Швидше б Грицик привів потрібних людей.

І Грицик не забарився. Не встигла доваритися страва в жовнірському казані, як позаду почувся шурхіт. Санько озирнувся і вдоволено кивнув головою. Потрібних людей було десятеро, і всі як один — татарчуки на чолі з Хасаном.

— Ну, є щось новеньке? — видихнув Грицик, лягаючи поруч.

— Зараз побачимо, — відказав Санько.

Пан Заремба розкошував у солодких мріях. Мовби сам польський король з великим князем литовським приїхали до нього і вражено озираються довкола. Ще б пак: щойно він, Заремба, прогнав перед ними свої незліченні табуни — і в тих аж дух перехопило, бо таких огирів вони ще не бачили. Він, звісно, дарує їм по коневі, і вони не знають, як йому й дякувати. Потім Заремба показує свої отари, потім вони довго милуються видивом зелених пшениць та жита. А коли перед очима високих гостей зринув казковий палац, що відбивався у променистих водах річки Золотоношки, то король з великим князем мало не втратили дар мови. А далі — почесті, шана, нагороди, заздрісні погляди тих, хто зовсім ще недавно навіть не хотів дивитися в його бік…

Солодке споглядання пана Заремби урвав гамір, що виник невідомо звідкіля і наростав, наче повітряний вихор перед дощем. Почулася лайка, тоді хтось загорлав сороміцьку пісню, у якій, на подив Заремби, дошкульно згадувалося і його ім’я.

— Гей, що там таке?! — гнівно вигукнув він. — Ану, приведіть мені того дурня!

Проте ніхто нікого не приводив. Натомість за стіною почулися обурливі вигуки.

— Це кого він називає дурнем, га? — почувся гнівний голос пана Глушека, найгоноровішого з шляхтичів. — А сам він хто?

— Такий самий, як і ми! — відказав йому інший голос, що належав панові Скавронекові.

— І зовсім не такий! — заперечив голос пана Гурського. — Його батьки були хлопами, а воно, бач, дурнями нас обзиває!

Одразу заревіло кілька горлянок, почувся брязкіт шабель. А тоді пролунав нажаханий крик одного з охоронців.

— Пане, вони зчинили напад…

Нараз голос обірвався. Тоді почувся гучний тріск — і в одній зі стін виник пролом, за яким виднілися вирячені, спотворені шаленством обличчя кількох шляхтичів, що рвалися, розмахуючи шаблями, до намету.

Ніби якась сила скинула пана Зарембу з ложа. Не випрямляючись, просто на чотирьох, він кинувся до задньої стіни, пірнув під неї і за мить опинився за шатром. Чув, як у шатрі вже порядкують, як люто лаються, розшукуючи його. Пан Заремба, не криючись, чкурнув, куди бачили очі. Нараз перед ним невідь-звідки виринув якийсь хлопака.

— Пане, втікайте! — вигукнув він. — Сідайте на цього коня — і за мною!

Не роздумуючи, пан Заремба злетів на коня і помчав за своїм рятівником до діброви. Біля перших дерев їх зустрів ще один хлопака на коні.

— Швидше, пане! — гукнув він.

Били копитами коні, дубове гілля стрімко наближалося, намірюючись знести голову, і так само стрімко пролітало за спину. Попереду вже виднівся просвіток, який віщував спасіння. Вже усміхнені лиця хлопчаків почали повертатися до нього…

Нараз просвіток заступили якісь постаті на конях. Придивившись до них, Заремба жахно скрикнув: це були татари.

Проте його рятівники не розгубилися. Один з криком налетів на найближчого татарина, інший зробив це мовчки. Рубалися люто, аж доки звідкілясь вилетіли кілька арканів і обвилися навколо їхніх ший.

Пан Заремба відчув, що його теж міцно схопили під руки. Останнє, що він побачив — зловтішно усміхнене татарське обличчя в кошлатому малахаї.

У ТАБОРІ

По сніданку ворота переяславського старости затрусилися від дужих ударів.

— Пане старосто, відчини!

— Кого ще там нечиста принесла? — невдоволено пробурмотів Леміш і вийшов на ґанок. За воротами він побачив кінного Швайку.

— Щось трапилось? — стривожився Леміш. — Татари?

— Ні, пане старосто, — навіть віддалеки було видно, як посміхається Швайка. — Цього разу я привіз тобі втішніші вісті. Але поспішай, бо можна все на світі проґавити! І людей з собою прихопи!

За якусь хвилину невеликий загін мчав до табору пана Заремби.

А в ньому зчинилася паніка. Кілька шляхтичів усе ще войовниче горланили й розмахували шаблями, але більшість уже прийшла до тями. Вони вражено дивилися на десяток посічених на капусту товаришів перед входом до шатра пана Заремби, на дірки в шовкових стінах і нічого не розуміли. Віддалік переминалися з ноги на ногу слуги з місцевих людей. Нараз один з шляхтичів, що перестав горланити, здивовано втупився в трупи, тоді на кашовара, і вражено запитав:

— Хто це їх поклав?

— Ви, пане, — затинаючись, відказав кашовар.

— Брешеш, пся крев!

— А ви на шаблю свою гляньте…

Шляхтич витяг шаблю і ледь не впустив її. Шабля була покрита кров’ю.

А кашовар не вгавав:

— Оцей ось пан загинув від вашої руки. Цей — від руки того пана. І той пан, що коло нього, теж порішив одного з охоронців його вельможності. А тоді ви всі разом увірвалися в шатро…

Шляхтич задеревенів. Щось таке мовби й було. Він пам’ятає, що кричав про когось і шаблею ніби вимахував, але щоб отаке…

— Не може бути!… — прошепотів він. Тоді набрав повітря, обернувся до завмерлої юрби і заволав: — Ні-і! Цього бути не може! Це ви, це ви все затіяли!

А тоді здалеку почувся стукіт копит. Всі обернулися. До табору летіло десятків зо три озброєних людей. У передньому неважко було впізнати старосту переяславського.

— Що тут таке? — на скаку злітаючи з коня, гукнув староста.

Шляхтичі мовчали. Натомість із юрби долетіло:

— Це все вони, пане старосто. Між собою рубалися.

— Еге ж, їли собі, їли, а тоді ні з того, ні з сього схопилися за шаблі.

— Це правда? — звернувся Леміш до шляхтичів.

Ті мовчали.

— Це наша справа, — нарешті подав голос один з них. — Самі розберемося.

— А пан Заремба де? — начебто не чуючи його, вів далі Леміш. Тоді наблизився до шатра і покликав:

— Ваша мосць, з вами все гаразд?

Відповіді не було. Леміш підійшов до входу, кашлянув і знову запитав:

— Ясновельможний пане, з вами все гаразд?

І знову ніхто не відповів. Тоді, вже не вагаючись, Леміш відхилив запинало і зазирнув у шатро. За хвилю обережно закрив вхідний отвір, повернувся до шляхтичів і сказав:

— Його тут нема. Ви це знаєте?

Усі мовчали. Нараз між Лемешевих супутників зчинився якийсь порух і наперед виїхав Швайка.

— З вашого дозволу, пане старосто, я можу по слідах з’ясувати, що сталося з ясновельможним паном.

— Це він! — зненацька вереснув один з шляхтичів. — Це він прокрався уночі до шатра і по-злодійському…

— Ні, пане старосто, — долетіло з гурту. — Зранку його милість були ще живі. Он Ясьо стоїть, він перед сніданком заходив до них.

— А де той Ясь? — запитав Леміш. — Покажіть його.

Наперед вийшов блідий, наче смерть, юнак.

— Так, я заходив, — сказав він. — Заносив його милості воду на вмивання. Він ще так усміхався…

— Не будемо, пане старосто, гаяти марно часу, — обізвався Швайка. — Накажи цим панам іти за мною, бо ще знову все перевернуть з ніг на голову. — І перший увійшов до намету.

Шляхтичі, ні на кого не дивлячись, потяглися за ним. Якийсь час у шатрі було тихо.

— Здається, в шатрі ясновельможного пана ніхто не вбивав, — пролунав голос Швайки. — В усякому разі тут не пролилося жодної краплини крові. Згодні зі мною, панове?

— Згодні, — відказали шляхтичі і їхній голос звучав уже не так налякано, як хвилину тому.

— О, а це що? — зненацька вигукнув Швайка. А ще за мить його голова вигулькнула під задньою завісою шатра. — Схоже, сюдою він утікав, — вибравшись назовні, пояснив Швайка.

Якусь хвилю він стояв, шукаючи щось у траві.

— Пан Заремба був уже взутий? — зненацька запитав він слугу Яся.

— Так, — закивав той головою.

— Його взуття було на високому каблуці?

— Так…

— Тоді це його слід. Отже, скидається на те, що пан Заремба вибрався з-під шатра і побіг, так, саме побіг…

Низько схилившись, Швайка подався у напрямку діброви. Леміш і протверезілі шляхтичі пішли за ним.

— Тут сліди його каблуків пропали… Ага, ясно… Хтось підвів йому коня. Схоже, якийсь кінний. Бачиш, пане старосто, ці сліди?

— Так, — підтвердив Леміш.

— Отже, вони удвох подалися до діброви, — зробив висновок Швайка.

Шляхтичі пожвавішали. Найстрашніші підозри не справдилися. Їхній пан живий, тож їм смертельна кара не загрожує. А коли так…

— Вимагаю, щоб слідство було проведено до кінця, — заявив один з них.

— Я саме це й зібрався робити, — озирнувся в його бік Швайка.

Біля діброви він вигукнув:

— О, гляньте, пане старосто! Тут, здається, на них чекав третій вершник! І лише тоді обернувся до шляхтичів: — Бачите, кінь третього переминався ось тут?

Ті закивали головами.

— А отут той третій розвернув свого коня і помчав поруч з паном. Бачите, як цей слід находить на цей?

— То воно що виходить? — зненацька здогадався один з шляхтичів. — Що ці харцизяки захопили нашого пана! Ну, тоді пощади їм не буде!

— Не квапся, пане, — спинив його Швайка. — Ще не вечір…

За кілька хвилин сліди вивели їх на протилежний бік діброви. Швайка, що їхав попереду, різко зупинився і застережливо підняв угору руку.

— Дивіться, — звелів він, коли решта наблизилася до нього. — Ну, що ви бачите?

Спочатку його супутники не завважили нічого, крім столоченої трави та безлічі кінських слідів. Потім, придивившись, побачили два розрубані аркани, татарський малахай, зламану шаблю і кілька крапель крові.

— Тут билися, — здогадався один із шляхтичів. — І, судячи з крові, не на жарт.

— Молодець, пане, — похвалив його Швайка. — А хто з ким?

— Аркани, малахай… — роздумував шляхтич уголос. — Невже…

— Еге ж, — охоче підхопив Швайка. — Саме вони, татари.

Шляхтичі схопилися за шаблі і повели по кущах настороженими очима.

— Усе гаразд, панове, — заспокоїв їх Швайка. — Судячи з отих слідів, — кивнув він на вирвані з землею жмуття трави, — вони одразу рвонули в галоп і тепер, мабуть, уже так далеко, що марно й гнатися за ними.

— А що ж із паном? — запитав один.

Швайка стенув плечима.

— Можна лиш гадати. Та швидше за все, він живий. Бо коли б його захотіли вбити, то зробили б це тут, а не тягли бозна-куди.

— Навіщо?

— Гадаю, викуп за нього хочуть отримати. Голову даю на відсіч, що за якийсь тиждень-другий родина пана Заремби отримає від нього звістку з проханням про це… А ти, пане, зірке око маєш і розум

кмітливий, — похвалив він шляхтича. — І якби ти не був такий гоноровитий, я б залюбки подався з тобою козакувати.

Рожеві плями виступили на все ще блідих щоках шляхтича. Видно, така похвала йому сподобалася.

— Пан Губський до твоїх, пане, послуг, — схилився він перед Швайкою.

Коли повернулися до табору, Леміш вирішив узяти справу в свої руки. Він наказав своїм козакам пильнувати всі ходи й виходи, тоді задумливим поглядом втупився у шляхтичів. А коли ті почали ніяково переступати з ноги на ногу, запросив їх до шатра.

— От що, панове, — почав Леміш. — Я, звісно, не маю права зв’язати вас, бо не з такого знатного роду. Не маю навіть права вказувати, що вам робити. Але як тутешній староста зобов’язаний повідомити воєводі київському, що тут сталося. А що саме сталося, ви вже знаєте. Спроба заколоту, чи не так?

Він обвів поглядом шляхтичів. Ті сиділи з опущеними головами. І було зрозуміло, чому. Коли над тобою нависла смертельна небезпека за спробу підняти заколот, то вже не до гонору.

— Пане старосто! — врешті знайшовся один. — Слово честі, ні про який заколот і мови не може бути! Ми ж йому поклялися на хресті… Ні, неймовірно! Не інакше, як нечиста сила втрутилась!

Леміш кивнув головою.

— Ви, мабуть, будете сміятися, бо я теж такої думки. Але як я можу казати про це там… — він показав пальцем угору. — Та мене ж засміють!… То що будемо робити, панове? — стиха запитав він,

вкладаючи в свої слова якомога більше душевності. Хай знають, що не ворог він їм, не ворог!

Шляхтичі перезирнулися. Один з них підняв голову.

— Так, пане старосто, сталося непоправне. Хоч, прошу зауважити, наш пан живий-здоровий, і це головне.

— Згоден з тобою, пане, — кивнув Леміш. — А оскільки я ставлюся до вас з повагою і бачу у ваших особах гідних слуг королівської корони, то пропоную таке… Як ви гадаєте, чи вистачить у вас духу ніде й нікому не говорити про різанину перед шатром пана Заремби? Зрозумійте мене вірно, панове, — підняв він застережливо руку, помітивши, що пан Губський поривався щось сказати. — Щодо мене, то я не тільки ніде й словом не обмовлюся про те, що трапилось, а й домагатимусь, щоб і всі, хто тут був, мовчали про це.

Шляхтичі не стрималися і навперебій заговорили:

— Дякуємо тобі, пане старосто!… Дякуємо!…

— Ну от, — сказав Леміш. — Будемо вважати, що нічого такого тут не сталося. Хіба що всім нам надзвичайно шкода, що через свою необережність і довірливість пан Заремба сам дав можливість підступним татарам захопити себе в полон. Чи не так, панове!

— А запевно! — в один голос вигукнули шляхтичі.

— Тож ви не будете проти, коли я напишу польському королеві пояснення про те, що ніякої вашої вини в тому, що тут трапилось, немає. А за це попрошу вас вручити цього листа йому особисто. Як ви, згодні?

— Я ще ніколи не бачив людини, сповненої такої мудрості, — приклав Губський руку до грудей.

— Дякую, панове, за таку корисну для всіх нас розмову, — злегка схилив голову Леміш. — А тепер хотів би мати вас за своїх гостей. Прошу до маєтку.

Він покликав одного з хлопців-козаків і звелів йому супроводити високих гостей.

— На жаль, панове, особисто супроводити вас не можу, — вибачився він. — Маю залагодити, для нашого спільного блага, ще деякі справи… І він кивнув на Зарембових гайдуків, що юрмилися довкола шатра.

— Розуміємо, пане старосто, — відгукнулися шляхтичі. — Розуміємо і не будемо заважати…

Коли вони поїхали, Леміш виліз на перевернутий казан і підняв руку, закликаючи до тиші.

— Товариство, прошу уваги! — голосно почав він. — Ви мене знаєте, і я знаю багатьох з вас. То будемо відверті, наче браття. Передовсім прошу вас не дуже розпатякувати про те, що тут сталося. Бо почнуться всякі перевірки, наїзди, побори і все закінчиться тим, що в усьому зроблять винними саме вас, сторонніх свідків. А тоді полетять голови — як ваші, так і ваших рідних. То як — будемо мовчати?

— Як тії риби!… Авжеж! Будемо! — покотилося довкола.

Леміш ще раз обвів поглядом юрбу.

— А тепер погомонімо, як бути нам самим. Вас тут, коли не помиляюся, набереться сотні з півтори…

— А що з паном Зарембою? — запитав русявий здоровань, що стояв попереду. — Невже це правда, що його схопили татари?

— Таки правда, — відказав Леміш. — Схоже, він уже далеко за Сулою.

Натовп радісно завирував:

— Оце так так!

— Туди йому й дорога!

— Хто куди, а я — додому!

Леміш підняв руку догори.

— Зачекайте, товариство! — вигукнув він. — Не кваптеся радіти!

Юрба поволі стихла.

— Тут, я чую, дехто збирається розходитись по домівках, — вів далі Леміш. — Воно то добре, але не зовсім. Наскільки я знаю, вас здебільшого забрано за борги. Вигадані вони чи ні, то вже інша справа. Та коли пан Заремба повернеться, а може, й не Заремба, а хтось такий самий, як і він, то що на вас чекатиме? Звісно, те саме, що й тепер. Заберуть вас у панські слуги, будете ви вік вічний гарувати ні за цапову душу. Вам це підходить?

Натовп знову загомонів, мов листя під дужим поривом вітру.

— Звісно, що ні… То що ти, пане старосто, пропонуєш?

— А ось що. Я можу взяти гріх на себе і скажу, що беру вас на службу. Але не думайте, що ви будете бити байдики чи спускати шкіру з такої ж сіроми, як і самі, — підвищив він голос, бо натовп знову загомонів.

— Коли ваша згода, то я дав би вам дозвіл на козакування у Дніпрових плавнях…

Натовп вибухнув радісними криками:

— Згода!

— Слава переяславському старості!

Леміш усміхнувся і знову підняв руку догори.

— Та зачекайте, бісові діти, бо я ще не все сказав! Так, ви будете там ловити рибу, бити звіра, стежити за татарином — але за першим моїм наказом маєте збройно повертатися під мою руку. Чи під руку тих, на кого я вкажу. А я, може, покличу вас і завтра, бо ж самі знаєте, як нам з вами спокійно живеться…

Нараз у натовпі заворушилися і наперед протиснувся невисокий кремезний парубок з русявими вусиками.

— Пане переяславський старосто, — почав він, і за його вимовою чулося, що він не з тутешніх. — Тут нас із двайцятеро дітваків, яких пан Заремба забрав до себе найпершими. Наші родини далеко звідси. Дехто з нас із Волині, з Галича, а двійко навіть з ляхів. То як бути нам?

— А що б ви самі хотіли?

— Та що, паночку, хотіти? Хочемо вернутися до отця і неньки.

— То й гаразд! — усміхнувся Леміш. — Вас тут ніхто не тримає.

— Так, паночку, — зам’явся парубок. — Але… розумієте, пан Заремба забрав нас за борги. Правда, дехто навіть не знає, за які…

— Он воно що, — спохмурнів Леміш. — І ви боїтеся, що після повернення вас можуть знову забрати за ті самі борги?

— А так так, паночку. От ми й не знаємо, як бути…

— Ну, то нема ніякої біди! — радісно вигукнув Леміш. — Хто вам заважає разом з товариством іти в плавні? Я правильно кажу, товариство?

— Правильно! — гримнуло навкруги.

— А коли так, то ось вам усім мій перший наказ. Знаєте цього чоловіка? — і Леміш показав на Швайку.

— А хто ж цього Швайку не знає? — вдарив об поли русявий здоровань. — Про нього ж цілі легенди роз повідають! Це ж перший захисник від татарів!

— Я теж про нього такої думки, — сказав Леміш. — Тому й призначаю його вашим отаманом.

— Що? — русявий вискочив наперед. — Швайку — нашим отаманом? Та це ж… Хлопці, на отамана!…

І чи не вперше в житті Швайка почувся безпомічний. Його метляло в різні боки, руки не слухались, ноги злітали вище голови.

А коли все затихло і колишні слуги пана Заремби з галасом почали готуватися до походу в плавні, — Леміш обняв Швайку за кремезні плечі і зі сміхом сказав:

— Бач, як воно все гарно вийшло! То не знали, де взяти бодай з десяток людей, а тепер маємо півтори сотні! І не яких там ледарів чи

неуків. Я вже деякий час спостерігав за ними — добрі хлопці і з шаблею на "ти". Так що я своє зобов’язання виконав.

— Не зовсім, — відказав Швайка. — Потрібно ще й збіжжя, бодай на перших порах.

— І це зроблю, — кивнув Леміш. — Лише б ти, дорогий мій друже, досяг того, що замислив.

— Дякую, пане старосто. Зроблю все, що в моїх силах. Але маю ще одне побажання. Навіть не побажання, а вимогу. Ти просто зобов’язаний написати польському королеві і великому князеві литовському про все, що тут сталося, і написати так, щоб вони збагнули, що кращого володаря переяславських земель, ніж староста Переяслава, немає і не може бути. Так що думай, пане старосто, думай! Бо без твоєї підтримки у нас нічого не вийде.

— Розумію, друже, — уже без посмішки сказав Леміш. — Розумію і також робитиму все можливе…

ЯСИР

Сонце пече нестерпно. Піт заливає подряпане обличчя і від щему та сверблячки воно палає так, що хоч криком кричи. Проте кричати не можна, бо тоді нещадний татарський нагай зі свистом обів’ється навколо тіла. І не стерти той клятий піт, бо руки міцно зв’язані за спиною.

Щоправда, нападники нагаями ще не користалися. Вони просто запхали йому в рота якусь ганчірку, зав’язали очі і кинули поперек коня. Куди його везли, Заремба не знав, але по гуциканню відчував, що нападники котять чвалом. І не зупиняються ні на мить. Так, начебто від когось утікають.

Здавалося, що від шаленої трясучки у ньому все перемішалось. Нарешті коні зупинилися. Зарембу розв’язали, він лантухом сповз із коня, облизав пересохлі губи й озирнувся. Навколо нього був тільки степ і нічого більше, крім рівного, як стіл, степу, по якому хвилями ходила молода кучерява ковила…

Разом із Зарембою підтюпцем бігли ще два хлопці, яких теж захопили татари.

— По-дурному якось вийшло, — поскаржився один з них, якого звали Грициком. — Хотіли вполювати якусь звірину, та побачили пана і вирішили помогти на свою голову…

— Еге ж, — згодився той, кого звали Саньком. — Полювали на звіра, а звірі вполювали нас самих.

У Грицика, як і в його друга Санька, обличчя було в крові. А одіж пошматована. Звісно, що пошматована, бо Заремба на власні очі бачив, що вони просто так не здавалися навіть тоді, коли їх стягли з коней.

Бранців прив’язали до однієї довгої тички і тепер вони бігли одне за одним. Попереду Грицик, посередині Заремба, позаду Санько. Спочатку Заремба не розумів, навіщо їх, зв’язаних, ще й до тички прив’язують. Зрозумів лише тоді, коли, зашпортнувшись, кілька разів ладен був упасти на землю. Але не падав, бо тичка не давала. Точніше, хлопці, що теж були прив’язані до неї і міцно трималися на ногах.

Гнали їх безжально. Шмагали теж. Проте хлопців шмагали менше, бо вони були набагато молодші і мали прудкі ноги, а от йому, Зарембі, ох і діставалося! Бо ж старший за віком був і набагато тлустіший.

— Хлопці, скажіть їм, що більше не можу, — захекано попрохав Заремба. — Ноги не тримають.

Він уже знав, що Грицик уміє балакати по-татарському. Грицик почав щось джерґотіти до татар. Але ті у відповідь лишень розреготалися. А найближчий з них щось голосно вигукнув і підняв над паном нагая.

Заремба припустив швидше. Якби ж то він менше думав про свої муки та більше зважав на те, що робиться довкола нього, то, може б, і зауважив, що все діється якось не так. Хоча б тому, що по Зарембиній спині нагаї ходили по-справжньому, а по його супутниках — швидше для годиться. Та й де ви бачили такого нападника, котрий по-змовницьки підморгує своєму бранцеві? А ці нападники, коли опинялися за спиною Заремби, тільки те й робили, що підморгували.

І Грицик теж їм підморгував. Особливо старшому над усіма Хасанові. Але найбільше він підморгував би самому Швайці, якби той, звісно, був тут. Бо Пилип зробив усе так, що краще й не треба. Тож Санькові з Грициком тільки й лишається, щоб налякати Зарембу так, аби той і в думках не мріяв повернутися на Переяславщину. А тим часом Хасанові хлопці гнатимуть їх аж до Рашитового аулу. Там їх ніби випадково перехоплять люди Швайки і скажуть, що вони вже викупили Грицика з Саньком. Хасан з хлопцями повернуться додому, а Зарембу поженуть до Криму вже інші люди. Чи то підмовлені Швайкою татари, чи ще хтось. Головне, щоб Заремба увесь час подавав вістки, що він живий і просить, щоб його викупили з полону.

Але всього того Заремба, звісно, не знав. Його тіло, звикле до розкошів, страждало неймовірно, і нічого, крім цих страждань, не хотіло відчувати. Хіба що, як Зарембин погляд ковзав по нападниках, щось схоже на заздрість зринало в його голові: ич, як веселяться.

А татарчуки веселилися в степу, як малі діти. Вони з диким вереском гасали наввипередки, стріляли на ходу птахів, або, злетівши на повному ходу з коней, боролися одне з одним. На полонених вони, здається, геть не зважали. Вряди-годи то один, то другий підлітав до бранців, шмагав когось нагаєм і знову відлітав у степ. Здається, вони не знали втоми.

— Знаєте, про що вони балакають? — Грицик повернув голову до Заремби. — Про те, що поженуть нас аж у Кафу, де продадуть, як худобу, у рабство.

— Я не раб, я пан! — хотів на ввесь степ вигукнути Заремба, проте з його пересохлої горлянки вихопився лише хрипкий стогін.

— Вони теж таке кажуть, пане, і вважають, що ви коштуватимете набагато дорожче, ніж ми.

Під вечір татарчуки розвели вогнище і заходилися смажити впольовану дичину. Їли досхочу, рештки кидали бранцям. Заремба й не помітив, як утратив гарні манери. Кістки під його зубами хрумкотіли так, що Куций, котрий здалеку стежив за ними, лише облизувався.

Грицик їв повільніше. Він здебільшого прислухався до татарських розмов і перекладав їх Зарембі.

— Вони кажуть, що їм пробратися аж до Переяслава — раз плюнути. Кажуть, що вони знають там кожну стежку. А ще кажуть, що вони хотіли захопити в полон старосту переяславського, проте, може, й краще, що натрапили на вас.

Нараз татари за вогнищем розреготалися.

— Це вони про вас згадали, пане, — пояснив Грицик. — Вони кажуть, що було б просто чудово, якби такі поважні пани частіше траплялися їм на дорозі. Бо ніякі табуни не приносять такого статку, як полонені пани.

Пан Заремба трохи вже наситився, втома почала полишати його, тож він міг уже й розмовляти.

— А якщо вони нічого не отримають? — запитав він.

— Тоді, пане, ви можете пошкодувати, що взагалі з’явилися на світ.

— І що ж вони можуть зробити?

— Що завгодно, — Грицик спритно перехопив кістку, що летіла в Санька, і запустив у неї зуби. За хвилину повів далі: — Потроху шкіру знімають. Знімуть з однієї ноги і питають: ну що, будеш писати своїм, щоб прислали викуп? І коли хто відмовляється, знімають шкіру з другої ноги. А тоді солять м’ясо на тому місці, де була шкіра.

Заремба здригнувся.

— Але ж може бути таке, що статків уже немає, — гарячково прошепотів він. — От, як у мене, наприклад. Я, хлопці, стільки заборгував за свої землі, що навіть не знаю, коли в мене знову з’являться гроші…

— Це, пане, їм байдуже.

Заремба помовчав.

— А вам що буде? — за хвилину запитав він.

Грицик зітхнув.

— Рабство, пане. Продадуть нас, як безсловесну худобину якомусь татарському багачеві і будемо ми до кінця свого віку гнути на нього спину. А як почнемо огризатися, то відлупцюють, мов сидорових кіз і пошлють на галери. А там таке!…

— Але я все одно своєї спини перед ними не гнутиму, — подав голос Санько, який уже наситився і тепер задумливо гриз якусь травинку.

Заремба пильно поглянув на нього. Дивні вони люди, ці руські хлопаки. Кидаються на захист невідь-кого і навіть не цікавляться, чи їм за це віддячать. І, здається, нічого в світі вже не бояться! Ні, від таких, коли він тільки вибереться з халепи, треба триматися подалі…

Зранку знову дорога — важка, безжальна, невідома. Десь опівдні на обрії завиднілися якісь цятки, що швидко збільшувалися в розмірах.

"Нарешті", — полегшено зітхнув Грицик. От зараз під’їдуть Пилипові люди і закінчиться їхня триденна мандрівка спекотним степом. Знову повіють вільгістю Дніпрові заплави, знову щирі друзі, вірна шабля, цікаві пригоди…

Тепер уже було видно, що їм назустріч мчать з півтора десятка вершників. Проте серед них чомусь не було жодного знайомого обличчя.

— Ой! — вихопилося раптом у одного з татарчуків. — Та це ж Самед-ага і його зарізяки!

Самедовим іменем навіть татарські матері лякали своїх дітей. З лабет його ватаги ще ніхто не виривався живий.

Вершники підлетіли до мандрівників, оточили їх і спішилися.

— Хто такі? — хрипким голосом поцікавився череватий татарин, що зіскочив перший. З того, як до нього звертались інші, було видно, що Самед-ага — це він.

— Ми з надсульського улусу, — відказав Хасан. — Нам доручено вести до Криму цих трьох.

— До Криму, це гарно, — схвалив старший. — І, бачу, непрості вони люди. Особливо цей, — він кивнув на Зарембу.

— Так, шановний, — схилив голову Хасан. — Його ім’я Заремба. Він, кажуть, староста усіх земель — від Сули і майже до Переяслава…

— О, поважна птиця! — здивувався старший. — Але чому в нього такий малий супровід? Ні, це не годиться. Зробимо, так: ми будемо поштиво супроводжувати пана старосту, куди треба, а ви станете на його місце. Ич, що вигадали! Де ж це бачено, щоб такого високого гостя та гнати, мов останній ясир? В’яжіть їх! — гримнув він.

— Шановний, що ви робите? — вигукнув Хасан, коли його схопили дужі руки. — Ми теж татари!

— В степу всі звірі на одне лице, — сказав старший.

Ці слова чомусь так розвеселили його поплічників, що ті від реготу схопилися за животи.

А ще за мить степовики з глузливими поклонами всадовили Зарембу на коня. Решта бранців, поприв’язувані до однієї тички, бігли слідом за ним. Над їхніми спинами засвистіли канчуки. Проте ніхто вже не замахувався жартома.

ВОЙОВНИЧА ЖДАНА

Ще ніколи Швайка не почувався так ніяково. Хоча спочатку все йшло якнайкраще. Після того, як Леміш призначив його отаманом колишньої Зарембової дружини, Швайка вирішив подивитися, як його нове військо володіє зброєю. Оглядинами залишився вдоволений — усі, без винятку, махали шаблями так, що любо було глянути. Та й не дивно — чи не половина з них свого часу бродникували у плавнях і не раз ставали на прю з татарами. Тож на другий день Швайка звелів Демкові Манюні відвести нових козаків у розпорядження діда Кібчика — нехай порадить, де краще селитися і з чого починати новій людині у плавнях. А сам затримався у старости переяславського, бо треба було вирішити багато

клопотів: і де знайти вози на збіжжя, і як забезпечити нове військо кіньми, бо ж пішим з татарами не дуже повоюєш, і як надалі тримати зв’язок, і як випросити підмогу ще й у старости черкаського… Останнє взяв на себе сам Леміш, пообіцявши, що негайно відвідає сусіду і про все з ним домовиться. Зі зв’язком теж клопоту не буде — Швайчині люди чи вовки доставлятимуть новини воронівському старості Байлемові, а той негайно пересилатиме їх до Переяслава. І з возами для збіжжя все владналося, і зі збіжжям теж. От тільки з кіньми була морока…

Швайка аж здригнувся, коли під Канівцями йому назустріч виступило невисоке натоптувате дівча.

— Здрастуйте, дядьку, — сказало воно. — А я вас уже другий день чекаю.

— Мене? — щиро здивувався Швайка. — А чому саме мене?

— Щоб дізнатися, куди поділося те базікало…

— Яке базікало?

— Та ваше, яке ж іще? Казав, що не може без мене, я вже й до церкви сходила, щоб домовитися про все. А він… Ну, я ж йому покажу!

— Дівчино! — вигукнув Швайка. — Та кажи щось до пуття! До чого тут я, і про яке базікало ти мовиш?

— Та про Демка вашого, невже не ясно? Приїхав з тим, як його… Грициком і привіз якусь таку рибину, що її і вгризти не можна. Тільки добро переводить…

З півгодини Швайка випитував про що йдеться, доки довідався, у чому справа. І до самісіньких плавнів час від часу душився тамованим сміхом, ховаючись від сердитих Жданиних очей. Вона їхала поруч,

хвацько тримаючись на невеличкому сірому жеребчику, що його спеціально для неї Швайка випрохав у Байлема. Ждана була в хлоп’ячій одежі. Переодягтися її умовив Швайка, бо не був переконаний, як сприйме дід Кібчик дівочу появу на своєму обійсті.

— Будеш зватися… наприклад, Данько, — сказав їй перед походом Швайка.

Дівчина не перечила. Та й ніколи було їй перечити. Те, що вона бачила, викликало у неї непідробний захват. Її цікавила кожна дрохва чи сайгак. Часом вона навіть забувала про те, куди вони їдуть. А коли побачила безлюдну Дніпрову широчінь, поверхню якої раз по раз молотили могутніми хвостами невидимі риби, то довго не могла зрушити з місця.

— Скільки добра марно пропадає, — нарешті сказала вона.

— Що ти маєш на увазі? — запитав Швайка.

— Та рибу ж. Ми з мамою хіба б її отак зав’ялили!

І вона ще довго докірливо похитувала русявою головою.

У діда Кібчика товклося повно люду. Здебільшого з тих Зарембівських слуг, хто ще не бував у плавнях і трохи побоювався пустельних, мовчазних очеретів.

Дід Кібчик поручкався зі Швайкою. По Ждані він тільки провів байдужим поглядом, бо хлопчик у плавнях уже давно перестав бути дивовижею.

— Бачу, хлопці потроху призвичаюються, — зауважив Швайка. — Про всяк випадок тримай їх під рукою, — попрохав він діда. — А від Стефана що чувати?

— Від Вирвизуба? — Дід Кібчик невдоволено стежив за тим, як нові рибалки тягнуть уздовж берега широку сіть. — Ви ж там обережніше під очеретами! — не втримався зрештою він. — А що Вирвизуб? Як пішов на тому тижні з двома сотнями хлопців, то й досі вістки не подає. Але, мабуть, з ним усе гаразд, бо коли б щось було не так, то в степу про це одразу б дізналися.

Раптом дідову увагу привернув Данько. Він стояв перед Демком, войовничо заклавши руки в боки, і щось промовляв. А Демко, який уже нікого в світі не боявся, стояв перед ним, як у дитинстві перед дідом, і, судячи з жестів, винувато виправдовувався.

— Що це з ним? — здивувався дід. — Схоже, те мале за щось його шпетить. Гей, ти, — гукнув він, — ану, підійди но сюди!

Данько, з чийого лиця усе ще не сходив войовничий вираз, неохоче рушив до діда.

— Що ж це ти? — погрозливо почав дід. — Не встиг прибути і вже свої порядки наводиш?

— А чого ж він… — невдоволено почав Данько, але Швайка застережливо кахикнув — і хлопець замовк.

— Ти хто? — запитав дід Кібчик. Та оскільки хлопець з відповіддю не поспішав, дід перевів погляд на онука. — Звідкіля ти його знаєш?

— З Канівців, діду, — відказав Демко. — Ти ж те… казав, що пора б мені подумати про пару?

— Казав, — згодився дід. — Ну й що?

— От я й…

— Що ти? — дід нічого не розумів.

— Ну, та оте ж… В парі з нею бути хочу.

— З ким?

— Ну, з нею… — Демко вказав на Данька.

— Що? — заревів дід Кібчик. — З цим хлопцем?

І тільки зараз Демко доп’яв, що його майбутня дружина зодягнена якось не так.

— Та ні, вона ж не хлопець. Вона той… коли я її побачив, то на ній спідниця була…

— Спідниця? — дідові забило дух. — То вона… він…

— Це я їй порадив перевдягтися, — поквапився на поміч Швайка, давлячись від сміху. — Бо негоже по степу в спідниці розгулювати.

— То вона що — таки дівка?

Мало хто з козаків міг витримати лютий погляд діда Кібчика.

Проте Ждана й бровою не повела. Вона озирнулася довкола й запитала:

— Це ваше хазяйство?

Дід, раптово втративши дар мови, лише кивнув замість відповіді. Його аж розпирало від різних ще не висловлених слів та погроз, проте він не знав, з чого саме почати.

— Погано хазяйнуєте, — сказала Ждана. — Хіба ж так хазяйнують?

— А як? — тепер у дідовім голосі чулася неабияка розгубленість. — Ти, дівко, не того…

Проте Ждана ніби й не чула його.

— Ну, хіба ж можна псувати таке добро? — вела вона далі, показуючи на великого осетра, з яким не могли дати ладу рибалки. — У Черкасах чи навіть у Києві його б узяли за такі гроші, а у вас…

Вона кинулася до своєї торби, витягла звідти щось загорнуте в лопухи.

— От скуштуйте, діду, нашу рибу. Це ми з мамою готували.

Дід скуштував.

— Ну, то й що? — сказав він.

— Як то — що? Отака вона має бути, а не така, яку давав мені Демко. Дивуюся, як вас не відлупцювали за неї.

— А-а… це… — дід не міг прийти до тями. — Це ж хто нас може відлупцювати?

— Як хто? Той, кому ви її продаєте.

— Звідкіля ти взяла, що ми її комусь продаємо?

— Та Демко сказав, хто ж іще! Він сказав, що ви заробляєте на ній. Ех, діду-діду, якби вашу рибу та нам з мамою, то до нас уже давно б увесь Київ з Черкасами та Переяславом перебіг би.

Дід перевів дикий погляд на Швайку.

— Що вона каже? — запитав він.

Швайка тримався з останніх сил, щоб не розреготатись.

— Вона… вона каже, що з вашої риби можна зроби ти ще кращу…

— Ага, — кивнула Ждана. — Шкода тільки, що поки довезеш її до наших Канівців, вона може зіпсутися. Ні, коли вже з такою рибою щось робити, то тільки тут.

Дід Кібчик, здається, почав дещо докумекувати.

— То ти що… — почав він. — Хочеш сказати, що тут треба завести коптильню? Ти, дівчина, — і на козацькому острові? Та я ж…

— Слухайте, діду, а де ж ви цим молодятам накажете жити? — втрутився Швайка. — Самі відаєте, що про Воронівку поки й мови не може бути, бо ще невідомо, повернеться пан Кобильський чи ні. А взагалі, в усьому винний я. Звідки було мені знати, що ваш Демко поїхав з нами не просто так, а шукає собі пару за вашим наказом…

— Що?! — тепер Ждана взялася в боки уже перед Швайкою. — Це він — що? — вона кивнула на Демка, котрий уже давно стояв з низько опущеною головою. — Він шукав мене не тому, що любить, а за дідовим наказом?

— Дай, дівчино, договорити, — зупинив її Швайка. — Так, в усьому винен я. Але й ви, діду, теж. Бо якби я знав, що й до чого, то не доручав би Демкові вести Зарембину ватагу до вас, а дав би їм можливість хоч трохи побути вдвох. І дівчина теж не винна. Вона, мабуть, подумала, що ваш Демко втік од неї, чи ще гірше — з ним щось трапилось. От і вирішила дізнатися, в чому справа.

— Це так? — обернувся дід до Ждани.

Та мимохіть кивнула головою. Тоді гордо підвела голову:

— Тільки нехай не думає, що він мені дуже потрібен, — сказала вона, підійшла до коня і заходилася його сідлати.

— Е-е… зачекай, — сказав дід, — тут треба теє… розібратися.

— То й розбирайтеся собі на здоров’я, — стенула плечима Ждана. — А мені ніколи.

— І справді, діду, — тихо сказав Швайка. — Щось ви дуже вже… Вона ж, кажу, нічого не хотіла, тільки дізнатися, що з Демком. А щодо риби — то якій господині не стане гірко від зіпсованого добра?

— Це я псую? — почав було дід, проте тут таки прикусив язика.

Тим часом Ждана сіла на коня і повільно рушила до гатки. Демко, що до цього стежив за кожним її порухом, нараз стріпнувся.

— Ждано, зачекай! — гукнув він.

Тоді бухнувся на коліна перед дідом, аж земля здригнулася, і благально приклав до грудей свої ши рочезні долоні.

— Діду, — загудів він. — Робіть зі мною що хочете, але так воно і є, як казали…

— Що казали? — запитав дід. — І хто казав?

Демко на якусь мить завмер з розкритим ротом.

— Хто його знає, — нарешті знайшовся він. — Усі. Ждано, та куди ж ти?

— Очі б мої тебе не бачили, — долетіло вже від вербового тину.

У РАШИТА

Безлюдним степом, одягнений у татарську одежу, скрадався невеличкий гурт людей. Далеко попереду раз по раз вигулькував з трави великий вовк. Збоку могло здатися, що загін пересувається не сам по собі, а веде його саме цей вовк.

Власне, так воно й було. Козаки вже не раз пересвідчувались у тому, що коли їх веде Барвінок, тоді дорогою можна було не надто перейматися. Бо чотириногий товариш не тільки повідомить про найменшу небезпеку, а й прикладом своїм покаже, як її обійти.

Час від часу вовк з’являвся на очі своєму господареві і заспокійливо помахував товстим хвостом-полінякою: все було гаразд.

Швайка їхав і стиха посміхався, згадуючи вчорашні події. Йому довелося добряче попотіти, аби вмовити Ждану повернутися, а тоді ще й з дідом Кібчиком по-чоловічому поговорити. Проте, здається, все владналося. І в цьому не останню роль зіграв копчений лящ, якого дід Кібчик таки врешті розкуштував. І тепер, мабуть, Ждана з дідом розмірковують, де які коптильні ставити, бо як не крути, а рибу везти по такій спеці аж до Канівців — дурне діло. А Демко швидше за все хвостиком ходить за Жданою і розтягує рота до вух…

Припікало. Навколо було тихо й спокійно. Тепер Швайка посміхався вже тому, що вгадувалися знайомі з дитинства місця. Хай він і народився у Воронівці, проте склалося так, що дитячі роки провів саме в цих степах, між цими яругами. І ці місця були йому такі ж любі, як і над Сулою. Он у

тій долині була криниця з найсолодшою водою. А біля того пагорба Рашит побачив його, малого уруса, який уже майже не дихав…

Рашит, названий брат… Він був для Пилипа і старший друг, і навчитель, і порадник. Він єдиний, хто завжди заступався за маленького обідраного уруса. Він і тепер єдиний, хто без жодних розпитувань, допомагав названому братові усім, чим міг.

Швайка не сумнівався, що Рашит виконає і це його прохання. Тиждень тому Барвінок приніс Рашитові захована в клубку реп’яхів звістку про те, що до нього мають прибути Грицик з товариством і полоненим Зарембою. У цидулці Швайка просив приховати гостей до його прибуття. Власне, звістку цю мав прочитати не Рашит, а його син Ринат, що навчився від Грицика грамоти.

Швайка зітхнув. Чомусь не лежала його душа до того, як вони вчинили з Зарембою. Цікаво, як поведеться Заремба? Власне, все залежало від Санькового і Грицикового уміння переконувати. Саме вони, за задумом, мали так налякати Зарембу своїми розповідями про жахіття на лівому Дніпровому березі, що Заремба мусив би сам відмовитися від своїх прав. А далі — то вже справа мудрості і хитрощів старости переяславського…

А що, як Заремба не злякається до безтями? Вдати, ніби вони відбили його в татарських розбишак і вже потому ставити йому свої вимоги? Чи доставити до Кафи, через своїх знайомих перепродати пана, як худобину — і нехай самі татари роблять з ним, що хочуть? Що ж, він на таке заслужив… Втім, усе має вирішитися при його особистій зустрічі з Зарембою.

Що далі в степ, то більша спека. Швайка витер чоло. Вони вже давно обійшли улюблені місця прикордонної сторожі і тепер можна було їхати майже не криючись. А надто, коли вся його ватага не лише одяглася в татарське, а й могла розмовляти татарською не згірше від самих татарів.

Наразі віддалік, по праву руку, випірнула з трав Барвінкова голова. Вовк давав знати, що натрапив на потрібний слід.

— Лишайтеся тут, — звелів Швайка товариству і подався за Барвінком.

Рашит випасав овець за Широкою могилою. За останні роки його отари збільшилися чи не вдвоє. Швайка постарався, щоб його названий брат ні в чому не поступався найбагатшим людям аулу.

Рашит сидів на древній могилі під деревом і пив кумис. Вгледівши гостя, по-молодечому збіг донизу і на мить припав Швайці до грудей. Тоді засоромлено всміхнувся, бо й сам не сподівався від себе такої ніжності.

— Добре, що приїхав, хлопчику, — сказав він. — Бо ми вже й хвилюватися почали. Давно тебе не бачили.

— Та що зі мною може статися? — відказав Швайка, відчуваючи, як і його обличчя розпливається в широкій посмішці. — Як там Ринат, як мама?

— Слава Аллаху, добре. Тільки мама останнім часом трохи здала. Що поробиш — літа… І Воронівку почала згадувати мало не щодня…

Рашит простяг гостеві бурдюк з холодним шипучим кумисом і Швайка надовго припав до нього. Напившись, глибоко зітхнув.

— Кажуть, ніби кайсаків стало набагато більше, — не то запитав, не то ствердив Рашит.

— Так, брате. З-за Волги дуже багато лихого народу прийшло. Проте нічого, якось даємо собі раду… А як там мої хлопці?

З Рашитового обличчя зійшла посмішка. Він відвів очі убік.

— Вони чомусь ще не прибули, Пилипе. Немає їх.

Швайці забило дух.

— Кепські справи… — нарешті вичавив він із себе. — Може, про них хоч хтось чув?

Рашит заперечно похитав головою.

— Ні, брате. Я послав Рината з Юсуфом. Але й вони не принесли нічого втішного. Боюся, що хлопців твоїх захопили лихі люди. Я чув, що зараз Саїд-мурза саме збирає таких…

Швайка відчув, як тілом забігали холодні мурашки.

У КАЙСАЦЬКИХ ПАЗУРАХ

Ще ніколи їх так не шмагали. Нагаї майже безперервно свистіли над їхніми головами. Особливо діставалося Грицикові. Надто вже упав він у очі худому, мов скіпка, низенькому татаринові. Навіть на коні той був не набагато вищий за Грицика.

— Чого це він до тебе присікався? — запитав Хасан, що біг позаду Грицика.

— Думаю, йому не подобається моя посмішка, — відказав Грицик.

І, мабуть, це була правда. Низький татарин просто шалів, коли Грицик повертав до нього своє безтурботно усміхнене обличчя.

— Слухай, не дражни ти його, — попрохав Хасан. — З тебе вже кров цебенить, як з відра.

— Нічого, зліший буду, — відказав Грицик і знову повернув до татарина своє залите кров’ю усміхнене обличчя. — Слухай, курдуплику, та хіба ж так б’ють? Дай-но мені свого нагая, то я тобі покажу, як це робиться.

Татарин люто заверещав і аж на стремена звівся, щоб краще замахнутися.

Єдиним, кому не погрожували нагаєм, був Заремба. Він їхав попереду і про щось розмовляв з Самедом-агою. Точніше, Заремба щось палко доводив йому, а той тільки слухав. Зрештою татарин кивнув головою і поляскав Зарембу по плечу.

— Чого це вони так заприятелювали? — здивувався невгамовний Грицик.

Заремба з усіх сил умовляв звільнити його негайно.

— Не знаю, як вас, шановний, звати, — улесливим голосом жебонів він.

— Зови Самедом, — дозволив той.

— Так от, дякую тобі, шановний Самеде, що ти звелів посадити мене на коня…

— Подякою не обійдешся, — насмішкувато гмукнув Самед. — У нас не прийнято ясир возити на конях. Та ще й задаром.

— Розумію, розумію, шановний. Я людина заможна і в змозі заплатити тобі не тільки за коня, а й за те, щоб ти і твоя родина жили у розкошах до кінця своїх днів.

Самед скоса зиркнув на нього і в задумі прикусив нижню губу.

— Всі ви таке обіцяєте, коли вас схоплять, — сказав він.

— Неправда, — гаряче запротестував Заремба. — Клянусь, я звик виконувати свої обіцянки!

— Нічого не вийде, — зітхнув Самед. — Ми хоч і вільні люди, по-вашому — козаки, та все ж повинні ділитися з Саїдом-мурзою, бо промишляємо на його землях. А він велів найкращу здобич постачати йому.

— А звідкіля він, шановний, про мене дізнається?

Самед скоса зиркнув на своїх товаришів.

— Знайдуться, — зі злістю вишкірився він. — І не один. Але ти не бійся, — Самед поплескав Зарембу по плечу. — Дорога ще далека, то, може, щось і придумаємо…

Грицик теж думав. Думав і озирався довкола. Ці місця були йому знайомі. Не раз вони зі Швайкою, а потім і з іншими козаками, блукали тут, чатуючи на Саїда-мурзу. Проте Саїд-мурза і кроку не ступав без надійного супроводу… Ет, порадитися б із Саньком! Проте не можна, бо той був припнутий до тички майже в самому кінці. А перемовлятися при всіх теж не годиться. Тому треба дочекатися ночі і тоді, може, вдасться щось придумати.

Грицик з зусиллям повернув голову назад і підморгнув Санькові: мовляв, не хвилюйся, усе буде гаразд. Санько теж підморгнув і навіть

усміхнувся. У Грицика відлягло від серця: Санько просто так не посміхається. Схоже, він уже щось придумав…

Та якби Грицик уважніше придивився до свого товариша, то зрозумів би, що все далеко не так. Хоч у Саньковій душі й зринало переконання, що все якось обійдеться, проте що для цього треба зробити — він не знав.

Але найгірше доводилося Куцому. Він потайки біг за хазяїном і був готовий завити у відчаї на ввесь степ. Він би зараз без вагань накинувся на ворогів, проте, як вихований звір, Куций звик кидатися лише за знаком улюбленого хазяїна, над головою якого раз по раз свистіли нагаї…

Тим часом безлюдний степ уже не видавався таким безлюдним. Їх усе частіше по одному чи й гуртом обганяли кінні. Грицик зауважив, що всі вони їхали в одному напрямку — до аулу Саїда-мурзи. Дехто на якийсь час приєднувався до них і заводив розмову з Самедом-агою. Ті, хто був прив’язаний до тички, чули далеко не все, проте їм стало ясно: Саїд-мурза щось затіяв. Але що саме?

Під вечір їх завели у вибалок, на дні якого зблискувало крихітне озерце. Самед-ага наказав своїй ватазі зупинятися на відпочинок, а сам із Зарембою поїхав далі. Татари розклали вогнище і невдовзі в повітрі попливли запаморочливі пахощі. Бранцям розв’язали руки, дали води, по шматку в’яленого м’яса, і знову зв’язали.

Сторожа вечеряла без поспіху. Вечеряла і перемовлялася.

— Давно не бачив я стільки вогнищ одразу, — сказав хтось.

— Ще б пак, — відказав йому інший. — У Саїда-мурзи широкі задуми…

Незабаром усе стихло. Тільки шурхотіла трава під ногами Грицикового гнобителя. В’язні чули, як він сам напросився вартувати.

— Саньку… — пошепки покликав Грицик.

Вартовий миттю повернувся в його бік.

— Замовкни! — гримнув він і в повітрі свиснув нагай.

На небі висіювалися мерехтливі зорі. Десь далеко жалібно заскиглила якась нічна птаха. Від вогнища долинало потужне хропіння. Час від часу підстрибували стриножені коні.

Тільки бранці не спали. Збиті ноги нещадно кривавили і все ще не стихав біль від нагаїв. Але болючішою була невідомість.

Раптом в’язні насторожилися. Хирлявий вартовий, що до цього розміреною ходою кружляв довкола них, зупинився так несподівано, ніби наштовхнувся на якусь невидиму перепону. Якусь мить він вслухався в тишу, а тоді непевною ходою рушив у той бік, де лежав Санько. В руках вартового зблиснув ніж. Бранці затамували подих. Невже цьому нелюдові ще й уночі забаглося збиткуватись над безпомічним бранцем?

Проте вартовий не збиткувався. Він черкнув ножем по ремінцю, що обплутав Санькові руки. А тоді повільно випростався і знову завмер, мовби наслухаючи якийсь шурхіт.

— Спати… — пошепки наказав йому Санько.

У вартового підігнулися ноги, він опустився на землю поруч із Саньком і тоненько засвистів носом. Санько відібрав у нього ножа і почав звільняти інших бранців.

— Ну, Саньку… — побожно прошепотів Грицик, розтираючи отерплі руки. — Тільки ти здатен на таке.

Санько хитнув головою. Тоді повернувся до багаття, біля якого різноголосо похропували татари. Звів над сонними руки і щось почав шепотіти. На якусь мить хропіння вщухло, а тоді вибухнуло з новою силою.

— Тепер до ранку не прокинуться, — сказав Санько.

— Оце добре! — схвалив Грицик. — Нехай з ними самі татари й розбираються. А от цього, — він повернувся до вартового, що, мов цуцик, згорнувся клубочком, — я б із радістю…

— Не чіпай його, — сказав Санько. — Мені треба з ним трохи побалакати…

Він підійшов до вартового і провів перед його обличчям долонею. Вартовий, не розплющуючи очей, сів.

— Кажи мені правду, — мовив Санько. — Бо від цього залежить твоє життя. Зрозумів?

Вартовий кивнув головою.

— Ви кажете, що ви — кайсаки, — почав Санько. — Але ж чи так воно насправді?

Вартовий підняв голову і глухо відказав:

— Ми вивідники Саїда-мурзи. Але про це знає тільки він. А для всіх інших — ми вільні люди, кайсаки…

Голова знову впала йому на груди.

— Молодець, — похвалив його Санько. — А тепер скажи ще одне: куди це суне стільки людей?

— Їх збирає Саїд-мурза…

— Навіщо?

Вартовий розкрив було рота, щоб відповісти, про те щось ніби змусило його замовкнути. Він лише мотнув головою, як кінь, що проганяє ґедзя.

— Навіщо Саїд-мурза збирає людей? — підвищив голос Санько. — Ану, кажи!

Вартовий стріпнувся. І, мовби долаючи якусь заборону, повільно проказав:

— Він знає, що багато козаків пішли з плавнів кудись униз. І тепер хоче очистити плавні від решти. У плавнях не повинно лишитися жодного невірного…

Санько відчув, як у нього похололо в грудях.

— Коли Саїд-мурза збирається вирушати у плавні? — запитав він. — Ну, кажи швидше!

Знову щось схоже на судому промайнуло по лиці вартового.

— За два дні… — ледь чутно мовив він.

Грицик аж пересмикнувся, мовби круг нього знову обвився нагай.

— А ти не брешеш? — запитав він вартового.

Проте той і вухом не повів.

— Він тебе не чує, — пояснив Санько, — він тільки мене слухає… Зараз ти поїдеш додому, — сказав він вартовому.

— Ні! — вигукнув Грицик. — Ти що, забув, як він нас цілий день шмагав?

Санько нерішуче стенув плечима.

— Але ж він нам такі новини сповістив…

— Ну, то й що? Відпустиш — і він знову почне здирати шкіру з невинних.

— Ну, добре, — зітхнув Санько і повернувся до вартового. — Іди лягай спати до своїх.

Вартовий, не розплющуючи очей, поплентався до згаслого багаття.

— А тепер, Грицику треба думати, як нам бути далі, — сказав Санько, коли вартовий тоненько засвистів носом, поклавши голову на живіт одному з своїх поплічників.

— Звісно, як, — відказав Грицик. — Треба негайно летіти до Швайки і розказати про те, що почули!

— Треба, — згодився Санько. — Але…

Так, Грицик має рацію. Та й будь-хто на їхньому місці одразу б кинувся це робити. Проте щось йому муляло, щось підказувало, що має бути інший вихід. Але який?

— Зачекай, Грицику, треба трохи подумати, — сказав Санько. — От уяви: ми розповідаємо про все Швайці. А далі що?

— Далі? — Грицик нетерпляче пересмикнув плечем. — Звісно, що: наші поховаються, а Саїд-мурза покрутиться-покрутиться, та й повернеться ні з чим.

— Дід Кібчик з Демком уже засіяли ниву, — уголос роздумував Санько. — І худобу дід розвів. Це ж скільки праці марно пропаде! І не він один такий.

Грицик почухав потилицю.

— Воно то так, — згодився він. — Є ще Харко Невмитий, Йосип Галицький, Зенько, як там його… ага, Хвостокрут… Але іншого виходу нема.

— А якщо є? — запитав Санько.

І друзі втупилися один в одного, начебто хотіли позмагатися, хто кого передивиться. Татарчуки терпляче чекали, коли вони знову заговорять. Врешті Хасан не витримав і обережно кашлянув. І цей кашель ніби наштовхнув Грицика на якусь думку.

— О! — вигукнув він. — Здається, мені дещо тумкнуло в голову…

Він нахилився до Санькового вуха і щось почав шепотіти. Нарешті, Санько хитнув головою.

— Оце вже краще, — сказав він. — Це ти молодець, Грицику!

— А я завжди був такий, — скромно зізнався Грицик.

Санько тихенько свиснув і з кущів нечутно вигулькнув Куций. Якусь мить він дивився на хазяїна, тоді не втримався, кинувся на нього і почав шалено облизувати йому обличчя, руки…

— Ти що, Куценький, здурів? — зі сміхом відмагався Санько.

Нарешті вовчик утихомирився і, висолопивши язика, ліг біля хазяїна. Потому перевів погляд на татарчуків і його загривок настовбурчився.

— Спокійно, Куценький, — сказав йому Санько. — Це свої.

— Еге ж, — підтвердив Грицик. — Вони хоч і татари, але зовсім не ті, що ти думаєш.

Тим часом Санько відірвав смужку від сорочки і при світлі згасаючого вогнища щось нашкрябав на ній вуглинкою. Тоді скрутив смужку у вузеньку рурку, вклав її між реп’яхів і причепив це все Куцому за вухо.

— До Рашита, Куценький, — попрохав він. — Біжи до Рашита, зрозумів?

Куций жваво змахнув хвостом-полінякою і розчинився у темряві.

Друзі підійшли до татарчуків.

— Що ж, хлопці, — сказав Грицик. — Мабуть, треба прощатися. Спасибі вам за кумпанію і звиняйте, коли що. Беріть свої коні, беріть коні цих песиголовців і женіть додому, доки вони ще не отямились. А нам треба в інший бік.

Проте татарчуки прощатися не поспішали. Вони про щось перемовилися і наперед виступив Хасан.

— Не можна нам повертатися, — сказав він. — Їхній ватаг знає, звідкіля ми.

Грицик ляснув себе по лобі.

— А й справді! — вигукнув він. — Я ж сам чув, як ви казали йому про це. То як тепер бути? Додому, виходить, вам не можна, і тут теж голову знесуть. І в вільні кайсаки теж не можна. Бо степ хоч і широкий, а все ж таки — село селом… — Грицик зітхнув. — От же ж горе, просто хоч за Дін чи до Криму тікай. Де-де, а там вас уже точно не розшукають.

Татарчуки знову перезирнулись. Проте з місця не зрушили.

— Ну, що стоїте? — запитав Грицик. — Чекаєте, поки оті прокинуться?

Санько смикнув його за рукав і відвів убік.

— Слухай, Грицику, — сказав він. — Якось воно погано виходить. Ми ж їх підмовили на таке…

— Не ми, а Швайка, — поправив Грицик.

— Все одно. А тепер, виходить, кидаємо їх напризволяще…

Грицик замислився.

— Виходить, що так, — згодився він. — Що ж, треба витягати їх з цієї халепи… Ану, хлопці, — звернувся він до татарчуків. — Беріть у тих соньків їдло, коні — і гайда з нами!

— Не переймайся так, брате, — сказав Рашит. — Не переймайся. Щось воно та витанцюється.

Швайка мимохіть кивнув головою. Цього витанцьовування він прагнув тепер понад усе. Проте нічого придумати не міг. У голові гули сполошені дзвони, груди стискалися в такій тузі, що аж серце зупинялося. Санько, Грицик — що з ними? І найбільше картав себе самого. За те, що піддався на хлоп’ячі умовляння, що пішов по допомогу до татарчуків Абдулли. Знав же, на власній шкурі знав, як зраджують навіть найближчі люди, а тут на тобі — довірив їхню долю бозна-кому!

— О, куди це він? — раптом спохопився Рашит.

Барвінок, що сидів поруч зі Швайкою, зненацька нашорошив вуха, тоді заметляв хвостом і зірвався з місця. А за мить його голова вигулькнула з трави за півсотні кроків, але була вона вже не одна, їх було дві.

— Схоже, зустрів когось свого, — сказав Рашит.

— Твоя правда, — повільно мовив Швайка і звівся на ноги. — Здається, то Куций…

І справді, це був Куций. На мить відвернувшись від Барвінка, він підставив Швайці голову і той видобув йому з за вуха жмутик реп’яхів. Нетерпляче розгорнув смужку і взявся читати.

— Ну, що? — затанцював довкола нього Рашит. — Все добре, так?

— Зачекай…

Нарешті широка усмішка зійшла на Швайчинім обличчі.

— Та кажи ж! — не відступав Рашит.

— Ху-ух! — видихнув Швайка. — Все гаразд, брате…

Він обернувся до товариства й наказав:

— Сідлайте коней, хлопці! І не дай Боже вам відтепер заговорити по-нашому!

— Та скажеш ти врешті, що трапилось? — аж знемагав Рашит.

— Потім, брате, потім, — відмахнувся від нього Швайка. — А зараз треба поспішати, поки вони знову дров не наламали…

Невеликий загін вихором промчав уздовж Дніпра, а тоді круто завернув на схід. Далеко попереду час від часу виринали голови двох вовків.

— Хутчій, товариство, хутчій, — підганяв Швайка козаків.

"Треба встигнути, треба!" — билася в голові сполошена думка. — Мабуть, хлопці задумали щось незвичайне. Ох, якби знову не перестаралися…"

Розвиднювалося. Назустріч їхали поодинокі вершники, здебільшого пастухи. Угледівши збройний загін, вони, мов цвіркуни, розліталися навсібіч. Проте, схоже, між татарами існував якийсь зв’язок, бо десь за годину божевільної гонитви їм назустріч вилетів озброєний татарський загін. То була прикордонна стежа.

Швайка прикусив губу. Іншого разу він із задоволенням став би з нею на прю, чи погрався в кота й мишку, проте зараз було ніколи. Тож він лише підхльоснув коня і помчав прямо на татар. Ті відсахнулись убік і схопилися за луки.

— Стій! — гарикнув передній. — Хто такі?

Швайка на мить сповільнив біг коня і вигукнув:

— Ми від Дніпра! Веземо важливі вісті!

Кому і що вони везуть, Швайка не сказав, бо нічого путнього в голову не йшло. Проте, мабуть, воно було й на краще. Передній махнув рукою: мовляв, розумію — і почав розвертатися слідом. Коли вивідники летять так швидко та ще й, судячи з їхніх збуджених обличь, везуть гарні вісті, то непогано було б разом з ними з’явитися перед очі Саїда-мурзи. Хай думає, що й ми чогось варті…

Швайка озирнувся і невдоволено скривився. Такий хвіст його не влаштовував. Він зачекав, коли сторожа наблизиться, і запитав переднього:

— Як тебе зовуть?

— Галім-ага! — звівся той у стременах.

— Ось що, Галіме: пильнуй уважніше за степом. Думаю, що за нами женеться коли не погоня, то вже хвіст напевне!

Галім-ага з розумінням закивав головою і звелів розвертатися у бік Дніпра. Погоня — річ звична. Бо коли вдається дізнатися про щось надзвичайне, — супротивник намагається за всяку ціну знищити вивідників. Що ж, є гарна нагода завадити їм… І тоді Саїд-мурза вже точно поцінує його, Галімову, відвагу.

Проте доводити свою хоробрість так і не довелося. Хоч би що робив Галім — і вивідників наперед висилав, і чаївся в траві, і виглядав з вершини найвищого пагорба, — погоні так і не вистежив. Мабуть, пробралася вона іншим шляхом…

Галім зітхнув, зі злості хльоснув свого коня і знову заходився стежити за степом.

Спочатку Грицикова ватага, шмагаючи коней, чвалом покотила до Дніпра. Грицик намагався здійняти якомога більше гамору. І йому це вдалося. Раз по раз від пригаслих багать сонно цікавилися, куди їх несе нечиста. Дехто навіть погрожував скрутити в’язи. Проте Грицик, який сам себе призначив старшим, звелів не відгукуватись. Так вони проскочили за лінію вогнів і лише тоді Грицик зупинився.

— Здається, трохи задурили їм голови, — вдоволено зауважив він. — Коли Саїдові люди підуть по нашому сліду, їм обов’язково скажуть, що якась ватага стрімголов промчала до Дніпра. Тож вони шукатимуть нас там. А ми тим часом опинимося в іншому місці…

Ватага зробила широке півколо і подалася назад. Та цього разу Грицик обминав вогнища якомога далі і їхав так тихо, наскільки це було можливо.

А тих сторожових вогнищ було чи не більше, ніж козаків у плавнях. І біля кожного сопіли, хропли і щось бурмотіли по п’ятеро, а то й більше татарів. Нарешті, коли табірні вогні знову почали рідшати, а небо на сході помітно проясніло, Грицик зупинився біля поросłого шипшиною й терновими кущами пагорба.

— Кращого місця й не придумати, — зазначив він. — Бачите, як гарно? Тут нас ніхто не заскочить зненацька.

І справді, місце хоча й нічим особливим не вирізнялося, але з нього було видно, що діється довкола. На всьому обширі попаски пересувалися тисячі коней. Між ними підіймали до неба тонкі цівки диму перші ранкові багаття. А ген, на самому обрії, не стільки виднілися, скільки вгадувалися шатра Саїда-мурзи та його найближчих прибічників. Саме вони й зацікавили Грицика. Він довго дивився в той бік, а потім сказав:

— Мабуть, треба розвідати, що й до чого… Отже, так: коли хто з татарів звернеться до вас, ви скажіть, що прибули на заклик Саїдових гінців і чекаєте своїх товаришів. Або збрешіть щось інше.

Санько з сумнівом поглянув на нього.

— Отак і поїдеш? Поглянь на себе. Ти ж увесь закривавлений. І одіж треба поміняти…

Грицик глянув на своє лахміття.

— Що правда, то правда, — зізнався він. — В такій одежі мене перший-ліпший татарин зупинить. Хлопці, може, хто з вас хоче обмінятися одежею? А ти, Саньку, поки злий мені води на голову.

Грицик змив кров і з’ясувалося, що на обличчі слідів від нагая майже не видно. А ті що лишилися, можна було приховати малахаєм та іншою одежею.

Халат і малахай Хасан віддав без вагання.

Перед тим, як скочити на коня, Грицик шепнув Санькові:

— Будь обережний. А коли що — посади татарчуків на коні і хай женуть подалі, а сам… знаєш, де чаїтися.

Санько кивнув головою. Так, за кілька десятків кроків звідсіля є вовче лігво, яке вони зі Швайкою переробили на сховок чотири літа тому — ще до того, як Саїд-мурза вибрав ці місця для своїх стійбищ. Вхід до нього вони замаскували так, що його й за крок важко побачити. Тут можна було лишати на деякий час поранених чи знесилених. А ті, хто їх супроводжував, за будь-якої небезпеки сідали на коней і кидалися геть, відволікаючи увагу на себе.

Грицик ще раз кивнув Санькові і без поспіху з'їхав з пагорба. Санько ліг на траву, сперся підборіддям на кулаки і задивився на стійбище, яке зараз нагадувало людський мурашник, що вже прокинувся.

СПОВІДЬ ХАСАНА

Поруч приліг Хасан. Якусь мить вони лежали мовчки. Потім Хасан сказав:

— Гарно у вас вийшло з Самедовими зарізяками.

— Самі дивуємось, — посміхнувся Санько.

Хасан скоса зиркнув на нього, обережно запитав:

— Ти що, вмієш чаклувати?

— Та так, трошки, — посміхнувся Санько. — Хасан, здається, щирий, хороший хлопець. Не було в ньому ані крихти настороженості чи недовіри. З ним можна почуватися так само легко, як і з Грициком. — Не шкодуєш, що опинився з нами?

Хасан подумав.

— Ні, — сказав він. І пояснив: — У мене мама уруска.

І знову Санько відчув на собі його погляд — теплий, довірливий. Схоже, хоче про щось запитати, але вагається. Що ж, не варто його підганяти… Санько вдав, ніби його зацікавив орел, що кружляв у безхмарному небі.

— Слухай, Санько, — врешті не втримався Хасан. — А у вас у плавнях є татари?

— Татари? — перепитав Санько. — Здається, є. Але не біля нас. Нижче по Дніпру. Вони щось не поділили зі своїм мурзою і прибігли до нас.

— І як їм у вас живеться?

— Як і всім.

— А коли мурза вимагатиме видати їх, що ви зробите?

— Дулю йому покажемо, — усміхнувся Санько. — У нас не заведено видавати своїх.

Схоже, ця відповідь Хасана задовольнила. Він перевернувся на спину і задивився на ріденькі хмарки.

— Знаєш, мені дуже часто сняться плавні, — зізнався Хасан. — Ніби я пливу човном, а навколо верби, очерети. Гарно так… — Він повернувся до Санька. — Знаєш, я розказав якось про це мамі, а вона тільки сміється. Каже, що це в мене від діда. Він у плавні десять літ ходив. Жив там від ранньої весни до пізнього літа. Казав, що то були найкращі його роки.

— Атож, там непогано, — усміхнувся Санько. Власне, тут і сліпому ясно, до чого Хасан веде. — От тільки біда, що ввесь час чекаєш нападу зі степу.

Хасан кивнув головою.

— Дивно.

— Що тут дивного?

— А те, що ми тепер теж чекаємо нападу звідтіля…

"Ні, все ж непоганий він хлопець, цей Хасан", — подумав Санько.

— Слухай, — почав він. — А що, коли доведеться здіймати шаблю на свого ж брата, на…

Санько на мить замовк, намагаючись підібрати таке слово, яке не образило б Хасана. Але той випередив його.

— Ти хочеш сказати — татарина? — посміхнувся він. — Постараюся не ображатись. Хоча краще кажи: ногаєць або кримчак.

— От і добре, — усміхнувся Санько. Він міцно змружив і розплющив повіки. Хотілося спати, але цього не можна було робити. Бо не встигнеш заплющити очі — як знову опинишся в чужих лабетах. А коли розмовляєш, спати не так хочеться.

— Ну, ногайці з кримчаками теж не завжди розбишакували, — заперечив Санько і не втримався — солодко позіхнув…

— Кримчаки — так, — згодився Хасан. — Та тепер вони наче сказилися — хапають усіх підряд. А ногайці… Більшість із них перебралися сюди з правого берега ще понад сто років тому. Дуже їм не сподобалось, що ваші діди розбили їх під Синіми Водами. Тому й такі люті. Майже, як нинішні кримчаки. А Саїд-мурза — головний серед них… О, глянь туди! — зненацька вигукнув Хасан.

Санько повернувся у той бік. Десятків зо два татар, вилаштувавшись у довгу стрічку, стрімко наближалися до їхнього пагорба. Нараз вони різко змінили напрямок і почали охоплювати його, начебто збиралися відрізати шлях до втечі тим, хто там опинився. Санько з татарчуками схопилися на ноги, щоб скочити на коней, коли це неподалік гойднулися трави і звідти випірнув Куций. Він з льоту лизнув Санька у щоку, потім усівся біля нього і радісно замолотив по землі хвостом. Увесь його вигляд ніби промовляв: хазяїне, я зробив усе, що ти мені загадав.

— Молодець, Куценький, — сказав Санько, і Куций ще завзятіше запрацював хвостом.

А на пагорб уже вибіг Швайка.

За ним поспішали його товариші, на ходу знімаючи малахаї.

— Усе гаразд? — швидко запитав Швайка.

— Так, — відказав Санько.

— Ху-у-у, — полегшено видихнув Швайка. — А Грицик де?

— Подався на вивідку.

Швайка впав на траву поруч із Саньком:

— А тепер розповідай, що з вами сталося.

Вислухавши Санькову розповідь, Швайка докірливо похитав головою.

— Ох дурна моя голова, що я вас послухався!

— Хто ж міг передбачити, що Самедова ватага таке учворить? — виправдовувався Санько.

— Ти, — сказав Швайка. — Ти ж не простий хлопець, от сам повинен був і передбачити.

— Та ж для цього треба було бодай хоч трохи побути на самоті, в тиші, — відказав Санько. — А там таке зчинилося, що всі думки повилітали.

Швайка обернувся до татарчуків і сказав:

— Вибачайте, товариство, що втяг вас у таку халепу.

— Та чого там… — за всіх відказав Хасан. — Нам навіть цікаво було.

— Бач, їм цікаво, — посміхнувся Швайка. — А от чи цікаво вам знати, як ми будемо вибиратися звідсіля? Ні? Шкода, бо мені теж цікаво. Тому ви лягайте й поспіть, а я поки поміркую, як бути далі.

САЇД-МУРЗА ПОШИВСЯ В ДУРНІ

Сонце вже повертало на захід, коли на краю татарського табору вигулькнуло кілька постатей і покотило у їхній бік. Одна з них ще здалеку помахала рукою і Санько впізнав у ній Грицика. За хвилину вершники зупинилися біля підніжжя пагорба.

Передній, похмурий, зі знаком сотника, голосно вигукнув:

— Чом так далеко зупинилися?

— Я вже твоїм людям, шановний сотнику, казав, що ми не могли прибути разом, — улесливою скоромовкою заторохтів Грицик. Видно, він

почувався між прибульцями своїм. — То щоб не розшукувати один одного в такому натовпі, ми домовилися зійтися тут і вже разом…

— На чабанів ви ніби не схожі, — перебив його сотник, оглядаючи Швайчину ватагу. — На чинбарів теж. Розбишаки-кайсаки, чи що?

І він розреготався із власного дотепу.

— Та ні, шановний онбаші, — посміхнувся і Швайка. — Ми тихі люди, своїх не чіпаємо.

Сотник вколов його пильним поглядом.

— Схоже, що саме ти є тут за старшого. Так?

— Так, шановний онбаші.

— Значить, своїх не чіпаєте? — перепитав онбаші-сотник і розкотисто зареготав. — Так я вам і повірив!

Нараз сотник різко обірвав сміх і окинув ватагу нищівним поглядом.

— Ану, годі вилежуватись! — гарикнув він. — Оцей, — сотник кивнув на Грицика, — знає, де має бути ваше місце. Тож чекаю вас там під ранок. Тільки ж дивіться мені — за будь-який вкрадений цвях чи вуздечку шкуру спущу!

Коли він зі своїми людьми від’їхав на сотню кроків, Грицик злетів з коня, обійняв Швайку, а тоді ляснув себе по колінах і захоплено вигукнув:

— Ой, аби ви знали, що там зараз чиниться! Саїд-мурза геть оскаженів. Зараз його люди шмагають усю Самедову ватагу і допитуються, хто з них відпустив полонених. І Зарембу разом з ними.

— Мабуть, шкодує Саїд-мурза, що не зміг заробити на нас, — зблиснув зубами Хасан.

— Може, й так, — гмикнув Грицик. — Але я гадаю, що йому інше пече. Всі, як один, з тієї ватаги твердять, буцімто за ними постійно скрадався вовк…

Швайка запитально поглянув на Санька. Той кивнув головою.

— Це Куций, — пояснив він. — Він час від часу показував їм вуха.

— А вони, Пилипе, вирішили, що то був ти, — сказав Грицик. — Бо в степу всі знають, що лише ти вмієш перевтілюватися у вовка.

— Я такий, — усміхнувся Швайка і прикусив травинку гострими зубами.

— А як вони полягали спати, — вів далі Грицик, — тоді ти буцім підкрався до бранців і звільнив їх. Але Саїд-мурза їм не вірить. Він каже, що тоді Швайка і їх, сонних, порішив би. Та позаяк усі вони живі-здорові, то тут щось не те… І лупцюють їх зараз так, що не дай Боже! А коли я вже збирався сюди, то довідався, що Саїдові-мурзі байдуже, скільки поляже чаушів — головне, щоб йому нарешті дістали гяура Швайку. Мабуть, добряче ти йому допік, Пилипе.

— А що з нашими слідами? — запитав Хасан.

— Нічого такого, — відказав Грицик. — Знайшли їх. І погнали по тих слідах цілу сотню чаушів.

— Та ти що! — схопився один з татарчуків. — А коли вони докумекають і наскочать сюди?

— Не наскочать, — заспокоїв його Грицик. — Там ще з досвітку пастухи переганяли табуни і все затоптали… А тобі Санько вже розповів про те, що ми замислили? — звернувся він до Швайки.

— Та розповів, — відказав Швайка.

— То що скажеш?

— Непогано придумали.

— То — що? Ти згоден з нами?! — розквітнув Грицик.

— Та згоден, інакше ви не відчепитесь… А тепер, товариство, трохи відпочинемо з дороги, бо цієї ночі нам знову буде не до сну.

— А ми?… — почав Хасан.

— Ви теж лягайте. Сьогодні всім знайдеться робота.

На небо вже сходили зорі, коли вони рушили до табору. Дістатися до намету Саїда-мурзи виявилося справою не такою вже й складною. Ніхто їх не зупиняв, ніхто ні про що не розпитував. Та все ж кроків за п’ятдесят Швайка зупинив загін. За його переконанням, саме тут проходила невидима межа. І варто комусь її перетнути, як стрепенеться десяток охоронців, вилетять з піхв швидкі кривулясті шаблі, а стріли звично вляжуться на тятиви луків. А тут, за межею, кожен займається своєю справою. Хто чистить шаблю, хто догризає кістку, хто ходить у пошуках товариша, що забалакався десь біля другого багаття.

— Чом не спиться, батири? — веселим голосом поцікавився сутулий татарин, що трапився на дорозі.

— А то вже не твого розуму діло, — зверхньо відказав Швайка.

— Та я що… я ж просто так… — знітився сутулий і поквапився розчинитися в темряві.

Швайка зіскочив з коня і крадькома роззирнувся. Так і є, їх уже помітили. Он троє ліворуч від шатра повернулися в їхній бік. Двоє праворуч теж зацікавилися ними. Атож, далі таким натовпом іти до шатра небезпечно.

— Стежте за нами, — пошепки наказав він Грицикові. — І коли що — здіймайте якомога більший шарварок.

— Добре-добре. Все, як домовлялися, — запевнив його Грицик і з шумом втягнув ніздрями повітря. — Тільки ж ви не баріться…

— А це вже як вийде, — відказав Швайка і кивнув Санькові, що теж зіскочив з коня.

Неспішною ходою людей, що не одну годину провели в сідлі, вони рушили до шатра. Нараз один з тих, хто ніби знічев’я прогулювався перед входом, стрімко попрямував до них.

— Хто такі? — в його голосі бриніла підозра.

— Маємо новини, — відказав йому Швайка і звичним рухом витяг з кишені пластину з зображенням яструба.

Охоронець підніс її до очей і мимоволі виструнчився. Лише знатні люди носили при собі знаки з зображенням хижих звірів та птахів. Він так захопився розгляданням знака, що навіть не помітив, як пильно втупився в нього очима молодий супутник поважної особи.

Нараз охоронець хитнувся і вже якимось сонним голосом проказав:

— Шановний Саїд-мурза саме готується до сну… Втім…

Він віддав знак Швайці і з легким поклоном відступив убік.

Так само вчинив і вартовий, що стояв перед входом до шатра. А от що буде далі…

Шатро Саїда-мурзи було поділене на дві половини. Ближче до входу стояло двоє таких широкогрудих батирів, що, здається, навіть стріла не дістала б їх нього серця.

— Ми з новинами до хана, — пояснив їм Швайка. Він дивним чином теж відчув потужні гарячі хвилі, що їх Санько насилав на велетів.

Подіяло. Батири привітно вказали руками на покій свого повелителя, а тоді якось дивно струснулися й завмерли. Їхні очі втупилися кудись понад голови козаків. Про всяк випадок Санько лишився з ними, а Швайка відхилив запону, що вела до покоїв Саїда-мурзи.

Саїд-мурза ще не спав. Це одна з вад ханського життя. Коли перед битвою навіть наймудріші з нукерів поспішають виспатися, то хан мусить ще і ще раз перевірити безпомилковість своїх задумів і майбутніх рішень. Бо ж битва починається не тоді, коли заграють сурми і заблискають шаблі, а тоді, коли про саму битву ніхто ще й гадки не має.

А от йому, Саїдові-мурзі є що згадати. І безславно програний бій у плавнях, що стався п’ять років тому, і такі ж безславні намагання обмежити уруський наступ з плавнів у татарські володіння. На хитрість Саїда-мурзи козаки відповідали своєю хитрістю. А скільки крові випив один лише вурдалака на ймення Швайка! Він, Саїд-мурза, віддав би всі свої незліченні отари і табуни тільки за те, щоб глянути в очі цьому найневловимішому з урусів. Заремба казав, що бачив його в Переяславі. А до Переяслава не так уже й далеко, тож цілком можливо, що Швайка і справді приклав руку до зникнення переяславського ясиру.

Нараз за стіною почулися кроки і завіса хитнулася.

— Це ти, Тагіре? — не розплющуючи очей, запитав Саїд-мурза.

— Ні, — відказало чужим голосом.

Сон миттю відринув від Саїда-мурзи. Він розплющив очі і втупився в нерухому постать біля дверей.

— Ти хто? — прошепотів він, відчуваючи, як запинається йому язик. — Хто тебе пропустив?

— Я — Швайка, — відказала постать, а тоді нечутно й стрімко, як промінець світла, ковзнула до нього. — Не чекав?

Саїд-мурза широко розкрив рота, щоб покликати на поміч. Проте покликати нікого не встиг — в його роті опинився кляп. А Швайка присів навпочіпки і в його руці зблиснуло криве лезо ятагана. Очі Саїда-мурзи полізли на лоба.

— Жити хочеш? — поцікавився Швайка.

Саїд-мурза посилено захитав головою.

— Тоді мусиш показати, де лежить лист від Менглі-Гірея…

За якийсь час він вийшов з ханських покоїв. Виструнчені батири усе ще незмигно зирили кудись удалечінь. Санько заспокійливо кивнув головою…

Грицик, що не відводив погляду від шатра, витер холодний піт і полегшено зітхнув: нарешті Швайка з Саньком вийшли! Вартові перед

входом завмерли в низькому поклоні, пропускаючи високого гінця та його найближчого охоронника.

— Ну як? — запитав Грицик, коли Швайка з Саньком злетіли на коней.

— Потім, потім, — відмахнувся Швайка. — А зараз женімо щодуху!

За аулом Саїда-мурзи пересвистувалися ховрашки. Схоже, хтось їх налякав, бо вони надривалися так, наче з них здирали шкіру. Швайка з Саньком рушили в напрямку найголоснішого свисту. А за хвилину виявили, що ніякого ховрашка не було — то надривався Хасан. Трохи згодом під'їхало ще трійко свистунів.

— Висвистували вас так, аж щоки заболіли, — поскаржився Хасан. — Ну як, усе гаразд?

— У нас — так, — відказав Швайка. — А у вас?

— Теж непогано, — зблиснув зубами Хасан. — Два табуни хлопці вже погнали до Дніпра, а решту твої люди розігнали.

— Тоді чого ви тут розсвистілися?! — вигукнув Швайка. — Гайда за ними!

Витягнувшись довгим цугом, вони гнали коней цілу ніч. По дорозі ледь не розтоптали сторожову заставу Галіма-аги, що без поспіху поверталася від Дніпра. Галім-ага здивовано поглянув їм услід: навіщо гнати таку кількість коней та ще й серед глупої ночі? Але тут таки подумки гримнув на самого себе: не його діло зупиняти тих, хто їде від хана, його діло — ловити тих, хто крадеться до нього. А коли тупіт затих, Галім-ага тоскно зітхнув: його ватага так і не виявила переслідувачів, тож на нагороду сподіватися годі.

Вгодовані табуни летіли до плавнів цілу ніч. Татарчуки весело покрикували на коней і виляскували нагаями в повітрі. Швайка з рештою козаків їхали позаду, готові будь-якої миті перехопити погоню. Та її не було.

За кілька годин шаленого гону на них нарешті повіяло дніпровою прохолодою. Швайка поворушив ніздрями і звелів зупинитися.

Грицик, розминаючи затерплі ноги, підійшов до нього і поцікавився:

— Ну, як — на Саїдові можна ставити хрест?

— Можна, — відказав Швайка. Він витяг з-за пазухи якийсь згорток і почав розглядати його.

— То ти що — ятаганом його пригостив, чи шаблею дістав? — допитувався Грицик.

— Ні тим, ні тим, — відказав Швайка, не відриваючись від згортка.

— Невже руками задушив? — здогадався Грицик.

— Теж ні. Живий твій Саїд, не бійся.

— Живий? — вражено перепитав Грицик. — То на якого біса ми все це… — він тицьнув рукою на схід, — затіяли?

— А от на якого, — Швайка помахав згортком перед Грициковим носом. — Оцій цидулці немає ціни!

— Що це?

— Лист Менглі-Гірея…

— Та невже? — радісно стрепенувся Грицик. — Це той, у якому кримський хан пише, що хотів би мати більше ясиру?

— Еге ж.

— Сила! І все ж я не розумію, чому ти лишив того Саїда живим, — не відступав Грицик.

Швайка з докором зітхнув.

— Допустімо, я зробив би так, як тобі хочеться, — сказав він. — Що тоді було б, га?

— Одним негідником стало б менше, та й годі.

— Не кажи, — заперечив Швайка. — Це для нас він негідник. А для своїх після такого він став би героєм, мучеником, якого забили якісь Швайчині зарізяки. А далі вони зібралися б у ватагу і подалися за Сулу — мститися за свого героя. А тепер — Саїд хоч і живий, проте сів у таку калюжу, що навряд чи з неї колись і вилізе. А за таких ніхто не захоче мститися.

Грицик уперто пересмикнув плечем. Схоже, Пилипові слова його не переконали.

— То що ж він зараз робить? — запитав він Швайку. — Ліг собі та й спить?

Швайка засміявся.

— О, зараз йому не до сну! Зараз він думає, як йому виправдатись перед самим Менглі-Гіреєм за таку роззявкуватість. А ще, мабуть, розшукує тих, хто сеї ночі пропустив до нього Швайку. Себто мене. А

тепер, друже, якщо ти відпочив, гукай добрих хлопців та бери оцю ось цидулу і махом вези її до переяславського старости. І пам’ятай — головою за неї відповідаєш!

— Можна, я поїду з ним? — виступив наперед Хасан. — Найкоротша дорога звідси — через наш улус. А там мене кожен знає.

Якусь мить Швайка пильно вдивлявся Хасанові в очі. Тоді кивнув головою.

— Може, так навіть і краще, — схвалив він. — Але це ще не все…

Він витяг з череса якусь блискучу річ і простяг її Грицикові.

— Візьми, це пайцза самого Саїда-мурзи. З такою і найлютіший з Саїдових розбишак тебе й пальцем не зачепить.

— А ви як? — поцікавився Грицик, ставлячи ногу у стремено.

— А ми тут ще трохи побудемо. На той випадок, як Саїд-мурза все ж насмілиться погнатися за нами.

Коли Грицик з товаришами зникли вдалині, Швайка повернувся до товариства і сказав:

— Ну, хлопці, гра закінчилася. Тепер на нас чекає нелегке діло.

Розбишацькі ватаги заворушилися ще вдосвіта. Вогнів не розводили. Нашвидкуруч перехопили що в кого було і почали вилаштовуватися у сотні й тисячі. Приглушеними голосами лаялися десятники, пронизливо іржали коні. Нарешті, розділена на чіткі квадрати, орда застигла перед шатром Саїда-мурзи.

Проте той не виходив.

"Мабуть, проспав", — подумав не один кайсак, дивлячись на вартових, що непорушно завмерли перед входом.

Тяглися довгі хвилини. То тут, то там почав здійматися невдоволений гул. Зрештою кілька отаманів, збившись для хоробрості докупи, подалися до шатра.

Як не дивно, вартові біля входу їх не зупиняли. Вони спали навстоячки, злегка похитуючись, наче під поривами вітру. Отамани постояли перед входом, про щось перемовилися, а тоді найсміливіший з них ковзнув до шатра. За ним вервечкою подалося ще четверо.

В передпокої непорушно завмерли два велети-батири. Вони не зверну и на прибульців ніякої уваги.

Трохи повагавшись, отамани відхилили завісу до спальні їхнього повелителя.

Саїд-мурза лежав на своєму ложі. Проте він не спав, бо як можна було заснути, коли руки-ноги зв’язані, а в роті стирчить ганчірка?

— Ваша високосте, що це з вами? — запитав один з отаманів, коли Саїда-мурзу розв’язали і вийняли з рота ганчірку.

Саїд-мурза кілька разів хапнув повітря і, болісно морщачись, заходився розтирати руки.

— Хто вартував уночі? — просичав він. — Негайно сюди!

А коли розвиднілося, стійбищем поповзли чутки, нібито сьогодні вночі до шатра їхнього мурзи пробрався не хто інший, як сам гяур Швайка. Але

як це йому вдалося — ніхто пояснити не міг. Старший охоронної сотні особисто допитував не тільки вартових, а й усіх, хто розташувався на ніч біля шатра Саїда-мурзи. Проте й він небагато довідався. Вчора, коли зійшов місяць, неподалік від шатра зупинилося з тридцять вершників. Двадцятеро з них майже одразу подалося в степ, а двійко спішилися і рушили до шатра. Але що там трапилось, як тим двом вдалося пройти повз вартових, так і зосталося таємницею. Вартові стверджували, що ніхто до шатра не входив, а все було навпаки: до них вийшов сам Саїд-мурза і повідомив, що почувається кепсько, тому похід у плавні відкладається до кращих часів. А щоб ті, хто прийшли на його заклик, не поверталися з голими руками, він, Саїд-мурза, велить видати кожному чаушеві барана зі своїх отар. А кожен десятник мусить отримати коня…

Кинулися татари туди, де ще вчора звечора погойдували товстими курдюками вгодовані вівці і ситі коні, — та вже нічого не застали. Там наче ураган пролетів, змішавши табуни з отарами й чередами. Тож доки одні обурювалися підступним Швайкою і вимагали негайної помсти, інші захопили те, що лишилося від табунів і розчинилися в неозорому степовому просторі. А коли сонце висушило росу, довкола шатра Саїда-мурзи залишилася тільки ущент витолочена трава і купки овечих буруб’ячиків.

І ЗНОВУ ВОРОНІВКА

— Нарешті, — полегшено видихнув Леміш, коли на обрії здійнялася хмара пилюки. — Бо я вже боявся, що її перехопили.

— Що перехопили? — поцікавився Швайка, витираючи спітніле чоло.

Поруч відсапувався воронівський староста Байлем та його новий помічник Левко Заярний. Ще кілька днів тому Швайка крутився з невеликим товариством у степу, готовий перехопити на себе переслідувачів від Саїда-мурзи. Проте вони так і не з’явилися.

А позавчора його розшукав Грицик і сповістив, що переяславський староста привів до Воронівки півтораста колишніх Зарембиних челядників, а тепер вільних козаків, і жде не діждеться, коли Швайка візьме їх під свою руку.

Тільки-но Швайка з’явився у Воронівці, Леміш узяв його з собою, і вже другий день гасають вони з непосидющим переяславським старостою. Лемеша цікавило геть усе: і який брід через Сулу, і наскільки міцна огорожа навколо Воронівки, і чи надійні схованки, як татари, не дай Боже, все ж таки прорвуться до села, і що за сусіди по той бік річки... А оце Леміш видерся на кручу і вже бозна-скільки виглядає когось на курному шляху, що веде на Золотоношу і аж до самого Переяслава.

Курява повільно котилася на Воронівку. На якусь хвилю розчинилася в болотистій долині поміж скорботних верб і вже під самою Воронівкою знову знялася над осокори і завмерла на царині.

— Як тобі наш дарунок? — запитав переяславський староста Леміш, щойно за валкою вляглася пилюка.

Швайка не втримався від захопленого вигуку. Ще б пак — на просторій воронівській царині скупчилося близько трьох десятків возів, ущерть навантажених всіляким добром! Мішки пшениці, ячменю, вівса та проса, кадуби з засоленим салом, наконечники для стріл і списів, ковані драбівськими ковалями, сувої цупкого біленого полотна, щоб не світили козаки у плавнях до світу Божого чим не треба. І все це й справді від щирого серця, бо розумів люд переяславський, що козакові на Низу ніколи ганятися за здобиччю, бо він мусить чатувати за кожним кроком кримчаків, щохвилини важачи при цьому власним життям.

— Дякую, пане старосто, — зворушено мовив Швайка.

— Правда ж непогано попрацювали мої переяславці? — усе ще допитувався збуджений Леміш. Він був радий не лише тому, що товар

сподобався Швайці, а й тому, що не доведеться переяславським коням рушати від рідних домівок невідь-куди. Учора Леміш на власні очі бачив, як розкошував на присульських зелених лугах чималий табун татарських коненят, який ще зовсім недавно був власністю Саїда-мурзи. — Мушу сказати, що тут є дещиця і від київського воєводи, — вів далі Леміш.

— Це ж за що така щедрість? — поцікавився Швайка. Він знав, що київський воєвода просто так нічого не дарує.

— А за того листа від кримського хана, що ти видер у Саїда-мурзи, — пояснив Леміш. — Казали, що наш воєвода вже давно не був такий радий.

З самісінького ранку навколо них не вщухає рухливе велелюдне юрмисько. Подивитися на Швайку і переяславського старосту зібралися не лише воронівці. Прибули гурти з Лящівки, Канівців, Мохнача. Всі були радісно збуджені. Аякже — отримав облизня сам Саїд-мурза, про якого казали, що в цілому світі не було таких нелюдів, як він та його башибузуки. А тепер, дай Боже, щоб усе зосталося в минулому, щоб можна було мирно сусідити з татарами, як сусідили їхні батьки та діди. Тим паче, що дехто бачив, як староста переяславський разом зі Швайкою і воронівським старостою Байлемом подалися вчора аж за Сулу і пробули там майже всю ніч. Найутаємниченіші люди подейкували, ніби вони зустрічалися там з якимось великим татарським цабе. Про що вони домовлялися — ніхто не знав, проте всі бачили, що обидва старости повернулися вдоволені.

Між гуртами час від часу лунали збуджені голоси Телесика та його друзів пастушків:

— Дядьку, а ви бачили, хто пасе табун над Сулою?

— Та звідсіля ж не видно, — відказував якийсь лящівець чи мохнацький.

— Татарські хлопці їх пасуть! Вони втекли від самого Саїда-мурзи і захопили з собою той табун. Тепер вони житимуть у нас. А он того хлопця у татарській одежі, що їде поруч з Грициком, бачите?

Про Грицика в навколишніх селах чула чи не кожна коза. А от його супутник…

— Хто це? — не втримався котрийсь із канівецьких.

— О, то найголовніший з татарських хлопців. Вони з Грициком тепер великі друзі…

Леміш зі Швайкою та Байлемом неспішно їхали головною вулицею. З ними віталися, перед ними здіймали шапки і вони теж щоразу схиляли голови у вітанні.

Зненацька напереріз їм випірнула могутня постать Демка Манюні з клунком на плечах.

— Доброго вам здоровлячка! — радісна усмішка розтяглася на його обличчі від вуха до вуха. — А мене дідо послав. Каже: як же так — до татарів пан переяславський староста їздить, а нас обминає? А ми ж, каже, не якісь там чужі…

— Це онук діда Кібчика, — пояснив Швайка. — Я тобі, пане старосто, розповідав про нього.

— Ага, пам’ятаю, — сказав Леміш і звернувся до Демка: — Скажи своєму дідові, що іншим разом обов’язково заїду. О, а чим це від тебе так смаковито пахне?

Демкова усмішка поширшала мало не вдвічі. Він скинув клунок і розв’язав зашморг. У повітрі поплив такий запаморочливий запах, що Швайка з Лемешем дружно ковтнули слину.

— Це наша в’ялена риба, — пояснив Демко. — Дідо наказували передати її вам і казали, що свіжа в’яленина ще смачніша.

Усі навколо зареготали. І Леміш теж.

— Передай своєму дідові, що я обов’язково приїду до нього в гості!

— А в нас ще й юшка така смачнюща! — у захваті від того, що вдалося так легко умовити переяславського старосту, вигукнув Демко. Тоді тицьнув клунка переяславському старості в руки і приєднався до Грицика з Саньком.

Леміш провів його поглядом і похитав головою.

— Ну й швидко ж передаються чутки у вашому степу! — сказав він.

— Це не чутки, — посміхнувся Швайка. — Це стежа діда Кібчика так працює.

— Стежа, кажеш? Ні, обов’язково треба вирватися до такого діда! А ти, — він повернувся до Байлема, — коли посилатимеш хлопців до Абдулли, то краще вибери таких, що вміють тримати язика за зубами.

— Розумію, — кивнув головою Байлем. — Сам з ними поїду.

— І простеж, щоб Абдулла бачив, що до його краму ставляться з повагою. Головне, щоб він переконався, що з нами дружбу водити вигідніше, аніж з кримським ханом… — Слухайте, а що там робиться? — раптом зацікавився він.

— Де? — запитав Швайка.

— Он там, біля тих верб на вигоні.

На березі просторого ставу, що обмивав старе городище, кілька десятків парубків стовпилося навколо Грицика. На нього саме йшло з піднятими кулаками четверо здоровань. Грицик не чекав, коли вони підійдуть ближче. Він сам увірвався поміж них і за якусь хвилину здоровані лежали на траві і сторопіло струшували головами.

— Непогано, — схвалив Леміш. — Меле, як добрий вітряк.

— Еге ж, — згодився Швайка. — Йому що ногами, що руками — все одно.

— Цікаво, у кого він такого навчився?

— Та в мене, у кого ж іще, — всміхнувся Швайка.

— Он як, — Леміш з особливою повагою глянув на нього. — А тебе самого хто вчив?

— Дідо Кудьма, — посерйознішав Швайка. — То древня наука. І мало хто зараз нею володіє.

А Грицик уже стояв, склавши руки на грудях і розглядав хмаринку, що бігла над його головою. Він не звертав ніякої уваги на те, що до нього зі спини підкрадався один з козаків. Та коли тому лишилося зробити якийсь крок, — Грицик високо підстрибнув, нога його блискавкою змигнула в повітрі і ніжно прихилилася біля нападникової щелепи.

— Бий! — пролунало з гурту. — Що ти його гладиш, наче дівку по щічці?

— Гладжу, кажеш? — посміхнувся Грицик і підморгнув Санькові.

Той відібрав у одного з глядачів добрячого кілка, простягнув крикунові. Сказав:

— Ану, Йванцю, тримай його перед собою. Та міцніше тримай, обома руками! А ви, товариство, дивіться, як Грицик його зараз погладить!

Недовірливо посміхаючись, Іванцьо підняв кілок перед собою. Якусь мить Грицик стояв непорушно, тоді знову злетів у повітря, його нога описала блискавичне півколо — і з рук ошелешеного Іванця брязнули на землю дві розламані половинки.

— Тепер уявляєш, що було б з Миколиною мармизою, якби я отак приклався до неї? — запитав Грицик.

— Ой, не хотів би я тоді бути Миколою, — підхопив Швайка, підходячи до гурту. — А тепер, Грицику, ти трохи відпочинь, а Санько нехай покаже панам старостам, що й руки наших козаків можуть працювати не гірше від ніг!

Санькове лице порожевіло від задоволення. Що не кажи, а в шістнадцять років навіть майбутньому волхву приємно бачити, з якою пошаною ставляться до тебе такі здоровані, як його земляки.

— Чи не знайшли б ви мені якусь лату? — попросив він товариство.

Два хлопці принесли грубу лату.

— Зможеш перерубати її своєю шаблею? — запитав Швайка Леміша.

Леміш з сумнівом похитав головою: лата радше скидалася на колоду.

— Боюся, що нічого не вийде, — сказав він. — Та й не для того я шаблю при боці тримаю.

— То ж бо й воно, що в тебе, пане старосто, нічого не вийде — згодився Швайка. — А тепер поглянь, як це діло виходить у Санька.

Санько якусь хвилину незмигно дивився на лату, а потім з хеканням рубонув по ній ребром правиці. Ліва Лемешева брова підстрибнула угору: замість однієї довгої лати стало дві коротенькі.

— Оце так! Скільки живу, а такої чудасії ще не бачив! — захоплено вигукнув він. — А долоня не болить?

— Та ніби ні, — відказав Санько.

— Ану, дайте і я спробую…

Йому принесли удвоє тоншу лату. Леміш примірився, з усього маху рубонув по ній долонею — і тут таки затанцював від болю. А лата лишилася неушкоджена.

— Це вже потім не болить, — співчутливо зауважив Санько. — А спочатку болить. І то дуже.

— Наш Санько ще й не таке може! — почувся зненацька дитячий голос.

Всі озирнулися. Перед переяславським старостою незалежно, руки в боки, стояв малий пастушок на ймення Телесик. За його спиною тупцювало ще п’ятеро хлопчаків.

— Наш Санько ще й чаклувати вміє, от! — оголосив Телесик. — Вчора козаки попросили його, щоб він подумки звелів Тимкові Загородньому заревіти по-ведмежому. То той заревів так, що аж собаки завалували. І мене дядько Санько теж трохи вчить…

— Валувати по-собачому? — запитав Леміш.

Усі засміялися.

— Та ні… — зніяковів Телесик. — Всякого чаклування. Він каже, що коли постаратися, то кожен може стати характерником.

— Тепер бачу, чому навколо твоїх парубків стільки народу товчеться, — звернувся Леміш до Швайки, коли вони від'їхали трохи далі. — Таким відчайдухам, як ці твої джури, мабуть, і десяток нападників не страшний.

— Що правда, то правда, — згодився Швайка. — Але вони не горді — навчають усіх, хто хоче.

— То коли ти думаєш вирушати?

— Як ніщо не завадить, то удосвіта.

Леміш закусив нижню губу і глибоко вдихнув повітря.

— Я ось що хотів тобі сказати… Молитиму Бога і всіх святих заступників, щоб твоя затія вдалася.

ПОНАД ДНІПРОМ

Ось уже третій день, як вони в дорозі. Попереду віялом рухалася кінна розвідка, за нею тяглася валка возів, у кожен з яких було впряжено по четвірці коней.

Спочатку вибиралися, мов на прогулянку, проте за Сулою розмови припинилися і козаки застріляли очима по всіх підозрілих дібровах та байраках, де на них могли чатувати татари. Хоча після випадку з Саїдом-мурзою татари, схоже, значно присмиріли, але Швайка пильності не

втрачав. Адже татари — то не тільки смертельно перелякані люди Саїда-мурзи. Що далі в степ, то більша небезпека чатувала на них. Тому валку охороняла від степу чи не з сотня козаків та ще з півсотні їхало позаду. Статечніші козаки розважали один одного розмовами, або ж розпитували Демка Манюню, як йому з дідом та молодою дружиною хазяйнується на новому місці. І від тих розпитувань Демко розквітав, як макова квіточка. Він не приховував, що вважає себе найщасливішою людиною на світі, бо Ждана таки згодилася залишитись у них із дідом. Щоправда, перед цим вона сказала, що без вінчання про сватання не може бути й мови. На щастя, у плавнях уже був свій священик отець Василь. Саме він і вмовив діда, що оскільки той тепер не козакує, а хазяйнує, то без жіночих рук йому не обійтися.

А от молодших козаків розмови не приваблювали. Разом з Грициком та Саньком вони до знемоги гасали наввипередки і на повному скаку то пірнали коневі під живіт, то знову з’являлися на спині. Потому били ребром однієї долоні по ребру іншої, щоб перетворити їх якщо й не на сокиру, то бодай на довбню. Але найбільше вони любили вибиратися в степ — подражнити тамтешніх татарів, які на їхню появу вигулькували як Пилип з конопель. Деякий час обидва гурти їхали майже пліч-о-пліч, передражнюючи одні одних, а потім розліталися, мов горобці. До бійки не доходило, бо татари вже не раз мали змогу переконатися в козацькій силі, а Грицикові Швайка суворо-пресуворо заборонив здіймати на татарів шаблю без нагальної потреби. Тому, накричавшись до хрипоти, товариство поверталося до возів, щоб послухати розповіді старших про славну минувшину. Проте надовго хлопців не вистачало і вони знов затіювали якусь гру.

Старші, дивлячись на їхні витівки, лише поблажливо усміхалися.

— Що поробиш, коли у них ще шило в одному місці, — змахне рукою один.

— А той татарчук, як його… Хасан, бач, нічим не різниться від наших, — додасть другий.

І справді, Хасан нічим не відрізнявся від інших хлопців. Він навіть халата свого заховав у сакви і тепер гасав у самій сорочці. А ще він ні на крок не відставав від Грицика. Йому все тут подобалось — і довірливі розмови за вогнищем, і дружні кпини, і купання в Дніпрі, і те, що перед старшими ніхто не здіймав шапки і не кланявся. Тут усі були рівні.

Один тільки Швайка не встрягав ні до якого гурту. Здебільшого він їхав попереду, занурений у якісь свої невеселі думи. Про що саме були ті думи, ніхто не знав, бо в козаків не заведено влазити у чиюсь душу з розпитуваннями. Грицик і Санько теж мовчали, бо знали, що Пилип останнім часом засинає і прокидається з думкою про свої кримські справи.

— Він боїться, що без нього Басман-бек може щось винюшкувати, — все ж не втримався якось Грицик. Він озирнувся, щоб окинути оком неспішну валку возів і раптом вигукнув:

— Санько, ану глянь, хто жене за нами!

На низькорослих татарських коненятах летіло шестеро ще менших вершників. За хвилину Санько впізнав Телесика та його друзів. Наблизившись до валки возів, хлопчаки зупинилися і скинули свої латані-перелатані шапки.

— Ви чого тут? — голосом, що не віщував нічого доброго, мовив Швайка.

Хлопчики з почуттям провини опустили нестрижені голови. Вони знали, що вчинили негаразд.

— Як вам вдалося поїхати з Воронівки? — допитувався Швайка.

Хлопці опустили голови ще нижче. Особливо старався Телесик.

— Ми… попросили старосту… — врешті прожебонів Телесик.

— І він вас відпустив?

— Так.

— І коней дав? — усе ще не вірив Швайка.

Телесикові голова опустилася на груди.

— Еге ж…

— Не може бути… Як же вам це вдалося?

— Ми його… подумки попросили, — сказав Телесик. — Як ото Санько.

— Що?! — вигукнув Швайка. — Ви що, навіяли йому, щоб він вас відпустив? Ви його зачаклували?

— Еге ж, — майже чутно відказав Телесик.

— Ну й спритники, — тільки й спромігся сказати на те Швайка. — І що ж ви за це хочете — щоб вам вуха відірвали чи лозиною відшмагали?

— Ми те… з вами хочемо, — відказав Телесик. — Ми джурами хочемо бути.

— Мало що ви хочете, — почав Грицик і перезирнувся з Саньком. — Вам ще багато каші треба з'їсти.

Схоже, Телесик побоювався Грицика набагато менше, ніж Швайку.

Він підвів голову на старшого товариша і нагадав:

— А ти ж сам такий був, коли поїхав з дядьком Пилипом.

Якусь мить Грицик з роззявленим ротом дивився на малого. Тоді ляснув долонями по колінах і зареготав.

— Ну, що ти з ним робитимеш! — крізь регіт видушував він. А пересміявшись, звернувся до Швайки.

— Треба з ними щось робити. Не проганяти ж дітей у дике поле…

— О-хо-хо-о-о, — видихнув Швайка, окинувши прибульців таким поглядом, що їхні голови знову опустилися. — Гаразд, нехай їдуть з нами до діда Кібчика. Але далі — ні кроку, зрозуміли?

Хлопчики закивали головами. Атож, вони не такі дурні, вони все розуміють…

І тільки Санько помітив, як малі вдоволено перезирнулися між собою.

Тепер дні попливли ще швидше, ще цікавіше. Усе так само гасали степом молоді козаки, щоправда, тепер за ними хвостиком в’юнилася малеча. Усе такі ж неспішні розмови вели дорослі козаки, і не було уважніших слухачів, ніж Телесик зі своїм товариством. А іноді хлоп’ята збиралися купкою і, дивлячись на якогось птаха, що ширяв у небі, різноголосо закликали:

— Спустися на землю… спустися, спустися…

Спочатку птахи не звертали на ці прохання ніякої уваги. Аж доки одного дня чапля, що пролітала над ними, раптом почала знижуватись і опустилася неподалік від них. Але від дикого вереску малечі тут-таки злетіла вгору.

За такими розвагами козаки спочатку й не помітили, як наблизилися до того місця в плавнях, де оселився дід Кібчик. Схаменулися лише тоді, як Демко Манюня зупинився і трохи винувато пробухикав:

— Ну от… Дідо, мабуть, зачекалися…

А оскільки Швайка мовчав, Демко перевів на нього погляд і запитав:

— То як мені бути, їхати з вами далі, чи, може…

І всі зрозуміли, що він хоче сказати. Демкові понад усе хотілося опинитися поруч із Жданою, та він настільки звик до козакування, що навіть уявити себе без товариства не міг.

Швайка, на мить відірвавшись від своїх думок, кивнув головою:

— Передавай вітання дідові. І ось що… Хасана з малими забери з собою.

— Це ж чому? — вихопилося в Хасана. — Я ж те… з Грициком хочу.

Демко скоса зиркнув на нього і пробурчав:

— Ти диви на нього! Я, може, теж хочу.

Але довго бурчати Демко не звик. Він обійняв за плечі Хасана і проголосив:

— Слухай, нехай вони собі їдуть, а нам і без них буде добре. Ти ж, кажуть, волока тягати любиш, і юшку теж… То ми з тобою порозкошуємо тут, як у раю. А коли їм, — він кивнув на Грицика з Саньком, — не дай Боже, прищемлять хвоста — отоді ми подамося їм на допомогу і покажемо всім де раки зимують!

Проте Хасан ніби його й не чув. Він бачив перед собою тільки Швайку.

— Значить, ви не довіряєте мені, — видушив він із себе.

Тоді розвернув коня і повільно рушив за Демком.

Швайка прикусив губу і довго дивився йому вслід.

— Негарно якось вийшло, — сказав він.

— Атож, — згодився Грицик.

Швайка смикнув за поводи і лише тут помітив малечу.

— А ви чом стоїте? — здивувався він. — Ану, гайда за ними! Бачите, вони от-от у плавнях сховаються!

— Ми з вами хочемо, — за всіх відказав Телесик.

Санько ледве стримував сміх. Він виразно чув, як малі подумки забурмотіли:

"Візьми нас з собою, візьми..."

Вочевидь, зверталися вони до Швайки. Але той був не з тих, кого легко умовити.

— Я кому сказав! — гримнув він.

Малих наче вітром здмухнуло.

Якусь часину козаки їхали мовчки. Проте навколо так радісно виспівували птахи, так світило сонце, що помалу язики у старших козаків знову почали роз в’язуватись, а молодь взялася за своє.

СУТИЧКА БІЛЯ ПЕРЕВОЛОЧНОЇ

Чим далі вони просувалися вниз по Дніпру, тим сторожкіші ставали старі козаки, а татари з найближчих аулів уже не під’юджували весело на двобій, а насторожено стовбичили ген на обрії, оберігаючись якогось підступу. Ближче під’їжджати не наважувалися — мабуть, уже знали про козацьку хитрість та вправність.

Та ось одного дня вони щезли, мовби розчинилися в степу, і це неабияк насторожило Швайку: треба було чекати якогось підступу.

І він не помилився. Наступної ночі Грицик з Саньком підкралися до одного з татарських вогнищ і підслухали, що найближчі до Дніпра аули були не проти, щоб купно наскочити на козацьку валку. Їх так зацікавили повні вози, що вже й не відлякувала згадка про недавню розправу над Саїдом-мурзою. Дещо стримувала тільки велика кількість козаків. Але й це, схоже, було до певного часу.

— Налякали, називається, — бурчав Володко Кривопичко, коли Грицик закінчив свою розповідь.

— Це звична річ, — пояснив Швайка. — Часто-густо жадібність бере гору над страхом.

— А мо’, звернути на правий берег?

— Переправа займе чимало часу, — по роздумах відказав Швайка. — Та й Дніпро тут такий, що так просто з нашим обозом на той берег не переберешся.

— То що ти пропонуєш? — запитав Кривопичко.

Швайка довго не роздумував. Схоже, він уже щось намислив.

— Треба рухатися далі, — відказав він. — І вдавати, ніби ми ні про що й не здогадуємося. А біля Переволочинського броду вирішимо, як бути далі.

Козаки закивали головами. Вони відали, що під Переволочною Дніпро хоч і був ширший, ніж деінде, зате набагато мілкіший. Та головне — там був пором, і він міг значно полегшити переправу.

Та коли валка дісталася переволочинського броду, виявилося, що порома не було ні при лівому, ні при правому березі. Хоч як надривалися козаки, викликаючи поромників, — ніхто не озвався.

Тільки за якусь годину з плавнів випірнув один з місцевих козаків.

— Панове товариство, мусите бути обережніші, — захекано попередив він. — Он за тим переліском, — вказав козак на темну смугу, що ледь мріла на обрії, — зачаїлися з тисяча місцевих розбишак. Вони вже знають, з чим ви їдете, і збираються влаштувати пастку.

— Руки в них закороткі, — засумнівався Грицик.

— Не кажи… Там, знаєте, кілька пагорбів нависають над долиною і вас можуть постріляти, мов куріпок…

— Про це ми, Гнате, вже здогадуємось, — кивнув головою Швайка. — Ти краще порадь, що робити.

— Треба тут-таки переправлятися на той берег.

— Без порому? — засумнівався Кривопичко.

— Пором татари відігнали далеко вниз. Але наші хлопці вже причалили сюди свої човни і приховали їх он за тими очеретами. А з них легко можна спорудити пором…

— А чи не краще напасти на ту засідку вночі зі спини? — запропонував Грицик. — А то виходить, ніби ми їх злякалися.

Швайка похитав головою.

— Зараз нам бійка ні до чого, — сказав він. Напасти можемо іншим разом. А тепер найважливіше — доставити збіжжя Вирвизубові. Отже, хоч-не-хоч, а треба переправлятися на той берег.

— Це ж чому? — розчаровано запитав хтось із молодих козаків.

Швайка патичком накреслив на піску круту дугу.

— Оце так тече в цих місцях Дніпро, — пояснив він і тицьнув у верхній її кінець. — Тут ми тепер стоїмо. А отут, — він показав на нижній кінець, — засів Вирвизуб. І невідомо, як йому зараз там ведеться. Тож мусимо прибути до нього якомога швидше. А зробити це найкраще тоді, коли йдеш, ніби по тятиві…

Він рішуче з’єднав обидва кінці дуги глибокою рискою. Тоді розрівняв пісок і розпорядився:

— Ти, Грицику, бери хлопців і відтісняй татарських вивідників, коли такі знайдуться, подалі в степ. Нічого їм бачити, що ми тут затіяли.

— Оце діло! — зрадів Грицик.

А коли Грицик зі степу подав знак, що все гаразд, Швайка звернувся до решти:

— А тепер, панове браття, до праці!

Робота закипіла. Швайка з половиною товариства перекладали мішки з возів на човни, а зо два десятки місцевих козаків доставляли їх на правий берег, де інші козаки знову перекладали їх з човнів на ті вози, що їх уже встигли переправити.

А в степу, на найвищих пагорбах та могилах, виднілася сторожа. Козаки повільно розвертали коней туди-сюди, потягувалися, і з усіх сил вдавали, що вони просто оберігають спочинок втомленої козацької валки та й годі. Нехай і далі чаїться татарська ватага, нехай гадає, що козаки трохи перепочинуть і знову рушать далі — долиною, над якою нависли стрімкі кручі, і з них так зручно пускати стріли.

Сонце припікало все нещадніше. Було навдивовижу тихо. Навіть птахи — і ті поховались у затінок або ширяли високо вгорі, подалі від розпеченої сухої землі.

Грицик витер мокре чоло і з заздрістю озирнувся. Йому видалося, що козаки не стільки працюють, скільки бабраються в прохолодній дніпровій воді у той час, коли його сторожа змушена упрівати під нещадним сонячним промінням. Рука мимоволі потяглася до боклаги з водою, що висіла на поясі. Вода була тепла і несмачна. Він ще раз озирнувся на переправу і зітхнув. От би теж опинитися по груди чи по шию у тій синій прохолоді. Або ще краще — пірнути углиб, аж до підводних джерел, і від пуза напитися холодної, що аж в зуби віддає, води!

Нарешті, коли навіть сонце, причамрівши від спеки, покотилося ближче до Дніпра, валка возів перебралася на той бік і сторожа угледіла знак — пора повертатися. Козаки поворушили поводами і коні, роздуваючи ніздрі і збуджено хоркаючи, без принуки понесли їх до води.

Біля перших очеретів Санько озирнувся. На могили, які вони щойно полишили, уже вибиралися перші татарські вивідники. Побачивши, що така бажана здобич щезла, вони замахали руками, підкликаючи всю засідку, а десятків зо два стрімголов зірвалися з могил і теж покотилися до Дніпра.

— Мабуть, побачили, що пошилися в дурні. І хочуть бодай на нас зігнати злість, — сказав один з чотових, лящівець Хаврусь.

— Пізно спохопилися, — розтяг вуста у вдоволеній посмішці Грицик. — Їм навіть нас за хвіст не вдасться вкусити!

Так, навіть Грицик, який понад усе полюбляв сходитися врукопаш із супротивником, — навіть він розумів, що є речі, приємніші від розмахування милою його серцю шаблею. Обвести супротивника навколо пальця, як останнього дурня, а потім спостерігати, як той у безсилій люті струшує кулаками повітря — то найвища радість для козака!

Та нараз сторожа здивовано перезирнулася. І було від чого: на повному скаку татари круто змінили напрямок і тепер чимдуж летіли угору по Дніпру.

— Чого це вони? — здивувався Хаврусь.

— Мабуть, махнули на нас рукою, — висловив здогад Микола Стешків, — і заходилися коней розминати. Бо ті застоялися. Це ж тобі не жарти — пролежати цілий день на сонці!

— Е-е, товариство, щось воно не те, — з тривогою відказав Грицик.

Приставивши до лоба долоню, він пильно вдивлявся в той бік, куди летіли татари.

— За мною! — зненацька вигукнув він і огрів нагаєм коня.

Тепер уже всім стало ясно, чому татари так різко змінили напрямок. Просікою, прокладеною у високій луговій траві валкою возів, просувалося шестеро верхівців. Їхні постаті були такими маленькими, що часто-густо ховалися за кінськими головами.

— Голову даю на відсіч, що це наш Телесик зі своїми безштаньками! — у розпачі вигукнув Грицик, коли Санько порівнявся з ним. — От же ж халепа на нашу голову!

Так, це було Телесикове товариство. Хлоп’ята неспішно трюхикали по слідах козацької валки і навіть не здогадувались, яка небезпека на них чатує. Грицик підвівся на стременах і загорлав, скільки було сил:

— У плавні! Тікайте у плавні, матері вашій ковінька!

Хлопці підняли голови, озирнулися — і кинулися до плавнів. Проте за якийсь десяток метрів від перших очеретів зненацька зупинилися і втупилися поглядами у татарів, що стрімко накочувалися на них. Один татарин, звівшись на стременах, набагато відірвався від решти.

— Тікайте! — горланив Грицик. — Тікайте, бо вуха пообриваю!

Татарин передчував здобич. На його мармизі спливла зловтішна посмішка. Та нараз посмішка щезла, а сам татарин смикнув за поводи так, що його кінь звівся дибки. Інші теж почали сповільнювати біг своїх коненят і, зрештою, теж зупинилися. І доки татари тупцювали на місці, на них налетів Грицик з товариством.

Січа була миттєва. Три голови злетіли у трави майже одразу, решта татарів устигли розвернути коней і, відстрілюючись з-за плеча, помчали назустріч густій масі вершників у малахаях, що вилітали з-за найближчої могили.

— За мною! — вигукнув Грицик і кинувся в очерети.

Місця навколо Переволочинського броду він знав як свої п’ять пальців. Тож за кілька хвилин коні вже пливли у дніпровій воді, а сам Грицик люто лаявся.

— Вуха пообривати мало! — аж нетямився він. — Ви що ж собі гадаєте — це вам забавки? Ось зачекайте, що вам Швайка зробить…

Він не переставав лаятися і тоді, коли коні, солодко струснувшись після купання, затрюхикали поряд з валкою возів.

Швайка неабияк здивувався, коли побачив Телесикову ватагу.

— То ви й діда Кібчика умовили відпустити вас?! — запитав він.

Хлопці дружно закивали головами. У їхніх очах не було ані переляку, ні зніяковіння. Не було навіть каяття за те, що не послухалися старших. Вони мали вигляд переможців. І, схоже, розлючені Грицикові вигуки звучали для них наче музика.

— Ти уявляєш, Пилипе, що ці негідники вчинили? — усе ще не міг вгамуватися Грицик. — Я кричу їм, щоб утікали, а вони зупинилися і витріщилися на татарів так, ніби зроду їх не бачили!

— Він правду каже? — не знаючи, обурюватися йому теж, чи сміятися, запитав Швайка.

— Так, ми зупинилися біля плавнів, — визнав Телесик. — Але й вони теж.

— Хто — вони?

— Ну… татари, хто ж іще?

— Гм-мм… — Швайка не знав, що й казати. — І як ви гадаєте, чому вони зупинилися?

— Бо ми їм навіяли…

— Навіяли? — вигукнув Грицик і в’їдливо поцікавився: — А що ж ви можете навіяти, пуцьвіріньки малі?

— Що ми не діти, а дорослі козаки.

Запала мовчанка, яку порушувало тільки кінське хоркання та скрип возів.

— Ага, слухайте їх більше, — недовірливо буркнув Хаврусь. — Татари зупинилися не тому, що їм щось навіяли, а тому, що подумали: раз ці малі не поспішають в очерети — значить, заманюють в пастку. А в очеретах, може, й сотня козаків засіла, та ще ми збоку. От і зупинилися. А ці брехунці сім мішків гречаної вовни нам намололи.

— Слово честі, це правда! — загаласували хлоп’ята.

— Ми це… Телесик нам загадав: ану, давайте навіємо, що ми — Швайки…

— Ви — Швайки?! — ошелешено перепитав Швайка. — І скільки ж у вас було тих Швайок?

Хлоп’ята перезирнулися.

— Хтозна, — сказав Ванько Кожушний. — Мабуть, шестеро.

— Ні, один, — заперечив Стешко Гриб. — Але великий.

— Ага, великий, — сказав Швайка. — І що — вийшло?

— О-о, ще й як вийшло! — загаласували малі. — Самі ж бачили!

На обличчі Швайки сяйнула мимовільна усмішка. Грицик перехопив її і обурився.

— Ти що — збираєшся їм попустити? — запитав він.

— Облиш, — махнув рукою Швайка. — Ви теж були не кращі.

Грицик вражено втупився у нього.

— Хто — ми?

— Та вже ж не я, — відказав Швайка. Якусь мить він роздумував, тоді махнув рукою і знову повернувся до малечі. — Гаразд, хлоп’ята, лишайтеся з нами. Тільки пообіцяйте, що більше не будете так чинити. Інакше не бачити вам козакування, як своїх вух.

— Обіцяємо, — за всіх відказав Телесик. — І не думайте, що ми такі дурні. Якби не вийшло — ми в очеретах заховалися б. Ми ж зумисне біля них зупинилися…

ЧЕРКАСЦІ

За кілька гін від Дніпра починався майже неходжений Чорний ліс. Подекуди шириною він сягав до тридцяти верстов, а своїм довгим язиком тягнувся від Тясмина і далі по річці Базавлучці — аж ген-ген туди, де вона впадала у Дніпро.

Десь посередині Чорного лісу пролягала лісова дорога, на якій однаково можна було зустріти як українського бродника-козака, так і

татарського кайсака. Тож валка рухалася сторожко. Попереду, на відстані польоту стріли, їхала стежа на чолі з Кривопичком. Вона вже виявила, що за день перед ними цією ж дорогою пройшла велика кінна ватага. Тільки невідомо, хто це міг бути. На певній відстані від Кривопичка наслухали тишу колишні Швайчині джури. У Санька мичка вуха була заліплена пилюкою, змішаною зі слиною. Виявляється, він не одразу й скумекав, що одна зі стріл, випущена майже навмання татарами-втікачами, прохромила йому вухо.

— Ти теж, як дитина, — дорікав йому Швайка, котрий щойно полишив вози і приєднався до них. — Хоч бери й не відпускай тебе ні на крок.

— Це ж чому? — поцікавився Санько. Рана видавалася йому така незначна, що про неї навіть не варто було і язиком ворушити.

— Ну як то чому? — Швайка пожував звислого вуса. — Ти нам не для цього потрібен. Битися з тими башибузуками ми можемо й без тебе.

Санько розплився в посмішці.

— А чи бачив ти, які шрами у діда Кудьми?

— Бачив.

— То чим я гірший за нього?

— А тим, що він, коли бився, ще не знав про своє вміння. А ти знаєш, тому й мусиш берегтися. Та й, зрештою, у тебе ще не обсохло молоко на губах.

Від тих слів кров шугонула Санькові у голову. Виходить, Пилип ще й досі не вважає його за доброго воїна.

Швайка, здається, втямив, що відчуває у цю мить юний характерник, бо дружньо поклав йому руку на плече:

— Не дмись на мене, Саньку, — попрохав він. — Другого такого, як ти, у нас і справді нема. От коли вас набереться з десяток — тоді інша справа.

— А я й не ображаюся, — холодно відказав Санько і озирнувся.

Чорний ліс і справді видавався чорним. Після безмежного степу, опісля нестерпно палючого сонця на козаків наче впала сутінкова завіса. Густі, застиглі високо вгорі крони не пропускали крізь себе ані промінця. Жодної білої берези чи бодай білокорого осокора — самі темні й темнаво-сірі стовбури ніби й знайомих, проте якихось незвичних дерев. А внизу — суцільні завали з напівструхлявілих стовбурів і гілляк. Між ними не те, що кінний, а й піший не скрізь проберется. Ще темнішою була земля під деревами. На ній не росло ані травинки. Всюди лежав товстий шар перепрілого листя, від якого струменіли важкі запаморочливі випари.

І все ж Чорний ліс жив своїм життям. Пильне око помічало поміж буреломів вузьке, покручене павутиння стежок, протоптаних невідомо ким і коли. Зрідка важко скрипіло від старості якесь дерево чи чорною сурмою пробивалося крізь пущу ревіння роздратованого чимось лося. А ще в лісі було повно птахів: безупинно стукали над головою дятли, віддалік нагадував про себе одуд, а зозулі кували всім майже вічне життя. Санькові вона нарахувала п’ятдесят, а Швайці — майже сотню літ.

— Навіть не уявляю, що я з ними робитиму, — знехотя усміхнувся Швайка.

Санько пильно глянув на нього. Атож, щось не дає спокою Пилиповій душі. І не важко здогадатися, що саме…

Нараз із лісової сутіні вирізнилася швидка сіра пляма. А ще за мить біля ніг Швайчиного коня вродився Барвінок. Він подивився на господаря, перехопив його погляд і одразу ж повернув гостру свою морду у той бік, звідкіля випірнув.

— Молодець, Барвінку, — подякував Швайка і свиснув у два пальці. Грицик, який маячів по переду, зупинився і зачекав на нього.

— Барвінок дає знати, що попереду хтось на нас чатує, — сказав йому Швайка.

— Але ж попереду у нас розвідка, — засумнівався Грицик.

— Значить, вона ще не дійшла туди. Сам бо знаєш, що Барвінок забігає набагато далі від розвідки.

— Може, це татари?

— Навряд, — заперечив Швайка. — Бо тоді у Барвінка був би інший вигляд.

Грицик кивнув головою. Атож, коли Барвінок відчував татарина, шерсть на його загривку грізно нагороїжувалася. А зараз він помахує хвостом так, ніби хоче повідомити коли й не приємну, то бодай не надто тривожну новину.

— Схоже, що це хтось із наших, із козаків, — вів далі Швайка. — Але хто? Добра людина чи якийсь розбишака?

— Треба розвідати, — сказав Грицик. — Можна, я їх обійду і, коли що…

Грицик виразно провів ребром долоні попід горлом.

— А яка твоя думка? — запитав Швайка Санька.

Санько заплющив очі. Перед його внутрішнім зором виникли якісь люди. Озброєні. І їх було чимало.

— Не знаю, хто це, — нарешті відказав він. — Але, здається, зустріч з ними нічим не загрожує.

— Я теж так гадаю, — згодився Швайка. — У таких нетрях розбишакам робити нічого. Швидше за все, це такі ж мандрівники, як і ми. А коли так — то вперед! Доки вони та наша вивідка не перестріляли одні одних.

І він послав свого коня учвал. Грицик з Саньком подалися слідом.

Невдовзі вони наздогнали трьох вивідників, які сторожко їхали одне за одним.

— Де решта? — швидко запитав Швайка.

— Обіч дороги, — сказав один з вивідників.

— Дай знати, щоб зупинилися, — наказав Швайка. — І сам теж постій.

— Але ж… — почав вивідник.

Проте Швайка уже рушив уперед. Їхав він без поспіху, ще й насвистував якусь пісню.

— От же ж не люблю, коли він такий, — зітхнув Грицик і про всяк випадок зняв лука з плеча. — Тут нарватися на небезпеку — раз плюнути, а він…

— А ти хіба інший? — під’юдив його Санько. На цю мить він уже був твердо переконаний, що нічого загрозливого немає.

"Звісно, коли поводитися розумно", — подумав він про себе.

За найпершим вигином вони побачили вершника, що чекав на них посеред дороги. Його лук мирно лежав на коліні. За вершником трохи віддалік стовбичило ще кілька кінних.

— Хто такі будете? — запитав він.

— Ми — вільні люди, — відказав Швайка. — З Переяславщини. А ви хто?

Проте видно, вершник звик більше запитувати, аніж відповідати.

— Якщо ви переяславські, то чого ж їдете не по-своєму, а по нашому боці? — допитувався він.

— Та тому, що в наших татарів почали дуже блищати очі, — відказав Швайка. — Тож ми й переправилися на цей берег, аби не спокушати їх на пролиття крові.

— Годиться, — відказав передній і раптом усміхнувся. — То будьмо знайомі: я — черкаський сотник Федір Колотнеча. Наш староста Глинський послав оце на поміч низовикам трохи пшона та людей. І поставив мене старшим над ними… А тебе, здається, я бачив у переяславського старости Леміша. Атож, ви сиділи в його садку і про щось гомоніли.

— Може бути й таке. Я називаюся Швайка, — сказав Пилип.

— Та невже? — радісно здивувався Колотнеча.

І вони міцно потисли руки. Бо ж чували один про одного чимало. Швайці було відомо, що Колотнеча вважається майже господарем цього лісу. Бо вже років з десять гасає Федір тут зі своїми хлопцями.

Казали, що не було й тижня, аби Колотнеча з кимось не побився — то з татарськими вивідниками, то зі своїми, тутешніми розбишаками, то ще з кимось. За це, звісно, й отримав таке прізвисько. Але правда це чи ні, Швайка не знав.

Колотнеча теж чимало чував про Швайку. На правому березі аж заздрили лівобережним, котрі мають такого спритного вивідника. Буцімто він повідомляв переяславцям чи не про кожен татарський напад. Мало того, йому нічого не варто було перекинутися на вовка і за одну-дві ночі проскакати від Перекопа — аж до Сули. Але правда це чи ні, Колотнеча не знав. Тож обидва посміхалися один до одного, відчуваючи, що тепер дорога буде і приємною, і повчальною.

Черкаських лише на дорозі було близько сотні. І, мабуть, ще стільки ж рухалося обабіч валки з возами. Всі як один, здоровані з довгими чубами-оселедцями на виголених головах. І возів з припасами у них було не набагато менше, ніж у переяславців.

Тож тепер козаки їхали, вже не остерігаючись кожного шурхоту. Проте пильності не втрачали. Навпаки, вивідники обох валок мовби змагалися, хто з них зіркіший та вправніший в оружних виправах. Притихлі дітлахи, а в черкаських їх було аж п’ятеро, з цікавістю придивлялися одне до одного і не знали з чого почати — з боротьби чи знайомства. Кепсько почувалися тільки візники, бо дорога була вузька, і вони не мали можливості погомоніти про овес та мазниці.

Колотнеча зі Швайкою їхали пліч-о-пліч. Колотнеча з насолодою вдихав непорушне, застояне від спеки повітря і збуджено стріляв чорними очима на всі боки.

— Звик я вже до цього лісу, пане товаришу, — казав він до Швайки. — З нього дуже зручно скубти татарів. Ох, були ж часи! Ото сидимо ми на узліссі. А як тільки татари з’являться на овиді, починаємо тінню снувати за ними. Мої ж бо хлопці навчилися ходити не згірш дикого звіра, а татарам-степовикам наш ліс — дивина. Тож десь приляжуть на відпочинок, і вже більше не прокидаються…

— Атож, чував я, як ти з ними б’єшся, — кивнув головою Швайка. — І в тому, що вони тепер обходять Чорний ліс стороною, кажуть, лише твоя заслуга.

— Та то як на чий погляд, — ухилився від прямої відповіді Колотнеча. — Проте тепер стало набагато важче, бо обминає поганець Чорний ліс десятою дорогою. І знаєш, що він утнув? — Колотнеча глянув на Швайку такими очима, ніби доконче потребував найщирішого співчуття. — Тепер він ходить лише межи річок та лісів — там, де до нього й на версту не підберешся непомічений. Ми вже й з інгульськими хлопцями домовлялися, і з інгулецькими, навіть до бузьких доходили — та куди там! І не сотнями, а одразу тисячами, а то й десятками тисяч суне, уявляєш? Так що нашими дрібними силами його не налякаєш.

Колотнеча важко зітхнув з такої біди і повів далі:

— А оце знову, здається, завів собі татарин звичку — розсипатися, як пшоно з мішка. От минулого року як було: підслухали наші хлопці, що їхня орда суне на Поділля і дали знати, кому треба. Там, звісно, кинулися укріпляти і Бар, і Винницю, і Хмільник. А ті поганці до них і близько не підходили! Розсипалися, кажу ж тобі, як пшоно з мішка, і нахапали наших людей і нашого добра стільки, що страх! А що не змогли загребти з собою, то порубали або спалили. Ну, як ти з такими будеш битися?

— Та й у нас таке саме. Добре, що хоч самі татари нам і помагають…

— Це ж як? — не зрозумів Колотнеча.

— А так. Коли кримці вилетять з за Перекопу, то їм все одно кого хапати. А оскільки дорога до нас лежить через землі татарських улусів, то й ті страждають не менше за нас. Тож і умовили вони чи не самого Менглі-Гірея обходити улуси стороною. Здебільшого рухаються Залозним шляхом аж за Сулу, а потім нападають зі спини.

— Всіма силами, чи теж пшоном? — діловито поцікавився Колотнеча.

— Не знаю, яке пшоно ти маєш на увазі, але наші вивідники ось що запримітили: підходить татарин до нас попаски малими ордами чи не під самісіньку Сулу. Перепочине день-другий з дороги — і налітає на наші землі, як шуліка на пташку.

— Так і в нас таке саме…

— Атож. Але набігає не купною ордою, а одразу ж за Сулою розділяється на три частини. Одна біжить просто вперед, а дві — завертають ліворуч та праворуч. За певний час кожна з тих частин знову ділиться на три. І так покривають землю, мов сіттю. Хапають усе, а от їх самих схопити не можна, бо ж ніхто не знає, куди спершу кидатися.

Колотнеча кивнув головою.

— Отож, отож. Прослизає, мов вугор крізь рибальські сіті. Добре, що хоч на черкаську землю відучили ми їх накидатися. Тепер вони більше на Поділля чи навіть під Карпати скачуть.

— Нас теж стороною обходять, — похвалився Швайка. — А от Чернігів з Путивлем аж стогнуть від них.

Колотнеча замислено смикнув себе за вуса.

— Тож, мабуть, має рацію Стефан Вирвизуб, — сказав він. — Таки й справді треба підкрастися до тих песиголовців якомога ближче. І коли вони висунуть голову з Криму — одразу ж по шиї…

— Ну, з нашими силами… — з сумнівом відказав Швайка.

Наразі позаду почулися вигуки. Колотнеча зі Швайкою озирнулися.

— Що там? — вигукнув Колотнеча.

— Та головний віз зламався, матері його ковінька, — обізвався один з черкаських десятників. — І тепер, доки не замінимо колеса — ні туди, ні сюди.

Швайка з Колотнечею перезирнулися.

— То саме час зупинитися на перепочинок, — сказав Швайка. — Бо так жодне колесо не витримає.

— Що правда, то не гріх, — усміхнувся Колотнеча. — Там, попереду, якраз є одна гарненька місцина…

ХАН МАМАЙ ТА ІНШІ

Місцина й справді виявилася простора і затишна. Вона чимось нагадувала воронівські луки. Коні жадібно накинулися на пишну траву, кашовари взялися розводити вогнища, а візники забігали навколо возів з мазницями. Решта — черкаські і переяславські впереміж — уляглися на узліссі і затіяли неспішну передобідню розмову.

— От зараз би шмат сала з зеленою цибулькою, — мрійливо проказав черкасець Гервасій, старий знайомець Кривопичка.

— Або горщик кулешу діда Кібчика, — прицмокнув Кривопичко.

Гервасій звівся на лікоть.

— А він що, з вами їде?

— Ой, гляньте на ту дрібноту! — нараз подав голос хтось із черкаських. — Чубляться, мов ті півники!

І справді, малеча, яка вже встигла потоваришувати і кілька хвилин тому з галасом гасала у довгої лози, чогось не поділа. Телесик і один з черкаських зійшлися у двобої. Проте билися недовго. Телесик злетів у повітря і буцнув свого супротивника ногою так, що той покотився по землі. З криком "наших б’ють!" на Телесика накинулося двійко черкаських, їм навперейми побігла Телесикова ватага, а за мить усе змішалося в одну купу, в якій безперестанно миготіли чиїсь руки, ноги та голови.

— Ану, вгомоніться! — гримнув Федір Колотнеча.

Купа помалу розпалася. Витираючи заюшені носи, хлопці з-під лоба зиркали то одне на одного, то на дорослих.

— Ну, Телесику, такого я від тебе не сподівався, — сказав Швайка. — Що ви там не поділили?

— А чого ж він… — сказав Телесик.

— Хто — він?

Телесик кивнув на високого, гнучкого, мов лозина, хлопчину з великими сірими очима.

— Як тебе звати? — запитав Швайка.

— Мусійко, — хриплуватим голосом відказав той.

— То що ж ти, Мусійку, таке зробив, що Телесик…

— Він каже, що татари — гарні люди, — втрутився Телесик.

— І неправда, — відказав Мусійко. — Я про всіх татарів не казав. Я казав тільки про Мамая.

— То ти що — казав, що Мамай добрий? — уточнив Швайка.

Мусійко кивнув головою.

— І звідкіля ж ти про це довідався?

— Від нашого богуславського маляра. Він у себе на стіні його намалював.

— Он як. І що ж саме він намалював?

— Ну… Сидить той Мамай у степу перед вогнищем, думає про щось і на кобзі грає.

— Татарський хан — і грає на козацькій кобзі? — здивувався Кривопичко. — Де ж таке бачено?

— А богомаз каже, що він чував від перехожих ченців, буцімто Мамай зробив більше, ніж будь-який козак, — надсилу мовив Мусійко.

Кривопичко вражено витріщився на товаришів. У них вигляд був не кращий.

— То твій богомаз що — на шибеницю захотів? — прийшовши до тями, запитав Кривопичко.

— Постривай, Володку, — зупинив його Швайка. — Ану підійди-но ближче, — звелів він Мусійкові.

Мусійко, надсилу пересуваючи ноги, наблизився до Швайки. Його худенька постать зіщулилася в передчутті чогось лихого. Проте Швайка посадив його на коліно і провів долонею по скуйовдженому волоссю.

— Коли подумати, хлопче, то твій богомаз таки має рацію, — промовив він.

— Та ти що, Пилипе, кажеш! — обурився Володко.

— Та не гарячкуй ти, — поморщився Швайка. — Давайте спочатку з’ясуємо, звідкіля той хан узявся. Наскільки я чував, мати його була родом з Лубен. Починав цей Мамай звичайним воїном-нукером. Та завдяки своїй кмітливості і нечуваній хоробрості став Мамай спочатку десятником — по-татарському онбаші, тоді сотником — юзбаші, тисяцьким — бінбаші, і зрештою, ханом кримської орди. А тоді почав думати, як би стати воєначальником усіх усіх татарів.

— А коли це було? — поцікавився Телесик.

— Десь так літ із сто сорок тому. Тоді татари були не тільки на нашому, а й на правому березі Дніпра. Вони вважали себе такими дужими, що не хотіли коритися навіть Золотій Орді. Особливо правобережні. Одного разу вони навіть дали чосу самій Орді, котрій їхня незалежність не подобалася. Та, на жаль, вони чомусь вважали, що нападати на своїх сусідів — то неабияка доблесть. Зрештою, обридло це нашим русичам і литовським князям — тоді у нас князі були — і задумали вони прогнати татарів. Та оскільки побоювалися, що за правобережних татар може заступитися вся Орда, то почали перемовини з кримським

ханом Мамаєм: мовляв, ми тобі допоможемо стати беклербеком — воєначальником усієї Золотої Орди, а ти не втручатимешся у нашу з правобережними татарами битву. Мамай дав згоду. Наші розбили татарів на річці Сині Води, а Мамай став воєначальником усієї Золотої Орди. І керував нею майже двадцять років.

— А до чого тут портрет того богомаза? — поцікавився Тиміш Одуд.

— А до того, що за всі ці роки жодного збройного татарина не було на наших землях. Ні по лівий, ні по правий берег Дніпра. І ми з ними жили як добрі сусіди.

— І що — навіть кайсаків не було? — не повірив хтось з дорослих козаків.

— Та були, куди ж від них дітися. Але Мамай велів стинати голови кожному розбишаці, не зважаючи, татарин той чи ні. Так що цілих двадцять років ми жили, як у Бога за пазухою. Це я чув від старих людей. Тож і не дивно, що багато хто з нашого люду вважає хана Мамая чи не благодійником нашої землі. Дехто навіть, як чуєте, малює його.

— А що потім? — запитав якийсь із черкаських.

— Потім негарна історія вийшла. Не поділив щось Мамай з московським князем і пішов на нього війною. Гадав, що ми з литвинами, як і раніше, його підтримаємо. Проте могутній князь литовський Ольгерд уже помер, та й наші ні се, ні те, ото й програв Мамай ту війну і втратив усе, що мав.

— І після того татари озлобилися на нас, так? — запитав Володко Кривопичко.

— Не одразу, — заперечив Швайка. — Невдовзі прийшов хан Тохтамиш і розгромив Москву вщент. Але опісля зійшовся в герці з іншим

татарським беклербеком і програв. Тож йому не лишалося нічого, як кидатися за поміччю до нас та литвинів. Тоді наш князь Вітовт узяв його під свою руку і допоміг сісти на кримське ханство. А за це Тохтамиш поклявся служити йому вірою правдою. І знову двадцять літ жили ми без воєн, аж поки з-за Волги не посунув ще один беклербек. Вийшов Вітовт із Тохтамишем йому назустріч. Але у вирішальну хвилину Тохтамишеві нукери не витримали і втекли з поля битви. Страшно пошарпали тоді Вітовта, проте бити горшки з Тохтамишем він не став. Тож ми з татарами були у приязні ще літ з вісімдесят. І лише п’ятнадцять літ тому Тохтамишів нащадок Менглі-Гірей вирішив, що краще йому піддатися під турецьку руку. Але за це мусив він налітати на наші землі, хапати в полон наших людей, щоб з дорослих робити безвідмовних рабів, а з малих дітей — лютих яничарів.

Навколо залягла тиша.

— Не сходиться, — почулося з гурту дорослих козаків. — Мій дідо розказував, що татари нападали на нас ще тоді, коли він молодий був.

— Нападали, — згодився Швайка. — Але не хани, а окремі розбишацькі ватаги. Завжди знаходилися люди, що жили з розбою. Як серед їхнього, так і серед нашого брата. Але, кажу: при ханові Мамаєві таких карали на горло. А таке добрі люди не забувають. Так що, Телесику і Мусійку, перестаньте глипати одне на одного, як мишенята на крупу, і обіймітьcя.

Телесик знехотя зиркнув на Мусійка, а той — на Телесика.

— Ну? — підігнав їх Швайка.

Хлопці ступили один до одного і обнялися.

— От і добре, — Швайка притис хлопців до грудей. — Я вам навіть більше скажу, хлоп’ята: добрі люди стрічаються не тільки серед ханів

Мамаїв. Є вони і серед звичайних татарів. Хіба Хасан та його хлопці погані люди? — запитав він Телесика.

— Ні-і… — розплився у посмішці Телесик. — Так вони ж те… наші татари, а не ногайці чи кримчаки.

— Це правда, — згодився Швайка. — Але мушу сказати, що й серед ногайців і кримчаків є теж непогані люди.

— Може, десь і є, але ховаються, — зітхнув хтось. — Бо чому ж тоді ніхто не перечить тому Менглі-Гірею?

— Помиляєшся, — відказав Федір Колотнеча. — Перечать. Взяти бодай черкаського старосту Глинського.

— Ну… де ті Черкаси, а де той Крим…

— Не зовсім так, — Колотнеча влучним щиглем збив з ліктя ґедзя. — У жилах нашого старости, кажуть, тече кров самого Мамая. А коли того вбили, то Мамаєві діти перейшли на службу до наших князів. Сам Глинський був руським послом у Криму. А коли там перемогли люди Менглі-Гірея, він перебрався до Черкас і зараз не дає татарським нападникам пощади. Ледь ті висунуться за Тясмин — одразу дістають таких бамбулів, що не знають куди й тікати.

— Знає, мабуть, усі їхні хитрощі, — сказав хтось.

— Еге ж, — погодився Колотнеча. — І тепер вони ходять по ясир куди завгодно — на Буг, на Подолію, навіть у підкарпатську Галичину, але черкаські землі обходять десятою дорогою.

— От би й нам у Подолії такого старосту, — мрійно промовив колишній гайдук Заремби, довговусий дядько. — А то наші князі хоч і

будують замки за замками, а татари й досі прослизають повз них, як вода крізь пісок.

— Тому то ми і йдемо зараз на поміч Вирвизубові, — сказав Швайка. — Бажано, щоб татари були увесь час перед нашими очима.

— Ага, — підтримав його Колотнеча. — Щоб надавати йому по шиї, коли висунеться зі свого Криму.

— А не можна якось інакше впоратися з тим Менглі-Гіреєм? — запитав довговусий подоляк. — Десь підстерегти і... — він провів долонею по горлянці.

Грицик мимоволі скосив погляд на Швайку.

Той похитав головою:

— Пробували, — сказав він. — І не раз. Але Менглі-Гірей теж не з лопуцька роблений. Оточив себе такою охороною, що й не проб’єшся. А тих, кого хапали під час замаху, карали такою лютою смертю, що тепер нема охочих замахнутися на життя кримського хана.

— То невже з ним не можна нічого вдіяти?

— Чому ж не можна? — Колотнеча понюхав повітря, що все звабливіше пахло кулішем. — Можна. Тому й ідемо ми на поміч Вирвизубові.

ПОРОГИ

Раптом з лісу вибився вершник. Змилений кінь, косячи на вогнища, зупинився біля гурту, де сиділи Швайка з Колотнечею.

— Там щось гуде, — сказав вершник і витер з чола піт. — Так, що аж земля тремтить.

— Де? — схопився на ноги Колотнеча.

— Там, — вершник кивнув головою на схід. — Від Дніпра.

— Від Дніпра, кажеш? Ану, послухаймо…

Колотнеча пронизливо свиснув. Розмови вщухли і над галявиною на хвилю запала тиша. І в тій тиші нараз почулося якесь глухе, проте потужне гудіння.

Колотнеча посміхнувся.

— Знаєте, хлопці, що це? — звернувся він до най ближчих козаків. — Це Дніпрові пороги гудуть. А до них — один день кінного переходу, ось так.

— А чого вони гудуть? — запитав Телесик. Його цікава кирпа визирала з-за Грицикового плеча.

— Бо там вода з камінням б’ється.

— Б’ється? — Рот у Телесика став схожим на бублик. — А чого вони б’ються?

— Хочуть дізнатися, хто з них сильніший.

У Грицика заблищали очі. І не лише в нього. Молоді козаки хоч і чули, що то за диво — дніпровські пороги, проте жоден з них їх ще не бачив.

— Слухай, Пилипе, а як би нам глянути на них бодай одним очком? — запитав Грицик.

— І нам, і нам! — загули не тільки переяславські, а й черкаські хлопці.

Швайка з Колотнечею перезирнулися.

— А чом би й ні? — відказав Колотнеча. — Коли я побачив ті пороги, то два дні ходив, мов оглушений. Гадаю, Пилипе, варто нашим парубкам подивитися на ту чудасію. А то лише плутаються у візників під ногами. А ми тим часом постережемо наш скарб самі.

— Оце діло! — щасливо засміявся Грицик і перший злетів на свого коня.

За якусь годину гурт вершників вихопився на узлісся Чорного лісу. Грицик, що сам себе призначив старшим усієї ватаги, летів попереду. А коли хто пробував його обігнати. Грицик різко змахував рукою і кричав:

— Не переганяти! Розсипайтеся в різні боки!

Засідки він не боявся. Десь попереду мчав досвідчений і обережний вовк Куций. Коли що, він одразу ж опиниться поруч з Саньком, своїм хазяїном, і дасть знати про небезпеку.

А день був такий осяйний, прохолодний, що після сутінкового лісу аж серце розривалося від щастя. Найбільше шаленіла малеча. Вона галайлакала з усіх своїх дитячих сил, верещала, наче гурт зголоднілих поросят. Не відставали від них і парубки. Один з черкаських свиснув у два пальці так, що виляски, розлетілися, мабуть, по всьому татарському степу.

Та що далі вони просувалися, то тихіші ставали голоси та співи, парубки почали частіше витирати чола. А малеча закосила очима на

Грицика в надії, що той подасть знак на відпочинок. І все гучніший і гучніший ставав гул, доки, зрештою, перетворився на суцільне ревище, мовби то ревли з десять сотень голодних биків.

До Грицика під'їхав Телесик і спитав:

— Грицику, а ти не знаєш, хто з них сильніший?

— Ти про кого? — не зрозумів Грицик.

— Ну, про ті пороги. Хто з них дужчий — вода чи камінь?

Грицик подумав. Аби ж то знаття…

— От приїдемо й самі все побачимо, — сказав він.

Дніпро відкрився несподівано. Але це був зовсім не той Дніпро, що у них при Сулі чи під Черкасами. Боже, що з ним діялось! На всьому просторі — від крутого урвища, на якому зупинилася ватага і аж далеко по той бік, була сама вода. Але тепер навіть язик не поривався назвати її водою. Ні, це було щось більше, ніж просто вода. Це було шумливо спрозоріле небесне пекло чи пекельне небо, в якому гнівно рокотали басовиті громи, ревли розлючені тури, і до самісінького неба злітали осяйні розсипи бризок. І, здавалося, не було в світі такої сили, яка могла б це зупинити бодай на мить. З швидкістю каменів, випущених з пращі, неслися копиці сіна, уламки човнів, гілок, дерева — усе, що встиг прихопити з собою Дніпро.

Проте довго стояти і мовчки дивитися на таке не міг ніхто. Першим не витримав Грицик — заволав, мовби втратив останній глузд, тоді хльоснув коня і помчав уподовж цього ревиська. Він намагався обігнати останки якоїсь підводи, що вже давно позбулася коліс і голобель. Проте кінь його не встиг зробити й десятка стрибків, як те, що колись називалося підводою, прискорило свій і без того стрімкий біг і щезло за

скелею, яка височіла над Дніпром. А коли ватага молодих козаків з криками обігнула скелю і знову опинилася над урвищем — не в одного з них серце покотилося в п’яти.

На всьому просторі вирувала шалена січа. У божевільному герці зійшлися водна стихія і непорушна кам’яна твердь. І не було в кого поцікавитись, який велет і навіщо порозкидав від берега до берега ці величезні брили, на кожній з яких вільно могли б стати два, три, або й більше возів. Ясно було одне — брили ці намагалися зупинити неймовірний політ сивої від шумовиння води, а вода силилася змести їх зі свого нестримного шляху. Вода, мабуть, набирала сили для стрімкого розгону аж з під самих Черкас, а тоді вдарялася в кам’яну гряду з такою силою, що під ногами дудніла земля.

Нараз на гребені шумливої бистрини невідь-звідки з’явилася купа зв’язаних в одне колод. З швидкістю блискавки накинулася вона на найближчий з каменів. Але той навіть не похитнувся. А от від колод лишилися тільки друзки… Неймовірна битва гримотіла не лише тут, а й далеко внизу по течії. І скільки сягав зір, кипуча пружна сила і незрушна кам’яна твердь борюкалися не на життя, а на смерть. І, крім цієї битви, нічого більше не було на світі — ні шелестіння листя, ні пташиних співів, ні розмов — усе заполонило неймовірне, всеосяжне ревисько.

Телесикові зненацька здалося, що то не вода, а він сам летить на ті скелі. Все навколо нього шаленіє у небаченій круговерті, а він летить і від захвату нічого не чує й не бачить — самий тільки політ — шум і неймовірний гуркіт навколо. А десь попереду злякано метушаться татари. Вони ж бо бачать, що в Телесиковій руці непереможна шабля…

Він мимохіть озирнувся, щоб дізнатися скільки вже пролетів, та чи далеко ще до татарів, і мимохіть так і остовпів. Виявляється, він навіть з місця не зрушив!

Нараз з хлоп’ячих грудей вихопився крик. Звідкілясь вигулькнуло невеличке човенце, у якому стояв маленький — на відстані — чоловічок. Човник то пірнав у чорторії, то злітав на гребінь найближчої хвилі, то ставав майже сторч, мовби намагався позбутися чоловічка. Проте це було нелегко. Чоловік тримався міцно і з усіх сил працював веслом — чи то хотів звернути до берега, чи розганяв човна так, щоб на водяному гребені перелетіти через найвищу з брил.

Очі хлопців розширилися від жаху. Ну, куди ж ти, нерозумний чоловічку, женеш? Хіба не бачиш, що тут робиться? Та ж ти, такий малий і кволий, пропадеш ні за цапову душу у цій нечуваній битві! Від тебе ж навіть друзок не лишиться…

Хвиля, на якій в останню мить опинився чоловічок, налетіла на брилу, люто вдарилася об неї і, розсипаючись на сріблясті блискітки, злетіла високо до неба. Разом з нею, здається, вдарився об скелю і зринув до неба той чоловік зі своїм човном. Проте ні — за мить і той чоловік, і той човен знову потрапили козакам на очі, але вже з другого боку кам’яної брили. І були вони цілі й неушкоджені. Хлопцям здалося, що чоловічок засміявся і помахав їм рукою. А течія відносила його все далі — туди, де кровожерно здіймався над водою наступний камінь.

Не змовляючись, усі як один рвонули слідом. У всіх була одна й та сама думка — треба допомогти цьому чоловікові вибратися на берег. Але як?

Руки самі здіймали нагая над кінською головою, та коні і без принуки мчали з піною на губах — мабуть, їх теж захопило видиво цієї нестримної течії…

І раптом усе стихло. Товариство затрусило головами, думаючи, що оглухло, а тоді з великим здивуванням виявило, що вода, виявляється, теж може втомлюватися. І тепер вона розлилася від обрію до обрію і відпочивала собі знесилено — така втомлена, що на ній навіть брижі не

з’являлися. А далеко попереду ковзав по водяній поверхні човен з чоловічком. Той помахав їм рукою і ковзнув далі, хоч було ясно, що він, якби захотів, міг би пристати до берега.

А течія знову набирала швидкість...

— Хто це був? — запитав Телесик.

— Або якийсь божевільний, — повільно відказав Грицик, — або такий сміливець, якого ще й світ не бачив.

Назад повертали без поспіху. Час від часу далеко попереду вигулькували вуха Куцого і знову щезали в густій траві. Наближався Чорний ліс, але хлопці не бачили його. У них перед очима усе ще несамовито шумувала і грізно гриміла Дніпрова хвиля.

— От якби така хвиля та вдарила на татарина! — раптом сказав Телесик.

Грицик усміхнувся і дав йому легенького щигля:

— На хвилю надійся, але й сам не лови ґав, — сказав він і приострожив коня.

ЗА ПОРОГАМИ

За два дні коні відпочили і тепер із задоволенням трюхикали м’якою лісовою дорогою. Змащені вози котилися легко й безшумно. Черкаські та переяславські козаки вже давно змішалися і тепер їхали пліч-о-пліч, жваво перемовляючись. Багато з них були давні знайомі — ще з дитинства, коли вони перепливали Дніпро і навідувалися одне до одного в гості. Чи набагато пізніше, коли здобичували у дніпрових плавнях. Час від часу в повітря зринав веселий регіт. Лише сторожа подвоїла пильність

і тепер, розсипавшись широким, на кілька верстов, віялом, скрадалася по обидва боки довгої валки возів.

Перший день тільки й було розмов, що про пороги та безмежного сміливця, котрий насмілився їх подолати. Дітлахи галасували про нього так голосно й дзвінко, що й дорослі мимоволі почали сперечатися, хто б то міг бути і з яких земель він з’явився.

— Мабуть, наш, канівський, — доводили одні. — Там таких сміливців хоч греблю гати.

— У Лепляві їх теж не менше, — стверджували інші. — Чи взяти Воїнь. Там вони такі вправні, що, здається, не в хатах народжуються, а в човнах. Та ще й з веслом у руках.

— І він вам рукою махав? — запитував Колотнеча Телесика, у якого ще й досі збуджено блищали очі.

— Ага! — радісно підтвердив Телесик. — Отак стоїть у човні і рукою нам мах-мах. Та ще й сміється. А вода навколо нього так бушує, так летить!

— Дурень, — сказав Колотнеча. — Знав я такого одного. Фуркалом звався. Теж полюбляв на очах у інших прориватися через пороги. Прорветься — а потім руками вимахує — дивіться, який я хоробрий та ловкий! Одного разу так розмахався, що й не помітив, як налетів на скелю Ненаситця…

— Якого Ненаситця? — запитав Телесик.

— Ненаситець — найжахніший з порогів. На нього навіть з берега страшно дивитися, а вже намагатися прослизнути повз нього на човні…

— А ви, дядьку, пробували перебиратися через пороги? — не вгавав Телесик. Він уже стільки почув про Колотнечу від черкаських однолітків, що тепер вважав його майже рівнею Швайці.

— Спаси і помилуй, Господи, від такого! — відказав Колотнеча і поспіхом перехрестився.

— А ви, дядьку Пилипе? — повернувся Телесик до Швайки.

— Один раз пробував, — відказав Швайка. — І більше не буду.

— Але ж перебралися чи ні? — не відступався Телесик.

— Та де там! Здається, біля п’ятого порогу мій човен торохнувся в скелю так, що розлетівся на друзки. Вже й не пам’ятаю, як я опинився на березі.

Хлопчики перезирнулися. Коли вже такі безстрашні люди, як Швайка з Колотнечею не приховують, що понад усе бояться порогів, то яким же треба бути сміливцем, щоб зважитися перепливти їх?

На ранок четвертого дня Чорний ліс почав відступати назад, аж доки розчинився на обрії. Тепер перед козаками на всі боки розлігся неозорий споловілий степ, густо помережаний вибалками та яругами. Грицик озирнувся. Тільки тепер стало видно, яка вони сила! Майже три сотні здорованів, гартованих походами й січами. Зіркозорі, відважні, звиклі до небезпек та несподіванок, на які такий багатий південний степ. Кожен з них уже не в одній битві завважив, що йому під силу впоратися з п’ятьма степовиками. А коли їх аж стільки — то, мабуть, їм не страшна і вдесятеро більша орда.

Полудень козаки зустріли в одному з рідкісних тут байраків, аби переховатися від нещадних сонячних променів. Проте байраки були такі крихітні, що тіні вистачало далеко не на всіх.

А ще за два дні передні дозорці, які вже давно щезли з очей, зненацька появилися на овиді і навально покотили до валки. Їх стрімко наздоганяло десятків зо два вершників.

— Готуйсь! — пролунав голос Колотнечі. Але тут таки пролунав інший його наказ: — Одміна!

Атож, навіть не надто гострозорій людині стало зрозуміло, що ніякої небезпеки немає. Бо за мить переслідувачі зрівнялися з дозорцями і тепер мчали разом, пліч-о-пліч.

Коли наблизилися, то в передньому Швайка упізнав Вирвизуба.

— Прорвалися! — горлав він і на льоту підкидав шапку в повітря. — Прорвалися таки! От молодці!

Він з льоту почоломкався з Швайкою та Колотнечею, тоді притис до грудей Грицика й Санька і жваво заговорив:

— А ми вже думали, що ви не доїдете. Наші хлопці доносили, що перед порогами на вас чатує місцева татарва. І як ви здогадалися переправитися на лівий берег задовго до порогів?

— Та в нас теж є свої хлопці, — усміхнувся Швайка. — Ми про ту засідку дізналися ще на Переволочній.

— А ми їх прийняли як найкращих друзів, — втрутився Колотнеча. — Та годі про це. Ти, Стефане, краще скажи, яка вона, тутешня орда?

— Вона ще тут зовсім не лякана, — сплюнув на землю Вирвизуб. — Вона така нелякана, що навіть не боялася, що ми можемо вдарити їй у спину…

— А ви пробували? — поцікавився Швайка.

— Ти навіть не уявляєш, як свербіли руки. Проте я добре пам’ятаю, як ми з тобою, Пилипе, домовлялися. Ми мали чаїтися в плавнях, як останні боягузи і виходити в степ лише малими ватагами. Нехай тутешня татарва думає, що ми люди сумирні і нас не так уже й багато…

Невдовзі повіяло вільглою прохолодою, а ще за годину козаки зупинилися на невисокому урвищі і перед їхніми очима знову відкрився Дніпро. Він був такий широкий, що протилежний берег лише мрів у тремтливій блакиті. Середина Дніпра була чиста — мабуть, там пролягала бистрина. Зате по обидва боки від неї безладними купами були розкидані великі й малі острови. На них купно і поодинці росли дерева й ліниво погойдувалися зелені чагарі очеретів. Легенький вітерець здіймав густі брижі, і видавалося, що острівці стрімко пливуть супроти течії.

Вирвизуб під’їхав до самого краю, щось крикнув униз, махнув рукою — і, неначе з-під землі, вигулькнули оголені до пояса люди і заходилися розвантажувати вози. Вони переносили міхи з зерном до берега, де на них уже чекали великі, чи не вдвічі довші, ніж воронівські, човни. На деякі навіть воза можна було поставити.

— Тут на наших човнах плавати небезпечно, — пояснив, перехопивши захоплений Телесиків погляд, Кривопичко, який побував у цих місцях минулого літа. — Бач, скільки назбиралося води! Не Дніпро, а справжнє море! Бува, як розгуляється хвиля, то навіть на тутешніх човнах від неї не врятуєшся, не те, що на наших.

— Це правда, — підтвердив Швайка і знову повернувся до Вирвизуба. — Я тільки не розумію, хто тебе про нас попередив…

— А могли б здогадатися, — відказав Вирвизуб і обернувся до гурту вантажників.

— Гей, Марку, де ти там ховаєшся? — гукнув він. — Ходи-но сюди!

До них підійшов невисокий кремезний хлопець. На його руках випиналися тугі сині жили.

— Ось він — той, хто попередив нас про ваше прибуття, — урочисто мовив Вирвизуб. — Знайомтеся: Марко Чорторий, з тутешніх перевізників.

Швайка потиснув його тверду, мов шматок дерева, руку і поцікавився:

— То як же тобі вдалося попередити Вирвизуба про нас? Ми жодного чужого вершника не бачили.

— Мабуть, він на птаха обернувся, — насмішкувато гмукнув Колотнеча.

— Ні, не птахом, — довірливо усміхнувся Марко. — Я вас Дніпром перегнав.

— Дніпром? — здивувався Колотнеча. — Це ж як? Адже там пороги…

— А я через них і перебрався, — просто, наче про звичну справу, відказав Чорторий. — Я ж вашим хлопцям ще й рукою помахав.

— То це були ви… ти?! — вражено вигукнув Телесик. Марко був такий юний, що навіть язик не повертався називати його на "ви". У нього над верхньою губою, здається, ще й вуса не засіялись. А вже от який відважний. Навіть пороги переміг!

— Як тобі це вдалося? — зачудовано спитав Телесик.

Марко по-змовницьки підморгнув йому і відповів:

— Хочеш і тебе навчу?

— Та я… — знітився Телесик.

Марко засміявся і повернувся до валки возів. Два дужих возії кинули йому на плечі величезного лантуха. Марко пересмикнув плечем, зручніше укладаючи його, і легко, наче упорожні, збіг донизу.

А там уже лаштувалися в дорогу веслярі з повними човнами.

— А з возами що робитимемо? — підбіг до Вирвизуба замазюканий у річковій твані козак.

— З возами? — Вирвизуб кинув погляд на Швайку. — Як ти гадаєш, Пилипе?

— Ну, в степу ми б дали їм раду, — відказав той. — Прив’язали б один до одного, стали б за ними — і ні який татарин нас не злякав би!

— Це, звісно, — згодився Колотнеча. — Слухайте, а чом би й нам тут таке не зробити? Вибрати острів, оточити його по краю возами — і сам біс нам не страшний, не те, що татарин. А що битися з ними доведеться не сьогодні-завтра — то вже точно. Татарин — він не такий, щоб під серцем когось терпіти!

Він повернувся до візників, які ходили з мазницями біля коліс і загукав:

— Гей, товариство, ану знімайте з возів колеса, і вкладайте їх разом зі збіжжям! А вози прив’язуйте до човнів і теж тягніть у плавні. Доброму хазяїнові, знаєте, все знадобиться!

Черкаські возії одразу кинулися до роботи, а от переяславці завагалися. Хоча й разом їхали, проте у кожного свій отаман… Їхні погляди зупинилися на Швайці.

Та поки Швайка думав, втрутився Вирвизуб.

— Не поспішайте розбирати вози, — застеріг він. Вози нам ще не раз знадобляться.

— Це ж навіщо? — підняв брову Колотнеча.

— А ви що, хіба не в куренях збираєтесь жити? — запитав Вирвизуб. — Чи, може, гадаєте, що вони тут ростуть, як гриби? Ні, без лат та паколів нам не обійтися. А вони де? Звісно, в байраках.

— Так би й сказав, — гмукнув Колотнеча. — А то все на гриби вернеш… — Він махнув до возіїв рукою, аби ті лишили вози у спокої і знову звернувся до Вирвизуба. — То що робити далі? — запитав він. — Чи ти збираєшся тримати нас тут до кінця світу?

— Самі винні, — усміхнувся Вирвизуб у русявий вус. — Оце думав покатати вас на човнах, та ви навезли стільки, що мені й самому у них місця не стане. Так що краще їдьмо понад берегом до Тягинки. Є тут така річка. І острів над нею гарний, та ще й не один. А головне — під боком брід через Дніпро, що ним татари люблять переправлятися на правий берег. Кращого місця, щоб їх поколошкати, й шукати не треба. — І перший рушив уподовж берега.

Швайка з Колотнечею поїхали поруч. Якийсь час мовчали, оглядаючи безмежний простір, який ділився на дві майже рівні половини: одна — блакитна прозорінь Дніпра, інша — сполов'ілий, вигорілий під сонцем степ.

— Ну, як живете? — порушив мовчанку Швайка.

— Незабаром сам побачиш, — відказав Вирвизуб. — А взагалі, Пилипе, мав ти рацію коли казав, що тут татарин зовсім не той, що над Пслом чи біля Сули. Ці ногаями себе називають. Кажуть, що був колись такий дуже войовничий хан, а вони від нього пішли… — Вирвизуб поправив оселедця, щоб спадав за вухо. — Віриш, я б за одного нашого татарина п’ятьох ногайців не пошкодував би. Бо присульські татари і мову нашу знають, і посміхаються часом. А тут про нашого брата й не чули. А що вже злості у них! Тож почуваємося ми тут, як ґедзь у мурашнику. Не повірите: жодного дня без бійки не обходиться.

— Я щось не пам’ятаю, аби тебе хтось сюди на налигачі тяг, — усміхнувся Швайка.

— А хіба я кажу, що тут погано? — здивувався Вирвизуб. — Ні, отаборилися ми тут нічогенько, так просто нас звідсіля не виколупаєш. Одне лиш кепсько — харчів малувато.

— Зате риби, мабуть, скільки завгодно, — перебив його Грицик.

— Нам ця риба вже в печінках сидить. На ранок, на обід, на вечерю — сама риба. Без нічого. І так — день у день. От добре, що привезли нам зерна. А змолоти його… у нас тут є умільці. Вони за день зведуть такого млина, що й у пана не зустрінеш.

— Я все розумію, — втрутився Колотнеча. — Не розумію тільки, чого ти, Стефане, саме сюди з хлопцями прийшов. Це ж треба забратися у таку далечінь! Краще б уже засів десь біля порогів чи приєднався до нас.

— До вас — це куди? — діловито поцікавився Вирвизуб.

— Та в Чорний ліс, куди ж іще.

— А хіба наш староста вашому не казав, з якого лиха ми сюди забралися?

— Може, й казав, проте на ту розмову мене не запрошували, — відказав Колотнеча і задивився на хмари. У нього був вигляд людини, яка дуже хоче, щоб її переконали.

Вирвизуб скосив очі на Швайку. Запитав:

— Розказати йому?

— Звісно, — кивнув той головою. — Тепер, схоже, ми надовго пов’язані одним мотузком.

Вирвизуб почухав потилицю.

— Ну гаразд, слухай. До прикладу, Федоре, оселилися ми з тобою десь над порогами чи в твоєму Чорному лісі. Ну, то й що зробить татарин, коли довідається про це, га?

— Як що? Спробує відтіснити нас звідтіля.

— А коли не вдасться?

— Обирає дорогу подалі від нас.

— От-от! Прокрадеться, значить, Дніпровим пониззям, потім Інгульцем чи Інгулем, а то й по Бугу шасне вгору — і шукай вітра в полі! І поки ти винюшкуватимеш його слід, — він встигне тричі змотатися, скажімо, під Винницю і назад. Ні, Федоре, тут наше місце, тільки тут. Під самісіньким кримським боком. Бо хоч би куди вони посунули — на Сулу чи на Рось — а проходитимуть повз нас.

— І вибір у нас значно більший, ніж було раніше, — підтримав Вирвизуба Швайка. — Або кілка їм у бік, або самим погуляти по їхніх

кримських аулах, або, коли сил малувато — погнати гінців із попередженням.

— Що правда, то правда, — згодився Вирвизуб. — Ох, була б у мене сила — вони б узагалі не витикали свого носа з Криму!

— І що б ти їм зробив? — поцікавився Колотнеча.

— Та вже ж не погладив би по голові. Вийшли б, скажімо, татари на лови, а я зі своїми хлопцями — шасть у Крим — і шаблею по їхніх виродках. Всіх би під корінь. Дізналися б тоді, що то значить — повертатися на попелище.

Запала мовчанка. Тільки коли спускалися у видолинок, Колотнеча сказав:

— У тебе, я чув, уже нікого з рідних не лишилося?

— Нікого, — глухо мовив Вирвизуб. — Останню схопили сестру з дрібними дітками. Минулої осені це сталося.

— У мене таке саме, — сказав Колотнеча. — Тільки з сестрою ще й сина прихопили.

Вирвизуб нічого не сказав. Тільки зітхнув і підхльоснув коня. Під обід вони дісталися до гирла Тягинки, де на них чекала валка вже спорожнілих човнів. Місцеві козаки переправляли прибульців на найбільший з тутешніх островів і ті почали негайно облаштовуватись. Хто заходився будувати курені, хто різати очерети для дахів та стін, хто ловив рибу для спільної юшки.

Кашовари завзято підкладали хмиз під казани, від яких уже смаковито пахтіло кулішем з привезеного пшона.

— Непогано, бачу, живете, — зауважив Швайка. — Так, начебто татарином і не пахне.

— Якби ж то так, — зітхнув Вирвизуб. — На островах ще можна якось жити, а от з плавнів визирати важко. Татарин, кажу, тут ще не такий ляканий, як за порогами. Та й набагато більше їх. Тільки те й роблять, що пасуть нас очима. Ледь виженемо коні за якусь версту у степ, як вони — тут як тут: миттю тирлуються у ватаги і лізуть битися. А нас, поки що, небагато. От з вами ми їм покажемо де раки зимують. Бодай тим, хто найближче від нас.

— А тоді й для далеких щось придумаємо, — зблиснув очима Колотнеча.

ВІДРІЗАНІ СКИБКИ

— Ну, що тепер скажеш, шановний Рахмоне? — запитав дід Кібчик. Він сидів у затінку під молодим, але вже пишним берестком. Поруч з ним погойдував ногою Байлем, який щойно привіз півтора десятка молодих хлопців. Хлопці одразу ж подалися до берега, бо рибалки саме витягали на рінь сіті, що аж ходуном ходили від риби. А інша риба, уже в’ялена, лежала в полив’яних тарелях на столі. І не тільки на столі. Рахмон скосив очі на плетений з лози кошик, прикритий лопухами. Там вона, голубонька, теж лежала. То дарунок від діда Кібчика. Від неї тяглись такі смаковиті пахощі, що Рахмон ледь стримувався, щоб не вчепитися в рибу зубами. Та, на жаль, є справи важливіші.

Ворушачи губами, Рахмон рахував гроші. Атож, усе правильно. Цей старий урус уміє дотримати слова. П’ять по десять кіп — це все одно, що отримати в Криму за п’ятьох полонених. А тут ні ловити їх з ризиком для життя, ні валандатися з ними аж за Перекоп не треба — добро саме в руки пливе. Ні, таки мудрі були і хан Мамай, і його наступник хан Тохтамиш, які стверджували, що дружба з урусами — то найбільше багатство. А от Тохтамишів прапраправнук кримський хан Менглі-Гірей

не послухав своїх мудрих предків, поміняв дружбу з урусами на підданство Порті Оттоманській. Може, йому й вигідно — торгувати з Портою невільниками, проте тут, на Пслі, Сулі чи Ворсклі, багато не вторгуєш. Швидше голову складеш у січі з урусами, чи відчуєш аркан на шиї від своїх таки родичів кримців…

А гроші — то велика річ. Звісно, йому, Рахмону, нойоном уже не стати, а от внукові його Самедові — саме час. Недарма ж йому посміхається донька улусного мурзи. А тепер, коли дещо є в капшуці — посміхнеться і забажає породичатися сам мурза. Ні, гроші — то велика сила. І не тільки гроші.

— А як там, шановний сусіде, у тебе з вівсом? — не відриваючись від грошей, поцікавився Рахмон.

— Буде овес, — запевнив дід Кібчик. — А як не вистачить — можна у надсульських селах позичити. Он староста воронівський, — дід штурхонув ліктем Байлема, — твердить, що за цим діло не стане.

— А таки не стане, — охоче згодився староста воронівський.

Рахмон підняв голову.

Староста затишно погойдував ногою і приязно посміхався до нього. Гарна, видно людина. З ним теж можна мати справу, як і з цим уруським дідом з дивним іменем Кібчик. І зовсім він на кібчика не схожий, швидше на сивого голуба…

— Радий це чути, — відказав Рахмон. — Самі ж знаєте, які у нас коні. За них навіть кримські нукери б’ються. А підгодуємо їх вашим вівсом, — він по-приятельськи підморгнув своїм співбесідникам, — і самі хани повисмикують за них один одному вуса…

Нарешті він покінчив з підрахунками, згорнув гроші до капшука, сховав його на грудях і лише потому розквітнув у приязній посмішці.

— Якши, якши, шановні сусіди! Я навіть не чекав, що ви розрахуєтеся за мої шкури так швидко і, не приховаю, так щедро…

— Бо товар того вартий, — відказав Байлем. — І те… просили ще твоїх шкурок. Що їм відповісти?

Рахмон схилив голову.

— Хай буде над нашими друзями благословення Аллахове! — щиро вигукнув він. — А за шкурки не турбуйтеся: скільки треба, стільки й привеземо. А не стане — у інших аулах роздобудемо. Степ великий, сам відаєш, — посміхнувся він і приклав руку до того місця, де мав капшук з грошима.

— Відаю, — відказав дід. — То що: торгувати вигідніше, ніж чубитися?

— Так-так, так-так, — заспішив Рахмон. — Я завжди стояв на тому, щоб сусіди мирно торгували. І прийшов до цієї думки знаєте коли?

Байлем і дід Кібчик дружно захитали головами — мовляв, навіть уявлення не маємо! Переяславський староста прохав їх бути ввічливими з сусідами, а прохання старости треба вдовольняти, хочеш того чи ні.

Втішений такою увагою, Рахмон почав:

— Був я тоді молодий кайсак. І чого приховувати, якось заскочили ми в одне село. Ваші люди встигли втекти в ліс, проте дещо таки залишили у своїх хатах. Мені дістався казан і трохи полотна. А коли ми виходили з села, нас обстріляли. Одна стріла навіть уцілила осюди, — Рахмон показав на шрам під горлом. — Ото їду я, стираю кров і думаю: то що ж воно виходить — за якийсь казан я голови трохи не позбувся? А тепер,

шановний сусіде, маю і на казани, і на коні, і голова ціла. Бач, як міцно тримається на в’язах!

І шановний Рахмон засміявся тоненьким жереб’ячим голоском.

— Цікаво, — сказав дід Кібчик. Йому аж плюнути хотілося від такої своєї ввічливості. Краще б їм учепитися один в одного та віддухопелити за куці свої розуми, через які стільки гарних хлопців загинуло з обох боків! І вже потому всістися отак, як зараз. — То, може, шановний, Рахмоне-джан, лишишся з нами та скуштуєш нашої юшки? Знакомита, скажу тобі, юшка. Такої більше ніде не скуштуєш.

— Дякую шановний сусіде, проте мушу їхати, — схилився Рахмон. Та все ж не втримався: — А от від кумису не відмовився б. Проте відаю, що кумису ви ще не навчилися готувати…

— А таки не навчилися, — покаянно зітхнув дід Кібчик.

— То ми можемо навчити, — зблиснув очицями Рахмон. — Навіть грошей за це не візьмемо.

— Дякую, шановний, — відказав Кібчик. — А як там пастухи, що я для тебе знайшов?

— О, то навіть на краще, що вони татари, а не уруського племені! Бо мої улусники не питають, звідки вони взялися, а коли хто з ваших наскочить, то досить сказати, що вони чабанують з благословення діда Кібчика. А діда Кібчика у наших краях усі знають!

Рахмон узявся за поводи, проте, схоже, щось його стримувало. Нараз він озирнувся, чи не підслуховує їх хто, і стишеним голосом мовив:

— Чував я, ніби цієї осені наші кримські брати збираються прогулятися попід Сіверським Дінцем і зайти на Урусію-Україну зі спини…

І я, як щирий татарин, маю сказати: хай їм щастить, та тільки не за рахунок моїх добрих сусідів.

— Дякуємо тобі, шановний, за застереження, — відказав Кібчик. Ні, таки має рацію переяславський староста, має! Хочеш, щоб кіт замуркотів — не лінуйся його погладити. — І знай, що за нами не пропаде.

За мить Рахмонів кінь сховався за очеретами.

Байлем потер руки.

— Ну, за цього можу бути спокійний, — сказав він.

— Атож, — підтвердив дід Кібчик. — А як там Абдулла, той, у якого наш Хасан ходить у небожах?

— О, Хасан уже твій, — посміхнувся Байлем. — І з Абдулою я говорив. Каже, що воронівці добре вчинили, коли звільнили його хлопців разом з нашими Саньком та Грициком. І те, що ми віддали їх у пастухи до Рахмона — теж схвалив. Нехай, каже, десь пересидять, доки закінчиться шарварок навколо Саїда-мурзи…

— Це добре, — сказав дід Кібчик.

Тоді поглянув на сонце, важко, по-старечому, підвівся і подався з Байлемом до Дніпра.

Дніпро був тихий і лагідний. Брижі віддавали веселими сонячними сполохами, вітер приємно обдував обличчя. І неймовірно смачно тягло від коптильні, що виглядала за ожиновими кущами. Там поралися Санькова мати і дідова невістка Ждана. Байлем стиха усміхнувся, скосив очі на діда і обережно мовив:

— Гарно пахне. На такий запах увесь Київ збіжиться.

Дід удав, що не почув. Це добре, подумав Байлем, бо тиждень тому у діда ледь піна з рота не пішла, коли він дізнався, що Санькова мати з Жданою вирішили лишитися на острові.

— То з чим приїхав? — запитав дід Кібчик. Він зупинився на крок від води і, заклавши руки за спину, задивився на протилежний берег. — І навіщо цих малят привіз із собою?

— Гадаю, ці малята вже можуть замінити твоїх парубків, — відказав Байлем. — З тиждень потягають сіті — і замінять.

Дід Кібчик жваво повернувся до нього.

— Замінять? Маєш якісь вісті?

— Так. Барвінок приніс звістку від Швайки. Пише Пилип, що вже дісталися до Вирвизуба. А це, як сам відаєш, багато що означає.

Дід Кібчик кивнув головою. Таки так. Вирвизуб зі Швайкою не такі, щоб відкладати задумане на потім. А для цього потрібні хлопці, багато хлопців.

— Дякую, Василю, що привів заміну, — відказав дід.

Байлем усміхнувся.

— Нарешті почув від вас добре слово. Та я б зараз усе на світі віддав, аби ви замість подяки сказали: "Бери всіх хлопців і жени до Швайки з Вирвизубом!"

— Тепер уже не скоро дочекаєшся, — усміхнувся дід у сиві вуса. Проте не втримався і зітхнув. — Ет, такі славні хлопці подалися невідь-куди! Шкода, як вони загубляться, наче відрізані скибки.

— Це не вони відрізані скибки, — не згодився Байлем. — Це ми з вами, діду, дві відрізані скибки.

ПЕРША СУТИЧКА

Виїжджали у степ на світанні. Пробиралися десятками, проте так, аби не втрачати зв’язку між собою. Добра половина тримала при собі по довгому спису, решта обмежилася короткими сулицями. У кожного при поясі було по шаблі та ятагану.

Невдовзі вибралися на лінію пагорбів. Санько озирнувся. Усе йшло так, як і замислили Швайка з Вирвизубом. Чабани з табунниками поволі виганяли свою худобу з плавнів. Сьогодні вони мали забрести у степ набагато глибше, ніж звичайно. Якщо татари за ними стежать, а вони таки стежать, то табуни, які так нахабно випасаються на їхніх землях, мають обурити їх більше, аніж з’ява самих козаків. А обурений татарин, як відомо, довго не роздумує. Проте скільки їх накинеться на плавні — ніхто не знав. Вирвизуб з трьома сотнями зачаївся у верболозах, а Швайка очолив ватагу, зібрану здебільшого з новоприбулих козаків.

— Голову даю на відсіч, що вони вродяться не пізніше обіду, — запевняв Грицик. Він трюхикав поруч з Саньком. Час від часу зводився у стременах і оглядав степ. За ними погойдувалися у сідлах Данило Куріпка та ще п’ятеро черкаських здорованів.

По інший бік від Санька їхав Швайка. І навіть останньому дурневі зрозуміло, чому він опинився поруч: Санько вперше виходив на січу, і Швайка про всяк випадок вирішив бути поблизу.

"Теж мені, — невдоволено подумав Санько. — Носяться зі мною, як з писаною торбою..."

— Не треба, Пилипе, так мене оберігати, — сказав він уголос. — Я ж не дитина вже.

— Гаразд, гаразд, — усміхався Швайка, але полишати Санька не спішив. — Це я просто так, захотілося, як колись, проїхатися поруч та згадати про давнину. Сподіваюся, не проженеш?

— Та вже їдь, — мимоволі усміхнувся Санько.

Для того, хто вперше опинився у цих місцях, степ був безмежний і сонний. Небо вже почало блякнути, птаство й звірина ховалися у тінь. Лише невтомні орли кружляли у неймовірній високості, готові будь-якої миті скласти крила і стрілою шугонути на необережну дичину. Проте ніщо не ворушилося і вони й далі кружляли, розпростерши під сонцем свої легкі крила. Тиша панувала навкруги. Її порушували хіба всюдисущі коники. Здавалося, цей сонний спокій панує тут з давніх-давен і буде тривати вічно.

Однак для того, хто до цього спокою призвичаївся, степ по вінця був наповнений рухом. Он, безшумно огинаючи травинки, проповзла степова гадюка. На раз вона звернула різко вбік — відчула перед собою їжака чи полоза, з якими ніяк не знаходила спільної мови. Ген, на самісінькому видноколі, промайнули голови сайгаків. Високо в повітря чи то вилетіла, чи то вистрибнула дрохва. Час від часу з далеких уже плавнів долинали стривожені качині крики і чаїне квиління. Нараз на одному з далеких курганів промайнула невиразна тінь — так, наче хтось змахнув крилом чи, гнане вітром, пролетіло пасмо запізнілого туману. Проте гостре Грицикове око миттю помітило той порух.

— Татари, — сказав він. — Їх двоє. Либонь, стежать за нами.

— Ну що ж, їдьмо знайомитись, — мовив Швайка і поворушив поводами. Вірний Вітрик пустився учвал. За ним подалася решта коней.

Проте татари знайомитися не прагнули. Їх наче лизень злизав. Лише на місці, де вони стояли, випрямлялася прибита копитами трава. Зате на іншому кургані вигулькнуло уже з десяток ногайців. Схоже, Швайка мав рацію: козацька виправа у степ неабияк стривожила їх.

А десь по обіді козацькі вивідники замахали шапками на списах і скотилися з могил — певно, щось угледіли. Гулко вдарили тулумбаси, ревнув ріг і козацькі десятки помчали назустріч одна одній, щоб швидше злитися в один стрій. А коли татари з’явилися на обрії — на них уже чекали щільні козацькі лави.

На мить степовики завмерли. Мабуть, вагалися: варто їм нападати зараз чи чекати, доки ще хтось підійде з глибини степу. Та за кілька хвилин, мабуть, дійшли думки, що поміч непотрібна і, набираючи розгін, полетіли вперед. Над степом здійнялися дикі вигуки й свист.

Погляди козаків завмерли на Швайці. А він, примруживши очі, стежив за татарами. Коли ті перетнули якусь, тільки одному Швайці видиму, межу, Пилип різко махнув рукою і крикнув:

— За мною!

Проте помчав він не на татарів, а взяв трохи ліворуч, щоб вітер, хоч і не дуже сильний, усе ж віяв у татарський бік.

Санько зрозумів — це на той випадок, аби зменшити шкоду від неминучих ординських стріл.

І справді, татарські стріли зависли в повітрі і почали падати на землю, трохи не долітаючи до козаків. А от козацькі стріли виявилися жалючіші.

А коли обидві валки зблизилися, козаки несподівано для татарів швиргонули у них свої сулиці.

Передні татари разом з кіньми звалилися в траву, а ще за мить кінське іржання і людські вигуки злетіли до неба — то зійшлися у герці козаки з ординцями.

Просто перед Саньком опинився тілистий татарин. Його похилі, трохи зсутулені плечі виказували неабияку силу, а вузенькі очиці палали зненавистю і острахом. Татарин звівся на стременах і широко замахнувся шаблею, націлюючись у голову. Санько спритним рухом прикрився від удару. Дзенькнула криця, полетіли іскри, дико заіржали коні і з оскаленими зубами затанцювали один навколо одного. І ще раз дзенькнула криця об крицю. А десь за десятим разом Санько відчув певне полегшення — удари супротивника виявилися не такі вже й важкі і швидкі. Тож є нагода показати йому і своє вміння… Санькова шабля зі свистом розітнула повітря, проте татарин, ніби граючись, перехопив її на себе. Та все ж Санько зауважив, що рука татарина не спружинила, як то буває у рівних за силою бійців, а дещо поступилася. Він ще раз замахнувся, намагаючись ударити ближче до руків’я, аби вибити зброю з рук — проте татарин знав цю нехитру річ і легко встояв. Лише хижо скривилися його вузькі вуста.

"Щось задумав", — сяйнуло в Саньковій голові. І справді, татарин показав, що битиме зверху, а в останню мить його шабля описала півколо. Проте недарма Санько пройшов науку у Швайки. Його рука ніби сама собою перехопила кривий політ ординської шаблі. А тоді й Санько замахнувся, показуючи, що цілитиме по правому плечу, а сам рвучко перевів удар на ліве. Татарин опізнився на маленьку часточку секунди і Санькова шабля уп’ялася в його шкіряне надпліччя. А ще за хвилю татарський кінь звернув убік уже без вершника. І доки другий татарин поспішав зайняти місце полеглого товариша, Санько встиг скосити очі вбік і завважив, що поруч з ним рубається Швайка. Пилипове обличчя палало якоюсь дикою радістю і зловтіхою. Ятаганом, що його Швайка тримав у лівій руці, він відбивав ворожу шаблю, а його власна шабля

миготіла так швидко, що за нею здіймалися повітряні вихори. Нараз його супротивник якось дивно скособочився і зіслизнув з коня. А Швайка уже завернув свого Вітрика назустріч тому татаринові, якого примітив собі Санько.

— Пилипе, це мій! — гукнув Санько, проте Швайка тільки вищирився у лютій посмішці. Його шабля навідліг рубонула по руці нападника. Другий удар звалив того на землю.

Неподалік бився Грицик. Він щось затято вигукував і з такою силою тис на свого ворога, що той зрештою не витримав і різко повернув коня вбік. Та це йому не помогло — звідкілясь випірнув Марко Чорторий і різко махнув шаблею…

Татари не сподівалися на таку рішучу відсіч. Ще якийсь час вони тиснули на козаків, але вже не так рішуче, як на початку. Зрештою хтось із них не витримав, розвернув коня і кинувся подалі від місця бойовиська. За ним почала розвертатися уся татарська лава.

— Нехай драпають! — крикнув Швайка. — Досить з них!

Якийсь час він спостерігав за татарами, які один за одним щезали вдалині, тоді наказав Грицикові стежити за ними з найближчого кургана, а сам повернувся на місце бойовиська.

Козаки втратили чотирьох. Поранених було значно більше, але всі вони трималися на конях. Татарські втрати були значно більші — понад двадцять тіл непорушно лежало між високих трав, ще з десяток пробували підвестися з землі. Завваживши козаків, що наближалися, поранені вишкірювалися — хижо і злякано: вважали, що настав їхній останній час.

Якусь мить Швайка мовчки дивився, а тоді звелів:

— Зловіть для них коней!

А коли татар усадовили на коней, додав:

— Їдьте з миром. І передайте своїм мурзам, що ми не звірі і не люті нападники. Нам треба небагато — щоб нас залишили у спокої. Ми теж хочемо випасати свої табуни. А зараз ми повертаємося до плавнів, а ви можете зібрати й поховати своїх. Але пам’ятайте — на будь-які підступи ми дамо гідну відсіч.

Татари похнюплено зиркали на нього з-під лоба і в їхніх поглядах було більше страху, ніж ненависті.

Козаки поверталися радісні, збуджені перемогою. Не радів лише один Швайка.

— Це — що? Це тільки пастухи, — сказав він. — От зустрінемося зі справжніми нукерами, чи, не дай Боже, з нашим братом-яничаром — отоді дізнаємося, чого ми з вами варті.

— Я багато чував про яничарів, — подав голос один з черкаських. — Проте хто це такі — не дуже тямлю.

— То такі ж люди, як і ми з тобою, — відказав Швайка. — Тільки й того, що їх немовлятами забрали в полон і втовкмачили в їхні голови, що найбільші вороги для татарського люду — це ми. Тож від них нам пощади не дочекатися. Бо вони не знають, ким є насправді.

— А що, як їм розповісти про це?

— Коли два війська ідуть один на одного в бій, ніколи розводитись, хто є хто, — відказав Швайка.

— А якщо пробратися і поговорити з ними, коли вони відпочивають? — не здавався черкасець.

Швайка лише поглянув на нього і зітхнув. І невідомо, що він хотів цим сказати — чи то зітхав з дурного запитання, чи від того, що коли перемовини й були, то нічим добрим вони не закінчились.

ТЕЛЕСИКОВІ РОЗВАГИ

За якихось кілька днів на острові виросло ціле містечко. До шести Вирвизубових куренів прилучилося ще стільки ж. І одразу стало ясно, що вони вельми різняться один від одного.

У Переяславському курені жили могутні козаки. Ще могутніші обрали собі черкаський курінь. Наймудріші вподобали канівський курінь, найкраще співали у кропивнянському, послухати казки й цікаві побрехеньки збиралися біля солоницького куреня.

А от Воронівський курінь вважався найвреднішим. Той, хто ставився до воронівців з неналежною повагою, змушений був обходити його десятою дорогою. Хоча тут, на перший погляд, жили такі самі козаки, як і деінде. Серед них — Швайка, Грицик з Саньком, Кривопичко з Одудом, до них приєднався дніпровський човняр Марко Чорторий і ще десятків зо два козаків, які тяглися до Швайки та його колишніх джур. Це були люди хоча й веселі, але до вреднощів, окрім, мабуть, Грицика, були геть нездатні.

Та все одно курінь вважали найвреднішим. А все через Телесика та його верескливу ватагу. І ніби й не скажеш, що вони на кожному кроці стрибали в шкоду. Ні, воронівський курінь був застелений найзапашнішою травою, в його стінах було найменше щілин, тут лягали спати раніше за всіх і раніше за всіх прокидалися. Але… Підвозить човном, скажімо, здоровецький Кирило Капшук до свого

переяславського куреня з десяток снопів очерету. А на березі його вже зустрічає Телесикова ватага.

— Дядьку, а чи не дали б ви нам зо два кулі? — старцюють вони такими жалібними голосочками, що мало хто не зжалиться і не дасть.

Проте Кирило не з тих, хто здатен на жалість.

— А у вас що — своїх людей нема? — дивується він.

— Та є, — зітхає, скажімо, Ванько Кожушний. — Але Швайка увесь час десь із Вирвизубом, Грицик з Саньком зі степу не вилазять, усе на татарів пильнують.

— А ви — що, самі нездатні накосити?

— Ми, може, й могли б, — пояснює йому Телесик. — Але ж у вас це краще виходить. Погляньте на себе — ви он який великий, а ми ж вам ледве до пояса.

— Ні, хлоп’ята, нічого у вас не вийде, — відказує дядько Капшук. — І відійдіть з дороги, бо розтопчу ненароком.

— Ой, дядьку, пожалкуєте, — летить йому услід, проте Кирило з-під оберемків нічого не чує.

А за якусь годину його крик розлітається на цілий острів:

— А яка ж це нечиста поцупила мій очерет?! Я ж віз десяток кулів, а привіз тільки шість. Де решта?

— Таж ти подарував його воронівському куреню, — відповідає хтось із кропивнянського куреня.

Кирилові перехоплює подих.

— Я? Та ніколи в світі цього не може бути!

— Ще й як може! Ти так чесав до них з тими кулями, ніби тобі по литках кропивою шмагали.

— Нічого не розумію, — розводить Кирило руками. — А ви чого зуби шкірите? — обурюється він на Телесикову ватагу, у котрої від стриманого сміху аж бульки під носом повистрибували.

— Бо ми ж застерігали вас, що пожалкуєте, — відказує хтось із хлоп’ят між нападами реготу.

— Кому шкода двох кулів, той віддає чотири, — пояснює його сусіда, що вже й сміятися як слід не здатен.

А за день потому до Воронівського куреня зазирнув Вирвизуб. Швайка з Грициком та Саньком тільки-но повернулися зі степу і саме розкошували на свіжій траві.

— Ану, погляньте, що ваші жевжики учворили з поважними людьми, — суворим голосом промовив він, проте в його очах стрибали веселі бісики.

— А що таке? — якомога байдужішим голосом поцікавився Грицик, хоча бісики застрибали і в нього: вочевидь, те, на що запрошував подивитися Вирвизуб, для нього не було новиною.

А подивитися і справді було на що. Краєм піщаного берега діловито крокував Микита Боброзубий з черкаського куреня і мугикав якусь пісеньку. За ним вела очима воронівська та черкаська дітвора і, напружено наморщивши лоби, про щось перешіптувалася. Зненацька Ванько Кожушний кинувся до берега і всівся на піску кроків за двадцять

від Микити. Той лише мигцем зиркнув на нього і відвернувся. Та нараз зупинився, начебто йому в голову запала якась думка, тоді якимись непевними кроками рушив до Кожушного з наміром усістися на нього. В останню мить Ванько встиг відсунутися — і Боброзубий з розгону гепнувся на землю. В повітрі змигнули його худі волохаті ноги. Хлопчаки дружно чмихнули і від того Боброзубий ніби прокинувся. Він усівся на піску, тріпнув головою і здивовано озирнувся.

— А де ж пеньок? — запитав він Кожушного.

— Який пеньок? — здивувався Ванько.

— Ну такий… Я збирався на ньому трохи той… перепочити.

Проте пенька не було ніде, тож Боброзубий, стенувши плечима, встав та й пішов далі. І тільки тоді Кожушний повалився на пісок і в захваті заметляв ногами:

— Відомстили! — зарепетував він. — Буде тепер знати, як виганяти нас звідсіля!

Вирвизуба тіпало зі сміху.

— Це вже другий, — сказав він Швайці. — Перший був Тодось Присядько…

Тоді набрав серйозного виразу, вийшов з-за кущів і поцікавився:

— Чом розкричалися, мов горобці? Хто це вас збирається виганяти?

Хлопці злякано принишкли. Вони знали, що козацький отаман — людина сувора, а отже, з ним жартувати небезпечно.

— Микита Боброзубий та Присядько, — подав голос Хаврусь.

— Це ж за що?

— Ну… вони вчора казали, що нам тут робити нічого. Бо малі ще.

— Гм-мм… малі, значить. А шкоду чинити, виходить, уже не малі?

Хлопці мовчали. А що вони мали сказати?

— Ми більше не будемо, — нарешті за всіх обізвався Телесик.

— Звісно, що не будете, бо тоді я з вами побалакаю інакше. — Вирвизуб суворо поглянув на хлопців, проте не витримав і поцікавився: — А як же воно у вас так виходить?

Хлопці забігали одне по одному очима.

— Ви про що, дядьку Стефане? — запитав Телесик.

— Та про те, як ви таких поважних козаків на пеньки садовили?

І лише тепер хлопчики завважили, що Вирвизуб не тільки не сердиться, а навпаки — з усіх сил намагається не сміятися. Вони оточили отамана тісним гуртом і навперебій заторохтіли:

— Це ми від Санька навчилися…

— Еге ж… йому можна, а нам ні?

— Ми теж хочемо навіювати…

— Он воно що… — Вирвизуб глянув на Санька і по-змовницьки йому підморгнув. — Слухайте, а ви пробували самому Санькові щось навіяти?

Хлопці перезирнулися. Схоже, ця думка поки що їм і в голову не приходила.

— А ви спробуйте, — порадив Вирвизуб. — Це добре, що ви гуртом працюєте. Бо не кожен може мати такі здібності, як наш Санько. А от коли ви з’єднаєте свої сили, то можете викликати на змагання навіть самого Санька, а не те, що якогось татарина.

Що хлопці не загаялися скористатись порадою Вирвизуба, Санько зрозумів під час обіду. Він саме облизував після кулешу свою ложку, коли відчув, ніби у його розум хтось втручається. Санько прислухався: у голові тихенько дзвеніло, наче від мушви.

І з того гулу все виразніше вирізнялися слова, начебто мовлені дитячими голосами: "Віддай ложку… віддай ложку…"

Санько сторожко пройшовся поглядом по обличчях своїх сусідів і нараз зауважив, що трохи осторонь зібралася Телесикова ватага. Хлопці напружено вдивлялися в Санька і щось шепотіли. І неважко було здогадатися, чого саме вони вимагали від Санька.

"А дульки не хочете? — подумки запитав їх Санько. — Може, свої ложки принесете?"

Він відчув спротив. Схоже, хлоп’ята уже дечого навчилися. Санько зібрався на силі і подумки гримнув:

"Мені що — просити вас? Несіть швидше!"

— О-хо-хо! — сказав раптом Грицик.

— Що таке? — запитав його Марко Чорторий. — Набачив щось?

— Еге ж, — відказав Грицик. — Санько з хлопцями б’ється.

— Та як же вони б’ються, — не повірив Марко, — коли вони всі сидять?

— А вони подумки б’ються, — пояснив йому Грицик і жартома вжахнувся: — Саньку, що ти робиш? Вони ж без ложок, мов без рук!

Але було вже пізно: між хлопців промайнув невиразний порух — так ніби легкий вітерець поворушив листям і знову завмер. А тоді малі змовники неохоче, мов телята на орчику, один за одним підійшли до Санька і простягли йому свої ложки. Останнім підійшов Телесик.

— Мало каші з’їли, — усміхнувся їм Санько і повернув ложки. — Ідіть повправляйтеся ще трохи.

— То що ж воно виходить? — вражено запитав Марко Чорторий. — Характерництва можна навчитися?

— Як бачиш, можна, — відказав йому Грицик. — Хоча й нелегка це справа. Я сам зо два роки вчився в Санька, поки дещо почало виходити. А в гурті, здається, усе набагато швидше. Як гадаєш, Пилипе?

— А таки швидше, — згодився Швайка. — От лишень одне дивно…

— Що саме?

— А те, що ми раніше не допетрали, що можна навіювати думку гуртом.

— Допетрали, — заперечив Санько. — Пам’ятаєш, як ми змусили слуг пана Кобильського шмагати свого хазяїна. Тільки ми чомусь забули про це.

— А й справді! — вигукнув Грицик. — Але тоді старалися більше ви з дідом Кудьмою, а ми тільки дивилися.

У Чортория загорілися очі.

— Слухайте, хлоп’ята, може, ви й мене навчите? — запитав він.

Телесикове товариство сором’язливо озирнулося на Санька.

— Ми й самі ще не вміємо як слід, — відказав за всіх Телесик.

— Ну, то й що? Разом учитимемось. А я вам за це, знаєте, що зроблю? Я… я навчу вас пробиратися через пороги, от що! І не думайте, ніби воно й направду так страшно. Це коли дивитися збоку, то страшно, а так — не дуже.

— Слухай, а чому вони тільки тебе мають навчати? — втрутився раптом Одуд. — Ні, коли вже вчитися, то разом!

У СТЕПУ

П’ятеро вивідників, залігши разом з кіньми в невисоких кущах посеред степу, уже кілька годин спостерігали за пагорбом, до якого було не більше трьох польотів стріли. На пагорбі теж росло кілька кущів і десяток схилених в один бік дерев. Видно, у цих місцях вітри дули завжди в один бік.

Сонце припікало все нещадніше.

— Може, там нікого й немає? — припустив Микола Дишло, довготелесий м’язистий парубок з-під Черкас.

Хлопці взяли його з собою, зваживши на Вирвизубове прохання. Стефан запевняв, що в січах Микола — один з найкращих спритників і тому гадає, що все на світі можна вирішити за допомогою однієї шаблі. "Ви йому покажіть, коли буде змога, що й голова чогось варта, — попрохав Вирвизуб. — І всі ті ваші штучки теж покажіть. Може, теж захоче повчитися…"

І от тепер Дишло лежить поруч з колишніми Швайчиними джурами, роздивляється навкруги і знуджено позіхає. Нудно, бач, йому. Шаблею помахати кортить…

Грицик зітхнув і перевів погляд у степ — туди, де, як стверджував Санько, щось мусить бути. Нараз він стрепенувся.

— Голову даю на відсіч, коли там не заліг якийсь двоногий, — збуджено прошепотів він. — Як гадаєш, Саньку?

— Гадаю, що й не один, — згодився Санько.

— Звідкіля ви це взяли? — не повірив Дишло.

— Подивися на птахів, — упівголоса мовив Грицик. — Помітив, що вони кружляють скрізь, а над тим пагорбом — ні?

— Ага, — кивнув головою Дишло. — Але ж… там, може, лисиця залягла, чи ще який звір.

— Якби то був звір, то птахи літали б набагато нижче. А вони літають на відстані стріли. А що це означає?

— Бояться, мабуть, пострілу…

— От-от! А зараз помовч…

У Грицика був кепський настрій. Чи не вперше розійшлися його зі Швайкою дороги. Але тут нічого не вдієш. Коли Швайка щось вирішував, то назад вороття вже не було.

А Пилип оголосив учора, що на нього чекають нагальні справи в іншому місці. Що то за місце, знали всі: Крим. Іншого місця, в якому у Швайки є нагальні справи, не було. Тож Вирвизуб лише зітхнув і запитав:

— Якою дорогою збираєшся їхати?

— Звісно, якою, — відказав Швайка. — Спочатку піднімуся за пороги, тоді прокрадуся подалі в степ, бо там стежа не така пильна, як тут. А тоді вже, як свій, поверну, куди треба.

— І це ж скільки часу займе? — спитав Вирвизуб.

— Днів зо п’ять щонайменше, — відказав за Швайку Грицик.

— Ну, це довго, — втрутився Санько. — А що, коли спробувати інший шлях?

— Це ж який?

— А отакий, — Санько махнув рукою у степ. — Навпростець.

— Навпростець, кажеш?

Усі побачили, як Швайка завагався. І було зрозуміло, чому саме. Справа, у якій він їхав, була така важлива, що потрібно виключати найменший ризик.

Усім давно відомо, що ногайці не лише лютий народ, а й надзвичайно сторожкий та обережний. За дніпровськими плавнями невпинно стежать не тільки потужні сторожові роз'їзди, а й найзіркіші спостережники, що зачаїлися в найнесподіваніших місцях. І якби їх вистежити, або й привернути на себе їхню увагу — Швайка міг би приступити до своїх нагальних справ на кілька діб раніше.

І от Грицик та Санько з невеликим товариством ще вдосвіта, обійшовши місця ймовірної зустрічі з кінною ногайською сторожею, засіли в оцих низеньких цупких кущах. Власне, Грицик пропонував проїхати ще далі, проте Санько мав думку, що татарська стежа залягла десь неподалік. І, як завжди, не помилився.

— Я теж гадаю, що там їх декілька, — сказав Грицик і влігся якомога зручніше.

— Вигадуєте ви все, — пирхнув Микола. — Вам ці татари вже під кожним кущем ввижаються.

Санько обернувся до нього.

— То що ти пропонуєш? — запитав він.

— Тут і сліпому ясно, — зверхньо пирхнув Микола. — Коли вже щось запідозрили, то обережно підповзти, і це… — Микола провів ребром долоні під горлом.

— Радо скористаємося твоєю підказкою, — відказав Санько. — Але іншим разом.

— А зараз що — жижки тремтять? — ущипливо поцікавився Микола.

Грицик сердито глипнув на нього. Але стримався і тільки мовив крізь зуби:

— Більше з нами у вивідку не підеш.

— А що я такого сказав? — огризнувся Микола.

Він ледве приховував своє обурення. Мало того, що ці безвусі Швайчині джури командують ним, то ще й на кожному кроці підкреслюють, що він, Микола Дишло, не має в голові ні крихти кебети. Він засопів, мов борсук, і запитав:

— А ви знаєте, чого мене звуть Дишло? — І, не чекаючи відповіді, пояснив: — Коли на наше село напали татари, то я дишлом за одним махом проламав голову одразу двом. А тут…

Оскільки потрібні слова на язик не спливали, Микола презирливо плюнув на землю. Якби його воля, то він давно б уже полишив це обережне товариство. Проте Вирвизуб суворо-пресуворо наказав йому слухатися Швайчиних джур, як його самого. Ну, нічого, він, Дишло, якось витерпить до кінця виправи. А тоді скаже Вирвизубові все, що він думає про цих хирляків, і більше ніколи не матиме з ними справи. Подумаєш, вивідники! Якби не їхній вовк, то, мабуть, вони й досі сиділи б десь під дніпровськими кущами. От хто справжній вивідник!

Куций, мабуть, відчув, що про нього думають, бо повернув голову до Дишла, вдарив по землі хвостом-полінякою і знову задивився у степ.

П’ятим вивідником був Телесик. Спочатку Грицик з Саньком не хотіли брати його з собою, проте Телесик якимось дивом умовив Швайку заступитися за нього.

Швайка… При згадці про нього у Грицика стиснулося серце. Де він тепер? Поїхав в обхід, чи лежить десь неподалік і чекає, доки вони привернуть увагу татарських спостерігачів на себе. Як Дишло на них, так і Грицик теж відчував образу на Швайку.

Швайка сказав: "Ти, друже, залишаєшся тут. І, коли що, постарайся мене замінити…" Грицик тоді всміхнувся і відповів: "Ти мовиш так, ніби навік прощаєшся". Думав, що Швайка відбудеться жартом, але той без тіні усмішки кивнув головою: "Всяке може бути". А перед цим Пилип довго радився з Вирвизубом і в того теж був явно заклопотаний вираз. Грицик бачив, як перед прощанням вони міцно обнялися, мовби прощалися назавжди…

Зненацька Куций звівся на ноги і нашорошив вуха. А тоді Телесик, який теж не відводив очей від степу, схопив Грицика за руку.

— Дивіться, дивіться! — збуджено прошепотів він. — Оно, бачите?

Швидше якимось відчуттям, аніж очима вони завважили ледь помітний порух правіше від того місця, за яким стежили. А ще за кілька хвилин з-за кущів ви гулькнули продовгуваті голови двох татарських коней.

Потріпуючи вухами, коненята попасом рушили в їхній бік.

— Оввa, — зненацька прошепотів Грицик.

— Що ще за "оввa"? — насмішкувато поцікавився Дишло. — Тікати будемо від цих коненят, чи як?

— Помовч! — люто засичав Грицик. — Пригляньсяся краще до них.

— Коні як коні… — почав Микола і раптом замовк.

Так, це були звичайні коні. От тільки спини у них були якісь не такі. А ще за хвилину, придивившись, Микола зрозумів у чому справа: на кінських спинах лежали подушки. Ті, що зазвичай слугували татарам за сідла. Мабуть, коні утекли від своїх господарів…

— Замріть! — раптом порушив тишу Санько. — І повторюйте подумки, що ми маленькі кущики.

— Як це… — почав було Микола, проте лютий Грициків погляд ніби приморозив йому язика.

Коні підійшли вже доволі близько. Нараз Микола роззявив рота: до їхніх животів мовби приклеїлося двоє татарів. Час від часу їхні голови вистромлювалися з-за подушок, бистрі очі озирали степ і знову татари припадали до кінських животів.

— Думай, що ми — маленькі кущики, — прошепотів Грицик. На його чолі виступили краплини роси. Змокрів і Саньків лоб, а на Телесиковому чолі брижами забігали дрібонькі зморшки. Лише тут Микола згадав, що його супутники — не прості хлопці: вони вміли навіювати свої думки іншим. І, мабуть, зараз подумки умовляють татар повірити, що вони — кущики.

Що ж, він теж це робитиме, хоча й не розуміє, чому їм, таким відчайдухам, треба когось умовляти. Чи не простіше накинутися на цих татарчиків з шаблями? Та, на жаль, їхні коні, як і вони самі, лежали на землі. І поки їх піднімеш, поки сядеш на них та розвернешся куди треба — за татарами і слід прохолоне.

Тож Микола, подумки зітхнувши, теж заходився вмовляти татар, що він ніхто інший, як невеличкий, манюсінький такий, кущик.

І на його превелике здивування, татари повірили цьому. Вони зупинилися за розлогим кущем, що ріс кроків за двадцять від

спостерігачів і ловко вихопилися з-під кінських животів у сідла. Молодший кинув погляд у їхній бік і перевів його далі: якісь там кущики його не цікавили.

— Нічого підозрілого, — сказав він.

— Ти не назад дивися, — урвав його старший. — Туди й без тебе є кому витріщатися. Ти он туди дивися… — він кивнув головою на плавні. — І лівіше.

Якусь хвилину вони напружено вдивлялися вперед.

Нарешті старший зсутулився у сідлі і відсунув малахая на потилицю.

— Ніби нічого, — сказав він. — А в тебе?

— Теж нічого, — відказав молодший. — Видно, даремно ми ще з ночі вилежуємося на тому пагорбі.

Старший пересмикнув плечем.

— Це ти не мені, а Хакимові скажи! А поки що він наказав нам зачаїтися тут…

Санько перехопив нетерпеливий Грициків погляд. Так, далі вдавати з себе кущики не було рації. Будь-який порух, навіть кліпання, міг розвіяти чари. Тож Санько ледь чутно свиснув — і Куций безшелесно розчинився в траві. Тільки на тому місці, де він щойно був, гойднулося і знову нерухомо завмерло кілька стебел трави.

Молодший стрепенувся.

— Гляди, вовк! — вигукнув він і вихопив з сагайдака стрілу.

— Не руш! — злякано вискнув старший. Навіть звідси було видно, як сполотніло його засмагле обличчя. — Це ж… це ж вовкулака!

У молодшого відвисла щелепа.

— Вовку…

— Ага, вовкулака. Ти ж сам чув, як Махмуд розповідав, що цієї весни неподалік звідсіля, біля річки Конки, їхня стежа бачила такого вовка, як оцей. То його товариш Даган послав стрілу в кущі, куди той вовк щез, а стріла розвернулася там, полетіла назад до Дагана і прохромила йому горлянку. То хто ж то був, як не вовкулака? Сам знаєш, що тільки вовкулаки уміють відкидати стрілу назад.

Очі молодшого татарина нажахано округлилися.

— І ти гадаєш, що оце він зараз…

Старший кивнув головою.

— Еге ж. Мабуть, прибився в наші краї…

— Ой, — вихопилося в молодшого. — Треба наших попередити!

— Треба, — згодився старший. — Бо ще, до лиха, підкрадеться до них зі спини…

Вони дружно цьвохнули нагаями і щодуху помчали назад, раз по раз злякано озираючись. А за кілька хвилин там, де засіли татарські вивідувачі, сполохано здійнялося в повітря з десяток птахів.

— Ага, пройняло, — вдоволено гмикнув Грицик.

— Що пройняло? — здивовано поглянув на нього Микола.

— А ти й досі не здогадався? Ці двоє розповіли про вовкулаку, і тепер їхні друзяки спішать попередити інших спостережників. А самі й місця собі не знаходять. Їм тепер ввижається, що з трави на них от-от накинеться вовкулака!

Грицик ліг горілиць і потягся так, що аж кісточки захрускотіли. Сонце вже зійшло з найвищого місця і в кущів з’явилася тінь. Микола здивовано переводив очі з Санька на Грицика, з Грицика на Телесика та Куцого, який з’явився так само нечутно, як і щез, і тепер лежав на своєму місці, висолопивши язика.

— Хлопці, я так нічого й не второпав! — нетерпеливився Микола. — Що ж там було?

Грицик перевернувся на живіт.

— Для недорікуватих пояснюю ще раз, — сказав він. — Схоже, що той Даган постраждав він нашого Швайки.

— Від Швайки?

— Атож. Розумієш, — Грицик повернувся до Санька, — я ніяк не можу втямити, як це в нього виходить. Ніби все ясно: ось його Барвінок змахує хвостом так, щоб той порух помітив хтось із татарів. Швайка ту ж мить жбурляє убік камінець чи ще щось. Татарин думає, що туди гайнув наш сіроманець, і негайно випускає в нього стрілу. І тут таки отримує стрілу від Швайки. А тим, що спостерігають збоку, здається, ніби в горлянку того, хто стріляв, вп’ялася його ж стріла. Тепер уторопав? — звернувся він до Миколи.

— Та… — почав той. — Щось воно дуже закручено. І не зрозуміло, до чого тут вовкулака.

— І справді, вовкулака тут як приший кобилі хвіст. Це інша історія. Правда ж, Телесику?

Телесик кивнув головою і розплився в посмішці. Дуже вже йому подобався пришелепуватий вигляд довготелесого Миколи.

— Хлопці, та не тягніть за душу! — зрештою заблагав той.

Грицик усміхнувся.

— Ну, як би тобі краще пояснити… Допустімо, ти Швайка і за тобою женуться татари. То ти наводиш їх на Барвінка, якому перед цим наказав зачаїтися в гущавині. А коли татарин наближається, Барвінок кидається на нього. Просто, еге ж? Але іншим татарам здається, буцімто сам Швайка перетворився на вовка.

— То воно що виходить… — почав Микола. — Виходить, що ніякого вовкулаки насправді нема?

— Лиш нікому про це не кажи, — Грицик молитовно склав руки на грудях. — А надто татарам. Бо коли вони про це дізнаються, то перестануть нас боятися.

— Та ну тебе! — махнув рукою Микола і… засміявся. — Ну, хлопці, і накрутили ж ви! Я ще ніколи таким телепнем не почувався.

— Нарешті чую розумні слова, — теж усміхнувся Грицик.

А Микола усе ще не міг угамуватися. Він то чухав потилицю, то посміхався невідь до кого, то смикав себе за вуса.

— Хлопці, а чого ж ми тут сидимо! — зненацька підхопився він. — Коли ми такі, то зараз же підкрадемося до тих татарів і винищимо їх до ноги.

— Не дай Боже! — відказав Грицик. — Вони нам ще стануть у пригоді.

— Як то? — уже вкотре за сьогодні дивувався Микола.

— А так. Нехай рознесуть повсюди, що ми не тільки козаки, а ще й вовкулаки, що відбивають стріли, послані у них. Як гадаєш, навіщо нам це потрібно?

— Е… біс його знає, — стенув плечима Микола.

— То ж бо й воно. Бо коли вони виходитимуть проти нас, простих козаків, то битимуться без страху. А коли вийдуть проти нас — козаків, що вміють перекидатися на вовка, то в них жижки тремтітимуть так, що їм уже не до бійки буде. Скумекав?

У Миколи спалахнули очі.

— Хлопці, та це ж… Слухайте, навчіть мене таких штучок!

— Ну, це так зразу не робиться, — зітхнув Грицик. — Кажу ж тобі, що навіть зараз у мене далеко не все виходить, а я вже скільки вчуся!

Коли повен місяць виплив на небо, хлопці дісталися до плавнів. З темряви їм назустріч виступив Вирвизуб з кількома козаками.

— Як Швайка? — запитав Грицик. — Усе гаразд?

— Здається, прослизнув, — відказав Вирвизуб. — Бо наша стежа не помітила, щоб за його слідом звернув бодай один татаряка.

— Ну й слава Богу, — з полегкістю зітхнув Грицик. — Тепер ти доп’яв, чому ми цілий день скніли в тому степу? — звернувся він до Миколи.

— Та ніби доп’яв, — відказав Микола. — Ми відволікали татарську увагу на себе, чи не так?

— А з тебе таки будуть люди! — запевнив його Грицик. — Правда, Телесику?

— Правда, — зблиснув той зубами. — А коли що — я йому допоможу.

— А я візьму й не відмовлюсь, — Микола підкинув Телесика так високо в небо, що той аж заверещав.

На острові ще не спали. Біля кожного куреня горіло багаття і точилися розмови. Чувся голосний сміх. Тільки біля воронівського куреня всі мовчали.

— Що з ними? — стривожився Вирвизуб і повернув коня у той бік.

Воронівський курінь сидів гуртом і, наморщивши лоби, дивився на протилежний від себе кропивнянський курінь. Поруч стояли десятків зо два козаків з інших куренів і, роззявивши рота, стежили, що з цього вийде.

— Що тут коїться… — почав було Вирвизуб, проте на нього закишкали.

— Воронівці наказують кропивнянцям принести їм свіжого сала, — пояснив прибульцям Колотнеча.

— О! — вигукнув Телесик. Він стрімголов скотився з коня, підсів до воронівського гурту і теж втупився поглядом у кропивнянців.

— Свіжого сала? — здивувався Вирвизуб. — Та де ж ти його зараз візьмеш? У нас вже й старого катма, а їм, бач, свіжого закортіло…

Тим часом у кропивнянців зчинилася паніка. Спочатку вони неохоче роззиралися на всі боки, тоді кинулися до куреня, за якусь хвилину вибігли з нього і заходилися нишпорити у траві та кущах. А найпроворніший кинувся до інших куренів. Повернувшись, розвів руками і гукнув воронівцям:

— Ну нема в нас свіжого сала! І в сусідів теж нема!

Колотнеча ляснув долонями об коліна і заволав на ввесь острів:

— Хлопці, біжіть швидше сюди! Ви такого зроду ще не бачили!

ГОСПОДАР ДНІПРА

ПРИХОДИТЬ НА ПОМІЧ

Заскрипіли колеса, почулося кінське іржання. З-за комишів вигулькнуло два вози, в які було впряжено по четвірці коней. Обіч них кружляло чоловік з десять.

— Ви чиї будете, хлопці? — гукнув Грицик.

— Ірклiївські ми, — дзвінким голосом відказав рудий хлопчина, майже Грициків ровесник.

Грицик широко заусміхався:

— Отже, земляки! — сказав він.

— А ти ж чий?

— Воронівський. Був колись. А тепер вже й не знаю, чий.

— Чекай, чекай… — Рудий наблизився впритул. — Та це ж Грицик, джура Швайків!

— Колишній, — уточнив Грицик. — Тепер мені самому джура потрібен.

— Ну, джуру нині знайти неважко. Тільки свисни — і з десяток сиріт вродяться, як з-під землі. А ти ж чого тут стовбичиш — мо’, виглядаєш когось?

— Та вас же й виглядаю. Мені велено переправляти всіх на правий берег.

— А лівим що — вже не можна їздити?

— Та можна, але тут за кожним вашим кроком стежитиме татарин. А вони ж не всі до нас приязно ставляться. Ще налетять на вас. Як нещодавно на нас пробували. Тож мене й поставлено, щоб ви переправлялися на правий берег.

— А там що — невже татарів дідько вхопив?

— Та ні, за Чорним лісом трохи ще водяться, — усміхнувся Грицик. — Тільки Колотнеча до Дніпра їх і близько не підпускає. Так що можете їхати без зайвих очей. Та не баріться, бо Вирвизубові ви он як потрібні!

Так, Вирвизубу з товариством незабаром буде чимало роботи. Скидається на те, що татари от-от визирнуть з Криму, аби чимось підживитися. І є гарна нагода скубнути їх під час переправи через Дніпро. А для цього потрібно багато сил. Тому Вирвизуб і розіслав своїх людей по всіх усюдах за поміччю. По правому березі пішли збирати уходників черкаські хлопці, а по лівому — Грицик.

Як він і гадав, подорожувати уздовж Дніпра було не так уже й небезпечно. Замість козаків, що подалися з Вирвизубом у пониззя Дніпра, прийшли нові козаки, які також мріють залити татарам сала за шкуру.

Дивно якось виходить: ще зо п’ять років тому слова "козак" майже ніхто й не чув. Більше казали — уходники, здобичники. А тепер без "козак" і не обійтися.

А місця тут, біля Переволочної, гарні, є де розгулятися. А надто зараз, коли починається справжнє літо. А от у Криму, куди подався Швайка, мабуть, уже припікає.

Швайка… Ще й досі Грицик тримав на нього образу. Це ж треба — скільки часу провели разом, скільки небезпек перебороли, — і на тобі, розділилися. Саме в той час, коли в Криму так багато роботи…

Про те, що було у Швайки на думці, Грицик здогадався ще минулого року. Хоча Пилип і словом не обмовився про свій задум. Проте Грицик таки має два добрих ока і кебету в голові. Тож чи не відразу завважив, що у Швайки було ніби два життя — денне і нічне. Вдень Пилип, як і всякий заможний татарин, розгулював базарами, їздив у гості до інших заможних татарів чи зустрічався з ними в лазнях. Серед його друзів був навіть Басман-бек, який, кажуть, вишукував усіляких ворогів та чужоземних вивідників. А от уночі…

Якось, це було в Корчеві — Пантикапеї, Грицикові серед ночі привиділося, ніби у шатрі хтось ходить. Прокинувся — тихо. Навіть подиху Швайки не було чутно. Покликав Грицик Пилипа, однак той не відповів. Та й як він міг відповісти, коли його місце було холодне. Вийшов Грицик з шатра, озирнувся — ніде нікого. Свиснув, підкликаючи Барвінка — але й за ним слід прохолов.

Повернувся Швайка тільки під ранок.

— Де ти був? — запитав його Грицик. — Я тебе чекав-чекав, а ти мов у воду впав.

— А мені чогось не спалося, — відказав Швайка. — Тож я трохи прогулявся.

— Сам?

Швайка поглянув на Грицика невинними очима.

— Звісно, сам, — відказав він. — А що?

— А те, що Барвінка теж не було.

— То ми той… удвох прогулялися.

Теж саме трапилось і наступної ночі. Проте Грицик уже був на сторожі. Щойно Швайка вийшов з шатра, він теж схопився на ноги. Тоді й розізнав, що Швайка їхав у степ, щоб побалакати з якоюсь людиною. А Барвінок їх сторожував. Він навіть загарчав на Грицика, коли той трапив йому на очі.

Тоді Швайка насварив Грицика, тому він хоч і перестав за ним стежити, проте завів собі за звичку спати на порозі і прокидатися, щойно Пилип переступав через нього.

Врешті-решт Швайка здався і почав давати своєму джурі доручення, щоразу складніші. Не раз побував Грицик і в Саках, і в Ґьозльові-Козлові, і в Бахчисараї, і в Джурчи… І довідався про таке, що нікому не скаже навіть тоді, коли його різатимуть на шматки.

Швайка виїжджав на нічні розмови не просто так. Йшлося не тільки про передачу таємних новин, а про щось значно більше…

Куліш був готовий. Він підвівся, посьорбав з казана і знову влігся горілиць, обличчям до зоряного неба. Думки знову полинули туди, в Крим…

Коли Грицик довідався про Швайків задум, то був упевнений, що здійснити його не так уже й важко. Варто лиш закликати всіх невільників піднятися на татарів, і вони одразу ж схопляться за зброю.

Та насправді все було інакше. Татари ніби здогадувалися, що колись невільникам урветься терпець, тож були напоготові. Скрізь мали свої вуха, навіть і між невільників. Достатньо було не те що необачного слова, а навіть косого погляду, щоб невдоволений невільник сконав у нелюдських муках.

Та все ж тих, хто готовий був підняти зброю на поневолювачів, більшало. Сьогодні, за Грициковими підрахунками, в Криму було зо дві сотні чоловік, на яких можна було покластися, мов на самого себе. Діяли вони і серед рабів, і серед вільних виноробів та каменярів, і навіть серед нукерів. Були навіть такі, хто мав стосунок до планів ханського двору. І, звісно, негайно передавав їх Швайці… Тож чи не отримав Швайка якусь надзвичайно важливу вістку — таку, що змусила його покинути Вирвизубове товариство у такий непевний час?

Через усе небо, лишаючи слід, покотилася зірка. Грицик провів її поглядом і знову поринув у свої думки. Те, що Швайка не взяв з собою нікого, мало означати одне: Пилип задумав щось особливе. І в першу чергу — небезпечне. Не перший день Грицик знає його, тож була нагода переконатися в тому, що все найважче і найнебезпечніше Швайка бере на себе. Отже, й цього разу… Чи не збирається він підняти повстання сьогодні-взавтра? І звідки саме — з Бахчисарая, Кафи, Ґьозльова?

Він, Грицик, почав би з Ґьозльова. Бо там зібралися найгарячіші хлопці. Проте чи вдасться їм утриматися доти, аж доки решта невільників схопиться за зброю? А що, коли ті загаються? Тоді на

відчайдухів чекає страшна смерть. А самі татари стануть ще пильніші. І тоді їх уже точно зненацька не захопиш.

Ні, краще, мабуть, почати всім разом. Тоді татари не знатимуть, у який бік їм кидатися. Проте чи зможуть ненавчені невільники битися з досвідченими чаушами? Та й знову ж таки — чужі вуха не дріматимуть…

А може, спочатку, як пропонують хлопці з Кафи, податися в гори? І вже звідтіля, зібравшись в один кулак, накинутись на татарів, як орли на здобич. Але чи будуть татари спокійно за цим спостерігати? Хто зна. Крім того, чауші теж уміють лазити по горах.

То на чому ж зупинитися, який шлях обрати? Мабуть, краще лягти та й заснути, бо за ніч однаково нічого путнього не придумаєш. Тільки й того, що завтра ходитимеш, як сонна тетеря. Тож спати, спати!

Та спочатку Грицик уже за звичкою підвівся на лікоть і поглянув туди, звідкіля долинало хоркання. Кінь упевнено вимахував хвостом. Так що можна спокійно спати і ні про що не хвилюватися — вірний Лиско за найменшої небезпеки попередить хазяїна пронизливим іржанням…

Тоді знову влігся горілиць і одразу ж заснув.

Прокинувся від кінського іржання. І справді, на коня напали. Навколо нього кружляв якийсь вершник. Хотів було Грицик кинутися Лискові на поміч, проте зміг лише поворушити зв’язаними ногами. А навпроти сидів якийсь заросли по самі вуха черевань і посміхався.

— Що, не впізнаєш? — запитав він.

Грицик придивився. Схоже, це був один із тих, що п’ять літ тому на чолі з Тишкевичем грабували у плавнях мирних здобичників. Грицик навіть пригадав його ім’я — Свирид… Та про всяк випадок вдав, що бачить його вперше.

— Світ великий, — відказав Грицик. — Багато з ким доводилося зустрічатись.

— Ну, нічого, — ще ширше посміхнувся черевань, — тепер будеш згадувати мене до кінця свого життя. Ось ми з моїм товаришем Охрімом, — він кивнув на вершника, що намагався заарканити Лиска, — зараз прив’яжемо тебе до твого ж коника і подамося до Криму чи ще кудись. За такого дужого раба багаті люди не поскупляться. А будеш комизитись, то…

І черевань помахом руки зобразив над головою зашморг. Але Грицик цього не бачив. Він не відводив погляду від коня, бо той виявився не таким дурнем, як його хазяїн. Лиско спритно ухилявся від аркана й іржав усе відчайдушніше.

— Свириде, та годі там розпатякувати! — врешті не витримав Охрім. — Краще поможи впоратися з цією звіротою!

— А таки звірота, — згодився Свирид. — Коштує, мабуть, не набагато менше, ніж його хазяїн.

Він поволі підвівся і, намотуючи аркана на руку, зайшов до Лиска з іншого боку. За хвилину спутаний, проте невпокорений Лиско стояв біля свого господаря і косив на нього скаженим оком.

— Ну от і все, — з полегшенням сказав Свирид. — Зараз ми трохи перекусимо та й поїдемо відпочивати у байрак. А під вечір, коли буде менше очей, рушимо в степ. Що там у нас лишилося, Охріме?

І вони, не звертаючи уваги на бранця, почали пожадливо напихатися смаженою, видно, ще з учора, дрохвою.

Грицик дивився на них і проклинав себе за роззявкуватість. Понадіявся, бач, дурень, що навколо знайомі місця, дарма, що покинуті.

А воно виходить, що покинуте місце порожнім не буває. На ньому завжди вродиться якийсь бур’ян.

— Слухайте, хлопці, — почав він. — То ви й справді поженете мене до Криму?

— А куди ж іще? — реготнув Свирид. — Більше такими лопухами ніде не торгують.

— І скільки вам можуть дати за мене? — поцікавився він.

— Та чимало, — кинув на нього поглядом Охрім. — Трьох биків, не менше.

— Так мало? — скривився Грицик. — Хочете, дам стільки, що й на десятьох вистачить?

Охрім перестав плямкати.

— І як же ти це зробиш? — поцікавився він.

— Скажу, коли розв’яжете, — зажадав Грицик. — У мене тут, розумієте, неподалік, у Дніпрі скарб захований.

— Та невже? — пирхнув Охрім.

— Їй-бо! Перед тим, як іти за пороги, ми з товаришами заховали горщик із золотом та сріблом. Тільки треба човна.

Охрім зі Свиридом перезирнулися.

— Човен у нас є, — сказав Охрім. — Але як збрешеш…

Це був Саньків човен. Вони ледве вмістилися втрьох, і це втішило Грицика. Найменший порух — і човен перевернеться. А в тій хапанині-хлюпанині виграє той, хто перший прийде до тями. А хто ним буде — Грицик не сумнівався. І те, що завбачливий Охрім обв’язав його за поперек мотузком, а другий кінець намотав собі на руку — вирішального значення не мало.

— То де, кажеш, ви заховали свій горщик? — запитав Свирид. — Дивися, будеш водити нас за носа…

— Та не брешу я, не брешу, — переконував його Грицик, а сам гарячково водив очима по дзеркалу могутньої ріки, намагаючись якнайточніше вгадати місце перебування Санькового сома. — Вже близько. Десь тут, здається…

Сом уже давно вслухався у майже забутий плюскіт. Йому бачилася гарна качка. І лагідні гарячі плавники, що гладили його морду. Однак притаманна сомам обережність стримувала його. Та коли з поверхні до нього долетіло попліскування, він не витримав…

— Чого це ти розляпався? — запитав Свирид, спостерігаючи, як Грицик попліскує долонею по воді.

— Треба, — відказав Грицик. — Треба визначити те місце…

— Ляпанням? — здивувався Охрім.

— Авжеж.

— Ой, крутиш ти щось…

Доказати Охрім не встиг. Якась тінь стрімко налітала на них з глибини. А тоді впритул з човном виринула з води потвора з такою пащекою, що в неї легко міг запливти ніс човна разом зі Свиридовими

ногами. Жахно скрикнув Охрім, ще жахніше вереснув Свирид, відсахуючись від страховидла. Хитнулися облавки — раз, другий — і човен наповнився водою. І поки Охрім зі Свиридом з навіженим пирханням бабралися в воді, у Грицикових руках опинився Свиридів ніж…

За кілька хвилин він вибрався на берег. Осідлані коні попаски бродили під очеретами. Грицик скочив на Лиска, прихопив за поводи розбишацькі коні — господарям вони вже не знадобляться — і щодуху погнав до переволочинської переправи. Треба було поспішати, бо от-от мали надійти останні ватаги.

ДОРОГА ДО КРИМУ

— У степу тепер хоч перекотиполем покоти, — мовив ближчий з чабанів, підкидаючи хмиз до багаття. — Вся сторожа подалася за Гниличку ловити вовкулаку.

— Поможи їм Аллах піймати того перевертня, — його товариш стулив долоні перед грудьми і поглянув у небо. — Інакше спокою нам не знати.

— А я чув, що той вовкулака якийсь особливий, — сказав третій чабан. — Ніби він мирних пастухів не чіпає, а більше полює на багатих та чаушів.

— Все може бути…

Далі Швайка не підслуховував. Він відповз від багаття і підвівся лише тоді, коли голоси вщухли. Тільки тепер йому стало зрозуміло, чому прикордонну смугу, де й миша не повинна проскочити не помічена, вдалося подолати так легко. Мабуть, Санько з Грициком не лише відволікли увагу на себе біля тієї Гнилички, а й учинили щось незвичне — таке, про що навіть аж тут балакають…

— Як гадаєш, друже, що вони там утнули? — запитав він у Барвінка, який зненацька випірнув йому назустріч.

Барвінок заметляв хвостом і подався попереду хазяїна до Вітрика, що похоркував в улоговині.

Швайка взяв напрямок на схід сонця. Їхав сторожко. Чаївся, щойно Барвінок, описуючи широкі кола, давав знати про чиюсь присутність. Хоча тепер можна було їхати вже й не криючись. Прикордонні роз’їзди та засади лишилися далеко позаду. До того ж за пазухою у Швайки зберігалося кілька охоронних знаків, перед якими схилялася найприскіпливіша сторожа. Проте береженого Бог береже: Швайка поклав собі за правило повертатися до Криму не з боку Дніпра, а ніби від Дону. Нехай ті, хто все ще стежить за ним, думають що він, Селім Карачобан, має, як і раніше, якийсь стосунок до великої Ногайської орди. Чи бодай до її розбишак-кайсаків…

Лише дістався верхів’я затишної річки Молочної, Швайка круто завернув на південь.

Під обід він наздогнав ватагу з півсотні чоловік, зодягнутих абияк. Проте всі були озброєні і вели за собою по двоє коней. Поміж ними, на своє здивування, Швайка побачив товстого муллу на ім’я Оркан, котрого нещодавно запримітив серед гостей одного з улюбленців Менглі-Гірея.

У мулли теж була гарна пам’ять, бо він ще здалеку заусміхався Швайці і, коли Пилип наблизився, поїхав поруч з ним.

— Не питаю, шановний Селіме, куди їздилося, — лагідною горличкою заворкотів мулла, — проте здогадуюся, що з’їздилося добре. Чи не так?

Пилип стримав посмішку. Звісно, шановний мулла Оркан понад усе бажає довідатись, звідкіля саме повертається його новий знайомець. Проте відверто запитати про це не насмілюється. Не такий нині час, і

зайва цікавість може обійтися дуже дорого. А коли так — то й не треба муллі Оркану нічого казати. Для мулли Оркана достатньо буде й того, що він зустрів Швайку, точніше, шановного Карачобана, по дорозі не від уруського Дніпра, а від Дону, який є серцем неосяжної і дужої ногайської орди. І з цього він напевне зробить висновок, що Карачобан має безпосередній стосунок до великих ногаїв. Відтак ця чутка негайно розповзеться по Бахчисараю. А до тих, хто має бодай якісь стосунки з великими ногаями, ставляться з повагою навіть такі люди, як Басман-бек.

— Істинно так, шановний, — Швайка зобразив на своєму обличчі щонайщирішу приязнь. — Захотілося трохи подихати вітрами нашої древньої батьківщини. Сподіваюся, що й твоя мандрівка була успішна.

— Атож, атож, — закивав мулла. — Оце повертаюся від сестри, якої не бачив більше, ніж десять літ…

Швайка завважив, що не з порожніми руками повертався шановний мулла. Поруч із ним аж згиналися під саквами два мули.

Був мулла на диво балакучий. Швайка таких любив. Такі не скільки вивідують, стільки вибазікують усе, що в розумного трималося за десятьма замками. І справді, вже за кілька поприщ сумісного шляху мулла поцікавився:

— А чи відає шановний Карачобан-ага, чому ці люди, — він кивнув на своїх супутників, — зібралися, мов на війну?

— Ще ні, — щиро визнав Карачобан. — Я кілька тижнів не був удома. Та гадаю, мій добрий знайомець Басман-бек, — Швайка зробив паузу, — повідає мені про це під час нашої з ним зустрічі. Гадаю, тієї хвилини чекати вже недовго.

— А її й зовсім чекати не варто, — радо стрепенувся мулла від усвідомлення, що хоч тут він може просвітити знайомця самого Басман-бека. — Великий Менглі-Гірей, хай сяє у віках його ім’я, благословив похід на уруських нечестивців-гяурів.

Серце Швайки гупнуло і покотилося вниз. От маєш: ледь-ледь не проґавив таку подію! Та все ж пересилив себе і якомога байдужіше зронив:

— Власне, воно й так видно, що не на прогулянку зібралися. Проте чогось їхні сакви не такі вже й повні.

— Ага, ага, — підхопив мулла. — Запасів наказано взяти тільки на чотири дні, щоб своїх не об’їдати. А там тягинським бродом за Дніпро — і нехай годують наших славних людей уруські гяури!

— Золоті твої слова, шановний, — схилився Швайка перед муллою.

А ще за кілька поприщ він спинив Вітрика, буцім той загнав якусь скіпку, і заходився обдивлятися його копита. А коли татари трохи віддалилися, похапцем написав на шматку полотна кілька слів і неголосно свиснув. За хвилину з трави випірнув Барвінок. Швайка скрутив полотняну стрічку в рурку і сховав її в жменьку реп’яхів. Тоді притис реп’яхи за вовчим вухом і сказав:

— До Вирвизуба, друже. Жени до Вирвизуба!

Барвінок глянув на хазяїна розумним оком і розчинився в траві.

Якусь хвилину Швайка заздрісно дивився йому вслід. Ет, чому й людині не дано пересуватися так стрімко і водночас непомітно? Криючись, він сам подолав відстань до Криму за дві ночі, а Барвінок дістанеться звідсіля до Вирвизуба десь за півдоби.

Про повернення теж не було причини турбуватися: Барвінок уже давно привчений вертатися до їхньої бахчисарайської будови. А там старший над будівельниками Мелік, він же Гаврило Кощавий з Васютинців, знає, як бути далі.

Швайка смикнув за поводи і подався наздоганяти своїх супутників, що вже ледь мріли на овиді. Мулла їхав останнім і часто озирався. Видно, чекав на Карачобана, щоб продовжити дорожню розмову. А коли той під'їхав, він з насолодою втягнув у себе солонувате й вогке, просякле гнилими водоростями, повітря.

— Чуєш, шановний Селіме-джан, як пахне? — запитав він і, не чекаючи відповіді, замріяно проказав: — Сиваш. Кому як, а для мене нічого кращого нема, як ці його пахощі. Я ж бо народився у цих місцях. Знаю їх, як свої п'ять пальців. І хотів би повернутися сюди, коли проб'є мій останній земний час…

Швайка огледівся. Він народився далеко звідсіля, але теж вивчив ці місця, як свої п'ять пальців. Скільки разів повертався він сюди, скільки вибирався цією дорогою з Криму, вдаючи, що його зовсім не цікавить Дніпро, а навпаки, тягне туди, де ліниво хлюпочуться серед вигорілого безмежжя біляві води річки Молочної, а за ним — нескінченна татарська дорога на нескінченний схід… Швайка всміхнувся, пригадавши, як йому свого часу довелося хитрим лисом плутатися по всьому степу, аби аж поміж горбів ріки Вовчої збити зі сліду надто причепливу стежу. Пізні ше довідався, що її послав Басман-бек, який вирішив раз і назавжди вияснити, куди так несподівано і втаємничено щезає його дорогий друг Карачобан.

— Чого варте людське життя? — затишно воркотів поруч мулла Оркан. — Нічого. Все в руках сильного і мудрого. А мудрість Порти полягає в тому, що всі свої труднощі вона долає чужими руками. Наприклад, ятаганами тих же яничарів. Ви згодні зі мною, шановний? — він підвів на Швайку кругловиде пещене личко.

— Так, — згодився Швайка, дивуючись, коли це мулла встиг звернути мову з сивашських краєвидів на далеку заморську Порту. — Ти абсолютно правий, шановний…

— Атож, атож, — радо вхопився за ці слова мулла Оркан. — Дозволю ще додати, що прозірливість нашого високого спільника, турецького султана, хай на віки продовжить Аллах його безцінне життя, полягає в тому, що не хто інший, а саме раби стають найревнішими хранителями Порти. І ця його мудрість простягається не лише на яничарів, а й на тих, хто не вміє чи не може тримати шаблю…

Жебоніння мулли хилило на сон. Це й не дивно — останні дві ночі він майже не склепив повік… Швайка стріпнув головою і змусив себе думати про інше. Бодай про те, скільки ще треба каменю, аби в Бахчисараї звести не хату, а неприступний замок, як на тому наполягав переяславський староста.

— …так, самих яничарів замало. Порті потрібні ще й роботящі, послужливі раби, які ніколи не здіймуть руку на свого господаря. А як цього досягти? — імам хитро глянув на співрозмовника. — Дуже просто. Спочатку треба проявити таку жорстокість, щоб у бранця волосся сивіло на одну думку про можливе покарання за найменший спротив. А тоді треба трохи рахат-лукуму. Тут мудрість Порти справді неперевершена. І нам це треба взяти до уваги, коли хочемо бодай здалеку, але стати врівень з нашим славетним сусідом… Ти вловлюєш мою думку, шановний Селіме-джан?

— Так, так, — випірнув Швайка з забуття. — Воістину мудрі твої слова…

— І хоч як мені, скромному служителеві Аллаха на землі, важко про це казати, але я переконаний, що переможець не повинен проявляти співчуття до свого ясиру. Він має не жаліти нагаїв, доки жене його до Криму. Зате, коли ясир долає дикий степ і переходить межі нашої

благословенної землі, йому треба й медівник показати. Так, красуні повинні іти в гареми найдостойніших, щоб у райських умовах народжувати відданих ісламу синів. Той, хто одразу згоден прийняти іслам — стає вільний. Мало того, йому, як землеробу, дають шмат землі, щоб він вирощував на ній виноград, кавуни, дині… Хто не хоче ставати правовірним, такому одна дорога — в рабство. Але через шість років і він стає вільний, з умовою, що не має права полишати вказаного йому місця. Та він і без того його не лишить, бо разом з волею отримує шмат землі. А коли так — то навіщо йому втікати у свою спустошену дідизну? Тим паче, що кожен з них відає: від пильного татарського ока сьогодні не сховаєшся. Хіба на тім світі, — посміхнувся мулла. — Але дорога туди веде через такі страшні муки, які й уявити важко. Тож треба бути справді божевільним, аби зважитися на втечу. А от щодо тих, хто після всього ще й далі зиркає вовком на правовірних, дорога одна — на галери!

— Це надзвичайно цікаво, — відказав, аби не мовчати, Швайка. — Твої мудрі слова варті найщирішої поваги.

Мулла кивнув. Він був згоден з думкою свого співбесідника. Проте як людина скромна, додав:

— Дозволю собі нагадати, шановний Селіме-джан, що це не лише мої слова. У дворі ходять чутки, що незабаром наш незрівнянний Іслам-Гірей прийме відповідний закон… Що це з тобою?

— Пусте, — через силу відказав Швайка, відчуваючи, як кров відринула йому від лиця. — Здається, трохи прихворів.

Він знав, що такий указ готується в ханському дворі, але щоб так швидко…

Швайка вже не раз переконувався в тому, що далеко не всі невільники мають мужність боротися за свою волю. На прю з поневолювачами здатен либонь один з десятка, коли не з сотні. Надто

вже в пам’ятку їм та страшна дорога від рідної домівки до Криму. І згадка про неї нерідко позбавляє рішучості навіть того, хто звик дивитися смерті у вічі. Тому й не дивно, що більшість колишніх невільників згідна терпіти будь-які приниження, аби тих мук не зазнати ще раз.

Тепер же, після такого указу, готувати повстання буде ще важче. Бо той, хто врешті-решт набрався мужності взятися за зброю, знову може завагатися. І таку людину неважко зрозуміти: в разі поразки вона може втратити не лише життя, а й свою сім’ю, свій шматок землі, здобутий такою кров’ю, потом та приниженням… І швидше за все відмовиться від спротиву. А що вона чинитиме далі — теж уявити неважко.

Коли маєш шмат землі, а відтак і такі-сякі статки, то будь-кого потягне збагатитися ще хоч трохи. А звідсіля недалеко й до того, що колишні невільники самі подадуться за Рось, Буг чи Сулу грабувати своїх же родаків… Ні, такого допустити не можна!

— Як тільки прибудемо в Чонгар, я поведу тебе, Селіме-джан, до гарного знахаря, — почув він голос свого співрозмовника.

— Дякую, шановний, — змусив себе посміхнутися Швайка. — Але я звик не звертати уваги на такі дрібниці.

— А так, а так, — закивав головою мулла. — А чи відомо шановному Карачобанові, як наш світлий Менглі-Гірей виправив помилку того пришелепуватого Саїда-мурзи?

— Саїда-мурзи? — перепитав Швайка. — Це ж хто — чи не володар улусу, котрий за Вовчою річкою?

— Егеж, егеж, — радісно закивав мулла, а про себе подумав: "Ну й хитрий же лис, цей Карачобан! Прикидається, ніби нічого не знає, а в самого ж на лобі написано, що він вивідник Великої Ногайської орди. І

вже про кого, а про Саїда-мурзу йому відомо. Бо той, здається, почав більше тягнутися до ногаїв, аніж до Криму. В усякому разі кайсаки з Дону почуваються на його землях, як у себе вдома…"

— То цей Саїд був такий безпечний, що дозволив одному тамтешньому уруському кайсаку на ймення Швайка викрасти з його шатра листа від Менглі-Гірея. В листі йшлося про… як шановний Карачобан гадає, про що саме?

Шановний Карачобан стенув плечима.

— Поняття не маю, — визнав він і знічено посміхнувся. — От що значить стільки часу їздити невідь-де у своїх справах!

"Ну, допустімо, не такі вже вони й твої, ті справи", — подумки зауважив мулла.

А вголос повів далі:

— От-от! А в тому листі світлий хан досить прозоро натякав Саїдові, що непогано було б знову податися по ясир за Сулу. Інакше…

— І такого листа викрадено? — аж вжахнувся Карачобан. — Це ж… Це ж навіть подумати страшно, що за цим буде!

— Так, так… Тепер перед усім світом Менглі-Гірей може постати як людина підступна, а тому й не варта довіри та приязні з боку інших властителів…

— Це я знаю, — нетерпляче перебив його Карачобан. — Шановний, не тягни ж за душу! Кажи вже нарешті, що вирішив наш світлий повелитель?

Мулла не образився, що його перебивають. Навпаки, мулла був на сьомому небі від щастя. Це ж треба — він, скромний і тихий служитель великого Аллаха, знає більше, ніж Карачобан, якому звіряються найшановніші люди Криму! І не лише знає, а й має таку гарну нагоду просвітити його.

— Ти, Селіме-джан, не повіриш, але наш хан, нехай прославиться у віках його ім’я, вирішив не чекати, доки литовський князь чи якийсь інший володар звинуватить його в підступності. Ні, він першим вирішив напасти! Він…

І мулла Оркан вдоволено схилився до вуха свого співбесідника. Атож, такі новини мають чути лише обрані…

Чонгар відкрився несподівано. Ще кілька хвилин тому вони їхали безмежним, вигорілим від нещадної спеки степом — і зненацька опинилися на вузьких, гамірливих вулицях, що в’юнилися межи низеньких черепашникових будиночків та вицвілих шатрів. Муллу знали в обличчя, йому кланялися. На одному з перехресть він зупинився.

— На жаль, шановний Селіме-джан, маю ще залагодити тут деякі справи. Тому зичу тобі всіляких гараздів і нехай благословить тебе Аллах!

— Дякую, шановний, — схилився перед ним Швайка. — І сподіваюся на нашу нову зустріч у Бахчисараї.

Мулла, що вже стиснув ногами боки свого мула, нараз повернувся до Швайки.

— Гадаю, що ми швидше зустрінемося в Джурчи, аніж в Бахчисараї, — відказав він. — Справа в тому, що на днях до Джурчи приженуть багато ясиру. А багато — значить дешево…

Він по-змовницькому підморгнув Швайці і, вже не озираючись, подався своєю дорогою. Швайка дивився йому услід і не міг стримати посмішки: і навіщо ото ризикувати головою в пошуку свіжих новин, навіщо за них викладати Лемішеві гроші, коли є така всезнаюча людина, як мулла Оркан, хай навіки святиться його довгий язик!

НЕВІЛЬНИЦЬКИЙ РИНОК

У Бахчисараї його обсіло безліч нагальних справ. І перша з них — недобудована хатина. Старший будівничий каменяр Мелік, він же Гаврило Кощавий з Васютинців, схвально кивнув головою, коли Швайка сказав, що будівництво треба розширювати.

— Я наче відчував, — сказав він. — Тому, вибач, що без твого наказу, звелів хлопцям рити таємний хід аж до яру. А стіни, звісно, треба потовщити і додати бійниць, бо мало що може трапитись.

Що саме може трапитись — між ними не мовилося навіть тоді, коли вони лишалися наодинці. Проте й без слів було зрозуміло — стіни потрібні на той випадок, коли татарські вивідники щось винюхають і спробують силою увірватися в будинок. Зрештою, так чинив не лише Швайка з Меліком: кожен з сусідів намагався створити зі свого будинку фортецю. І шановний купець Селід з Порти, і Юсуф-ага, що розбагатів на продажу крижаної води з гірських потічків, і ханський розважальник кизик Ходжа… Вони всі були душевні Швайчині друзі, а відтак і мимовільні постачальники найостанніших новин та пліток.

— Додому не хочеться? — поцікавився Швайка.

— І не питай, — зітхнув Мелік Гаврило. — Здається, все віддав би, щоб хоч одним оком глянути, як воно там.

— Навіть тоді, коли тобі тут дадуть шмат землі?

Гаврило здивовано глипнув на Швайку.

— Якої землі?

— Щоб ти хазяйнував на ній, як у своїх Васютинцях.

— А на біса воно мені тут здалося, те хазяйнування? — вигукнув Мелік і молитовно склав руки на грудях: — Слухай, Пилипку, відпустив би ти мене, га? Ну геть несила більше нудитися цим голомозим світом!

— А коли татари ще раз схоплять?

Мелік скрипнув зубами.

— Тепер я вже їм живим не дамся, — глухо мовив він. — Та й навчився деяких їхніх хитрощів. Тож, коли дістануся додому, зберу гарних хлопців і вчиню так, що татарва у наші місця і носа не покаже.

— Запізнився, — відказав Швайка. — Там уже й без тебе є кому здачі давати. Ні, ти мені поки що тут потрібен. — Швайка всміхнувся, дивлячись на видовжене Гаврилове обличчя. — Нічого не поробиш, пане брате, викуп треба відробляти.

— А я хіба не відробляю? — буркнув Гаврило. — Тільки сил уже нема терпіти.

— Нічого, потерпиш іще трошки. А там, може, й разом подамося козакувати.

— Дай-но, Господи Боже, — перехрестився Гаврило.

— А тепер давай про справи погомонімо. Нічого такого не трапилося?

— Начебто нічого. Проте, схоже, татари кудись збираються…

— Це я вже знаю, — сказав Швайка. — Я запитую, як тут наші.

Гаврило сплюнув через плече.

— Тьху тьху. Щоправда, тут така придибенція трапилася з трьома козловськими новачками. Дуже вже нетерплячі вони виявилися, усе вимагали негайно вдарити на татарів. Гуркан навіть шкодує, що довірився їм.

— Он як… І що ж він вирішив?

— А нічого. Сказав їм, що пожартував. То вони надавали йому по шиї і сказали, щоб він більше і на очі їм не трапляв.

— Добре зробили, — схвалив Швайка. — Хай знає, кому довірятись. А наші хлопці як?

— Наші? — Гаврило всміхнувся. — Ну, в наших я не сумніваюся. А тепер, коли й стіни хороші зведемо, то нас і дідько лисий звідсіля не викурить. Принаймні з тиждень. Тоді через лаз до яру — і шукай вітра в полі!

— Це добре. А тепер слухай уважно. Не сьогодні-взавтра повернеться Барвінок, то ти його не зобижай…

— Та коли я його зобижав? — примружив око Гаврило. — Знову кудись збираєшся?

— Вгадав. Мені сказали, ніби в Джурчи зігнали багато ясиру. То мушу бути там. Може, кого з наших удасться викупити.

Гаврило кивнув головою.

— Це справа свята. Їдь і за нас не турбуйся.

— Знаю, — кивнув Швайка. — Тому й не відпускаю тебе.

До Перекопу, яким Крим відгородився від усього світу, полонених не жаліли. Загарбники боялися переслідування, тож ясир гнали, наче худобу, послану на забій. Тих, хто знесилів, кидали помирати, тим, хто опирався, стинали голови. Тож до Криму інколи діставалася чи не половина ясиру.

Зате за перешийком стрімкий рух уповільнювався, бо ж переслідувачі так далеко забиратися не наважувались. А в Джурчи невільникам давали спочити і ближче до них придивлялися. Потому без особливого вже поспіху їх переганяли до Кафи, Ґьозльова, Керчі, Бахчисарая, де на них нетерпляче чекали заморські купці. Там за кожного раба платили до десяти кіп. А в Джурчи уруські невільники — залякані, скривавлені і безмежно втомлені — коштували чи не втричі дешевше. Тому всі, хто не любив розтринькувати гроші, по живий товар вибиралися саме в Джурчи.

Тут було все — і найогидніше, і найгарніше. Загноєні рани і блискучі коштовності, крикливі покупці і дервіші, котрі ні на що не зважали. Верблюди, коні, кози, вівці, корови, люди — усе це метушилося і намагалося перекричати одне одного. Але найнепогамовнішими усе ж були люди. Мабуть, тому, що криками не обмежувалися, а хапали перехожих за поли, тицяли в руки якийсь непотріб і клялися, що такої коштовної речі світ ще не бачив.

Карачобан з Басман-беком добряче намахалися нагаями, доки зрештою пробилися до невільничого ринку. Тут було тихіше, але повітря мовби просякло горем. Звідусіль долинали приглушені стогони і плачі. До жердин були припнуті діти, жінки, чоловіки — настільки змучені, що

неможливо здогадатися, конають вони, чи приходять до тями. Проте гучноголосі продавці на всі лади розхвалювали цей товар:

— Купуйте, не пошкодуєте!

— Такої красуні не знайдете навіть у ханському гаремі!

— Кому потрібен найсумирніший раб! Продаю задарма, бо обридло жити в спокої!

— Та ви тільки погляньте на його плечі!

— А груди які! Таких і в коней з ханського табуна не побачиш…

Ті, про кого йшлося, чекали на рішенець, не підводячи очей. Лише іноді зблискували ними — проте не було в тих очах ні зненависті, ні гідності — одна лише безмежна втома та острах.

— Ти звідки? — запитав Басман-бек такого худого бранця, що, здавалося, ребра от-от прорвуть йому шкіру.

Вищий на голову від решти невільників, бранець тоскно глядів у небо, де описували кола вільні орли.

— Не дивися, шановний, що він такий худий, — вихопився наперед його господар, крутоплечий татарин. — Він хоч і худий, проте силу має. Поглянь-но які зуби, які жили! Як у вола.

І справді, шириною плечей бранець не поступався ні Швайці, ні Басман-бекові.

— Я не тебе питаю, — відрізав Басман-бек і татарин одразу зів’яв. — То звідкіля ти будеш? — запитав він бранця.

— З-над Росі, — відказав той, байдуже ковзнувши поглядом по пишній одежі незнайомця.

— І коли тебе схопили?

— Місяць тому.

— То чом же нашої віри не приймаєш?

Замість відповіді невільник так зблиснув очима, що стало зрозуміло — з таким краще бути обережнішим.

— От бачиш, як виходить, — сказав Басман-бек, коли вони від'їхали подалі. — Уруса, котрий ще пам'ятає, ким він був, змінити важко. Хіба що залякати так, аби він і в найпалкішому сні закаявся братися за зброю.

— А ось ці… — Басман-бек закоханим поглядом провів трійко могутніх нукерів, що, пересміюючись, перетнули їм дорогу. — Це яничари, наша сила і гордість. А вони ж чистісінькі уруси! Чи греки. А може, й болгари. Їх малими взяли в полон, відділили від батька-матері, вбили в голову, що вони — опора великої Порти і мусять карати на горло всіх, хто дивиться на неї скоса.

— О, так, — згодився Карачобан. — Розум і могуть Порти недарма зробили її першою державою світу…

Зненацька Карачобан замовк. Йому здалося, ніби його хтось покликав. Власне, назвав не його, Карачобанове, ймення, а ім'я Швайки. Це було так несподівано, що Пилип обернувся. Його очі насторожено ковзнули по шерензі невільників і спинилися на чоловікові, що теж не зводив з нього погляду. Чоловік той був украй збідований — його спину й плечі рясно вкривали сліди від нагаїв. Живими лишилися тільки очі. І ті очі щось розповідали йому, благали, погрожували…

Басман-бек перехопив погляд свого співбесідника:

— Чого це він так у тебе втупився, шановний Селіме? Знайомі ви чи що?

Швайка не відповів. Чи не вперше за всі роки він не знав, що сказати. У цій знеможеній людині він упізнав того, котрий ще кілька тижнів тому вважав себе повелителем Переяславської землі…

Так, це був Заремба. Його неприємності почалися одразу після того, як виявилося, що ватага Самеда проґавила уруських і татарських невільників. У тій справі розбирався сам Саїд-мурза, який вирішив, що в такому дивному щезненні винен не хто інший, як сам Заремба, що нишком передав бранцям ножа. Зарембу відшмагали, як сидорову козу, а тоді погнали, наче простого бранця, до Криму. А щоб Зарембині прохання про викуп були переконливіші, Саїд-мурза звелів годувати його прогнилим м’ясом, поїти кінською сечею і не шкодувати тих таки нагаїв. Бо ж муки породжують такі слова, які можуть переконати і мертвого, а не те що якихось родичів-скнар…

"Ох, попереджав же Санько, що не варто гнати цього Зарембу в неволю", — промайнуло у Швайчиній голові. А тоді й незчувся, як, вклавши всю силу в погляд, втупився в змучені очі бранця і почав подумки вимовляти — так, як навчав Санько: "Ти не знаєш мене, ти мене вперше бачиш… я нагадую тобі людину, яку ти зустрів у… нехай у Рильську. Скажи що це так, скажи! А я тебе визволю за це. Скажи, що не знаєш мене!"

— Щось ви надто довго розглядаєте один одного, — нараз пролунав голос Басман-бека. — Знайомі ви, чи що?

— Здається, я цю людину десь бачив, — через силу відказав Швайка. — От тільки не пам’ятаю де. Проте, схоже, я стрічав його десь під

Рильськом, коли бував там з караваном. Чи не так? — запитав він Зарембу.

У того в очах зблиснули якісь блискітки. Здається, Заремба зрозумів гру Швайки.

— Так, так, — хапливо відказав він. — Саме там ми й бачилися!

— Гм-м-м, бачилися… — повільно проказав Басман-ага.

Потому впритул під'їхав до Заремби і, показуючи на Швайку, спитав:

— Хто ця людина?

— Я… не знаю, — ледь чутно відказав Заремба. — Я лише бачив її…

— Щось ти крутиш, — засміявся Басман-бек.

Він змахнув рукою — і коло Швайки виринуло двійко дужих нукерів, які до цього мовби знічев'я роззиралися довкола. Ще двоє завмерли біля Заремби. Басман-бек кивнув на них головою і сказав Зарембі:

— Оці люди зараз з тебе живого вимотають кишки і кинуть собакам.

Нукери ступили наперед. В очах Заремби промайнув жах.

— Ні! — зойкнув він. — Я знаю цю людину! Я бачив його у переяславського старости! Він у нього, казали, служить вивідником. А зовуть його Швайка.

Басман-бек відсахнувся, наче перед ним зненацька виникла стіна.

— Що?! — не повірив він. — Повтори, що ти сказав!

— Це Швайка, шановний пане, — низько схилився Заремба.

Басман-бекові на мить здалося, ніби він утратив дар мови. Швайка! Ось уже скільки літ татарський степ із здриганням вимовляє це ім’я. Ще б пак — жодна людина ще не завдавала кримській орді такої шкоди, як цей невловимий, всюдисущий Швайка! Скільки найпильніших вивідників винюшкували його сліди, скільки сторожових роз’їздів настигали його — але ніхто так і не побачив його в обличчя. А коли й бачив — то вже нікому про це розповісти не міг. Про його хитрість ходили неймовірні легенди. Буцімто він міг, мов туман, розчинятися в повітрі, або перевтілюватися на вовка і нечутно підкрадатися до кострищ, при яких велися найтаємніші розмови; буцімто він міг удавати з себе кого завгодно — покірного чабана, войовничого чауша, пронозистого купця, а то й самого хана. На мить Басман-бека охопило щось схоже на презирство до самого себе: навіть він — він! — кому належало розгадувати найскладніші загадки, не раз звірявся цій людині, мов найдушевнішому товаришеві.

І ось, нарешті, Швайка в його руках.

— Гарно ти вертівся, нічого не скажеш, — з кривою усмішкою визнав Басман-бек. — Але, як не крути, і швайка колись затуплюється, чи не так?

Та оскільки Швайка не відповів, Басман-бек повів далі:

— Я давно мав певні підозри щодо тебе, та все не було доказів. Але нічого, тепер ти розкажеш про все. Ще не було людини, яка б не розповіла мені про себе всю правду.

Швайка мовчав. Лише презирлива посмішка зринула на мить на його обличчі.

БІЙ НА ПЕРЕПРАВІ

— Це всі? — запитав Вирвизуб.

— А що, півтораста таких шабель тобі мало? — здивувався Грицик. — І одна довбня, — повагом додав Демко Манюня. Він один займав стільки місця, скільки займало трійко звичайних козаків. Вирвизуб поглянув на його зброю і не зміг стримати посмішки: довбня починалася з сідла, а закінчувалася при землі. І була вона завбільшки з кабанячу голову.

— Ну, коли ще й така довбня, тоді, звісно, вистачить, — сказав він. — Ану, Демку, давай почоломкаємося! І розкажи, як ти втік од своєї Ждани!

— А я й не тікав, — відказав Демко. Його рот розпливався від вуха до вуха. — Вона сама мене послала. Бо я їй сказав, що все одно поїду.

Демко прибув на двох конях. На одному — він та його довбня, а другий — ніс Демкові торби.

— А в саквах у тебе що? — поцікавився Вирвизуб. — Ич, бідний кінь аж присідає під ними. Чи не Жданині ласощі, щоб ти, бува, не схуд?

Демко радісно закивав головою.

— Ага. А ще сказала, щоб я й хлопців почастував. То, може, почнемо?

— Згодом, Демку, згодом. Спершу вмийтеся у Дніпрі з дороги, та поїдьмо подивімося, що там татарин поробляє.

А татари й справді поводилися якось незвично. По троє чи по п’ятеро вигулькували вони з-за древніх курганів, гасали перед очима козаків, розмахували шаблями й арканами і щось вигукували пронизливими голосами. Схоже, напрошувалися на бійку.

— Чого це вони так розхоробрилися? — дивувався Демко. — Блекоти об’їлися чи що? Тьху ти! — зненацька сплюнув він, бо один з татарів повернувся до козаків спиною і здійняв штани. — І як ви таке терпите?

У Вирвизубових очах застрибали веселі бісики.

— Нічого не вдієш, — сказав він. — Доводиться терпіти, коли вже такий неакуратний татарин пішов. Але ми ображатися на них не будемо…

— Ну, Стефане… — тільки й сказав Федір Колотнеча. Він аж кипів з люті.

— А може, й образитись? — міркував уголос Вирвизуб. — Ох, матері його ковінька, таки образимось! — врешті вирішив він. — Ти, Федоре, коли вже такий гарячий, то бери з півсотні хлопців і поганяй цих безсоромників. Тільки ж дивися, далеко не заривайся. А коли що — одразу назад.

Татари бійки не прийняли. Щойно Колотнеча з хлопцями наблизились до них, вони розлетілися в усі боки, мов цвіркуни, і знову взялися за своє.

— Ич, які затяті! — дивувався Демко Манюня. — Бузи обпилися, чи що?

— Не схоже, — заперечив Вирвизуб. — Але краще нам табуни тримати ближче до островів, бо чує моє серце — вони щось замислили!

По обіді татари, добряче подражнивши Колотнечу, щезли. Наче їх і не було. А коли сонце вже покотилося на спочинок, зі степу вигулькнула темна швидкоплинна пляма. Незабаром стало видно окремих вершників. Їх було не менше тисячі.

— Отепер усе ясно, — сказав Вирвизуб. Він повернувся до товариства і заволав: — Егей! Мерщій у плавні! Та не забудьте розібрати за собою гатки!

Сам він з десятком старшин перебрався через вузьку протоку і зупинився на острові під вербами. Звідтіля добре було видно, як татари, наблизившись до очеретів, засипали їх хмарою стріл, а тоді, розсипавшись, помчали уподовж плавнів — хто вниз, а хто вгору.

— Схоже, щось винюшкують, — крекнув Колотнеча, гаряче дихаючи у вухо Вирвизубові. — Прохід до Дніпра, чи що?

— Швидше відвертають від чогось нашу увагу, — заперечив Грицик.

Вирвизуб підняв пальця догори.

— От-от, — сказав він. — А навіщо це їм потрібно? Не інакше, як намагаються утримати нас на місці. Видно, хочуть, щоб ми готувалися до оборони і нікуди не йшли. А самі завтра зранку почнуть переправу десь біля Тягинки. Але й ми не з лопуцька зроблені. Дочекаємося ночі, а тоді — на човни і теж туди попливемо.

Звідкіля він довідався про Тягинку, ніхто не запитував. Кожному було зрозуміло, що без Швайки тут не обійшлося.

Вирвизуб таки мав рацію. Основні сили татар вигулькнули біля Дніпра трохи нижче від звивистої і бистрої річки Тягинки. Вигулькнули на світанку, коли навіть птаство ще тільки потягувалося зі сну. Їх було близько шести тисяч. Розсипавшись широким віялом, спішені татари заходилися квапливо рубати найближчі очерети і в’язати з них невеликі плоти. Потому вкладали на них одежу, нехитрий скарб та зброю, прив’язували їх до кінських хвостів і пускалися вплав через Дніпро. Так вони робили здавен, готуючись на розбійницьку виправу.

По боках не озиралися. Не було ще жодного випадку, аби хтось завадив їхній переправі. Щоправда, степом гуляли чутки, мовби десь угорі по Дніпру поселилися уруські розбишаки. Проте сподіватися від них чогось лихого не доводилось, бо їхню увагу мала відвернути на себе тисяча заздалегідь підмовлених ногайських кайсаків.

Проте цього разу трапилося несподіване. Щойно передні татари дісталися протилежного берега, над урвищем невідомо звідки з’явилися зо дві сотні кінних козаків і в татарів майже впритул посипалися дошкульні козацькі стріли.

— Бий цих песиголовців, хлопці! — кричав Федір Колотнеча. Він стояв попереду і кожна його стріла влучала в ціль. — Бий, щоб інші боялися!

Безпомічні татари десятками ішли на дно. А ті, хто зостався живий, з лементом кружляли у воді, заважаючи один одному. Найстрашніше для них було те, що вони не могли дати нападникам гідну відсіч — їхні луки лежали на очеретяних плотиках. Та й не дуже постріляєш, коли твоя голова ледве видніється над водою. Тож передні, забувши про плотики, з переляканим вереском почали розвертати коней назад.

Проте утікати було нікуди — з лівого берега підпливали сотні їхніх товаришів. На якусь мить дніпровська вода сховалася під людськими та кінськими тілами, а тоді татари почали вибиратися на правий берег. Ще мокрі, вони стрибали на коней і з шаблями напоготові почали втискуватися у дві вузькі горловини, що звивалися від берега межи крутих пагорбів.

— Хутко, хутко! — підганяв їх дебелий тисяцький. — Хутко нагору і бийте у спини цим гяурам!

Проте біля виходу з горловин на них знову впритул ударили нещадні козацькі стріли. За якусь хвилину вихід перекрили купи конаючих коней і вершників.

Все ж татари не відступали. Чіпляючись за колючі шипшинові кущі, вони подерлися по крутосхилах, що нависали над горловинами. Подекуди кущі, не витримуючи ваги, відривалися від землі і невдахи каменюками скочувалися на голови своїх товаришів, творячи смертельну веремію. Та все ж помаленьку татари вибиралися нагору і кидалися на козаків збоку. Але ті були напоготові і теж зустрічали їх шаблями та короткими списами-сулицями. Та незабаром виявилося, що татарам треба було більше боятися не шабель, а Демкової довбні. Бо там, де вона зі свистом краяла повітря, не залишалося нічого живого. Проте все нові й нові татарські хвилі вихлюпувалися з горловин і незабаром правобережна козацька засада почала під їхнім натиском потроху відходити у бік Чорного лісу.

Переправа відновилася знову. Але цього разу татари рухалися не так впевнено. Вони насторожено озиралися довкола, чекаючи ще якоїсь неприємності.

І вона не забарилася. З комишів зненацька вигулькнули козацькі човни з високо настеленими облавками. Вони впритул наблизилися до переправників — і в повітрі знову засвистіли сотні стріл.

Над переправою зчинився страшенний шарварок. Коні налітали один на одного, топили своїх хазяїв і їхні плотики зі зброєю. Ті, хто ще лишався на березі, поспіхом вихоплювали луки і цілилися в українських нападників. Та за високими облавками дістати їх було неможливо.

Зрештою середина Дніпра очистилася. А татари, що вже встигли переправитися, з острахом збилися у щільний натовп, не знаючи, звідкіля чекати нападу — чи то з дніпрових островів, чи від Чорного лісу. Ті, хто повернувся на лівий берег, заходилися обстрілювати козацькі човни, аж доки вони знову заховалися в очеретах. Найсміливіші з татар кинулися за ними на своїх хитких човниках, проте не встигли дістатися й середини Дніпра, як їм в лице ударив рій козацьких стріл.

Відступили спантеличені татари до свого берега і затанцювали на дрібних брижах, чекаючи, що ж вирішать їхні мурзи.

Зрештою гойднулися маяки — лівобережні татари почали перемахуватися з правобережними, і невдовзі і ті, й ті повільно рушили униз за Дніпровою течією.

— Попливемо за ними? — збуджено запропонував чорновусий черкащанин Грицикового віку. — Вони ж десь таки та спробують з’єднатися. Але тільки знову поткнуться у воду — а ми вже тут як тут.

— Ні, не вийде, — відказав Вирвизуб. — Бач, оно біля тих очеретів татарва вже вив’язала великий пліт? А під урвищем ще один докінчують. А що це значить? А те, що коли ми знову на них накинемось, вони вже втікати не будуть. Вони теж стрілятимуть. І не тільки з плотів, а й з берега. А що їх значно більше, то хто кого першим виб’є, га?

— А якщо вони збираються перебратися на правий берег десь нижче по Дніпру? — не здавався чорновусий. — Тоді треба хоч наших попередити.

Вирвизуб кивнув головою.

— Маєш рацію. Тому ми зараз пошлемо гінців до інгулецьких козаків, аби ті попередили кого треба. Але гадаю, що навряд чи татари підуть далі. Кримчак — то така птаха, що любить налітати несподівано. А не вдасться — покрутиться і розвертає додому. Думаю, що так вчинять і ці.

Проте, всупереч Вирвизубовому переконанню, татари додому не поспішали. Ба навіть навпаки — повернулися назад і ось уже другий день тирлуються над обома берегами Дніпра. Схоже, вони щось замислили. Але що?

Вечоріло. Санько лежав навзнак і намагався уявити, що затівають татари. Проте перед очима чомусь увесь час поставав Швайка. І поставав таким, яким Санько побачив його в уяві, коли вони щойно познайомились: Швайка був нахромлений на татарській палі і звідтіля ганив своїх мучителів страшними словами. Проте все рідше й тихіше злітають слова з його вуст, усе нижче опускається на груди непокірна голова…

— Що з тобою? — наче звіддалік почув він стривожений голос Грицика.

— Зі мною все добре, — слова давалися Санькові надсилу. — Це зі Швайкою щось сталося. Чи має статися.

В один стрибок Грицик опинився біля Санька.

— З Швайкою? А що саме, не відаєш?

Коли Санько розповів про видиво з палею, Грицик заволав на ввесь острів:

— То що ти мовчиш?! Ану гайда до Вирвизуба!

Вирвизуб, як і Санько, теж намагався зрозуміти, чому татари так дивно поводяться — і не нападають, і не відходять? Тому Санькове застереження Вирвизуб спочатку пропустив повз вуха.

— Викрутиться ваш Швайка, — неуважливо відказав він хлопцям. — Це йому не первина…

Повірив Вирвизуб, що з Швайкою щось негаразд лише тоді, коли з кущів зненацька випірнув Барвінок. Швайків сіроманець мав жалюгідний вигляд — запалі боки, висолоплений язик, зацькований погляд. Зараз він і близько не скидався на того Барвінка, який ще з тиждень тому

гордовито ступав поруч з господарем. Вирвизуб за звичкою лапнув вовка за вухом, проте там не було нічого. А Барвінок лише жалібно скавулів, прохально метляв хвостом і увесь час по вертався мордою до свого сліду.

— Що з тобою? — запитав його Вирвизуб. Він хотів погладити Барвінка по голові, проте той ухилився. Натомість ухопив зубами Вирвизуба за рукав і потяг за собою.

— Він хоче, щоб ми негайно їхали за ним, — сказав Грицик.

— Мабуть, так воно і є, — згодився Вирвизуб. — Тоді негайно!

Та все ж довелося затриматись. В останню мить Грицикові спало на думку, що було б непогано переодягтися в татарську одежу, аби не привертати до себе зайвої уваги.

— Ніколи розводитися з їхньою сторожею, — пояснив він. — Нам з Саньком дорога кожна хвилина!

Разом з Грициком і Саньком у сідлах гоцало ще з півтора десятка козаків — тих, хто хоч трохи скидався на татарина і кому вдалося нашвидкуруч розшукати більш-менш пристойну татарську одіж. Хоча зголосилося набагато більше, адже Швайку не лише знали, а й шанували як нікого. Здебільшого це були ті, кому він свого часу врятував життя, і тепер кожен з них готовий був віддати його за Пилипа.

А от Демка Манюню, хоч як він наполягав, у похід не пустили.

— На тебе ніяка татарська одіж не налізе, — сказав йому Вирвизуб. — А якщо й налізе, все одно ніхто не повірить, що ти татарин.

— Це ж чому? — обурився Демко.

— А ти подивися на себе в калюжу.

І справді, Демкове обличчя — рожевощоке, трохи кирпате, з великими сірими очима — геть не скидалося на татарське.

Вирвизуб теж не поїхав. Барвінкова поведінка переконала Стефана, що Швайці загрожує смертельна небезпека, проте він не мав права залишати козацьку ватагу. В останню хвилину перед від’їздом Вирвизуб лише люто ляснув шапкою об землю, проте тут таки схаменувся — підняв її, старанно пригладив і сказав:

— Що ж, хлопці — з Богом! А ми тут спробуємо якось викрутитись.

СТРАТА

Швайка стояв на дерев’яному, свіжозбитому по мості. Його обличчя нагадувало суцільний синець, одежа була пошматована вщент, а закривавлена голова раз по раз безсило схилялася на груди, і лише величезним зусиллям він підводив її знову й знову. І тоді всі бачили в його очах такий блиск, що не в одного нукера починали бігати по спині холодні мурашки.

За спиною Швайки хижо націлялася в небо загострена паля, на яку його мали посадити.

Перед помостом переминалося на конях зо два десятки мурз та беків. За ними виднілося півтори сотні дужих нукерів. Далі товпилося, шуміло і ходором ходило море тюрбанів. Тисячі поглядів — зловтішних, співчутливих, лютих і жалісливих — зійшлося на скривавленій постаті козацького вивідника.

Осторонь від натовпу стояли зі зв’язаними руками кілька сотень невільників. Басман-бек звелів пригнати їх з невільничого ринку. Нехай дивляться, як страшно вміють карати татари за спротив!

До натовпу глядачів затесалися також Санько, Грицик і їхні товариші. Цілу ніч вони безупинно гнали коней. Їм пощастило — їх майже не зупиняли. Лише перед кримським перешийком дорогу заступила численна сторожа. Але й вона розступилася, коли Грицик на скаку крикнув по-татарськи:

— За наказом світлого мурзи!

Імені мурзи він, звісно, не вимовив, бо й не знав його. Проте нукерам і цього було достатньо. Вони провели групу вершників очима і знову заходилися оглядати степ.

Вів козаків Барвінок. Час від часу його сіра голова вигулькувала далеко попереду з високої трави. Він мчав так, ніби це були останні перегони в його житті. Вершники, міняючи коней, ледве поспішали за ним.

Встигли в останню мить. Не злізаючи з коней, почали вперто пробиратися вперед. На них невдоволено озиралися, огризалися, проте поступалися дорогою. Врешті вони опинилися так близько, що могли бачити все, що діється біля помосту.

Грицик, який проштовхувався першим, озирнувся довкола і серце його стислося безнадійним болем. Про звільнення Швайки годі було й мріяти. Скрізь виднілися самі білі тюрбани. А ще довкола була така тиснява, що навіть шаблею не розмахнешся. А сходитися врукопаш з сотнями озброєних татарів… Грицик ще раз окинув оком натовп, тоді перевів погляд на Санька: може, хоч той щось придумає?

Проте Санько у відповідь лише стенув плечима.

— Думай, Саньку, думай! — нахилившись до товариша, благально попрохав Грицик. — Інакше…

Що могло бути далі, він не доказав, але й так було ясно: Швайка не врятується, і ніхто з них живим теж не вибереться. Але й татарської крові проллється чи мало. І першою злетить голова Басман-бека, що за кілька кроків височів на своєму коні у колі найповажніших мурз. Грицик мимоволі натяг свого малахая аж на очі, аби Басман-бек, випадково озирнувшись, не впізнав його завчасно.

Нараз повітря розрізав пронизливий голос:

— Сьогодні велінням славетного у віках хана Менглі-Гірея буде покарано одного з найбільших ворогів правовірного світу, званого Швайкою! Довгий час йому вдавалося шкодити нашій святій справі. Але хоч би як злочинець ховався, на нього завжди чекає викриття і тяжке покарання… — голос глашатая на мить замовк, а тоді зазвучав з новою силою: — Нехай це покарання невірного послужить гідним уроком тим, хто ще в думках плекає підступні наміри супроти непереможного ханства кримського і його світлого повелителя Менглі-Гірея, нехай Аллах продовжить його життя у віках…

Натовп схилитнувся і знову завмер. Кожному було ясно, що одразу після цих слів злочинця мають посадити на палю. А з палі ще ніхто живим не сходив.

Грицик приречено озирнувся. Що робити, як завадити страшній Пилиповій смерті?

Нараз Санько схилився до Грицикового вуха і про шепотів:

— Хто тут старший, відаєш?

— Так. Он той дебелий, що біля мулли, — Басман-бек. А що?

— Я спробую навіяти йому думку про те, що… ага, що смерть від кінського хвоста для Швайки страшніша, ніж смерть на палі. А в степу, може, щось і придумаємо…

— Зрозумів! — зблиснув очима Грицик і повернувся до решти козаків. За мить півтора десятка напружених поглядів втупилися в Басман-бека.

А Швайка з висоти помосту вдивлявся в море голів, що погойдувалося перед ним. Кровожерні погляди, злостиві усмішки, чужі обличчя. Втім, не всі чужі. Он, майже скраю натовпу, з-під низько насунутого малахая розпачливо світяться очі Гуркана, або ж Дениса, старшого ватага козловських невільників. З іншого боку… атож, дивиться на нього Демид Верес, котрий зараз мав би сидіти з ватагою в горах. А он… чи не Гаврило Кощавий, перший його помічник у Бахчисараї? Так, він, тільки заріс до невпізнання. І з ним, здається, чи не всі хлопці з його ватаги…

Швайці перехопило дух. Що вони затіяли, навіщо прибилися сюди? Чи не збираються, не доведи Господи, накласти головами заради його порятунку? Ні, цього допустити не можна! Інакше буде погублено все, що він стільки років виношував у собі і за що згоден віддати власне життя! Тож не треба їм тут засвічуватися, не треба…

Нараз у Швайки стріпнулося серце: йому здалося, ніби з гурту коней, на яких вигарцьовували татарські нукери, пролунало розпачливе іржання його вірного коня. За мить іржання повторилося і Швайці перехопило подих: так, це був його Вітрик — вірний товариш, що не раз вирятовував його у найтяжчі хвилини.

"Прощавай, друже", — подумав Пилип і з зусиллям відвів погляд убік. І тут таки здригнувся, наче від удару: за якихось два десятки кроків від нього невідь-звідкіля вродилися Санько з Грициком. Швайка ледь погамував стогін, що ладен був вихопитися з грудей. Навіщо ще й вони прибилися сюди аж з-над Дніпра? Невже теж гадають, що можна

вирвати його з пазурів Басман-бекових катів? Та ні — з помосту йому видно, що, крім тісного гурту нукерів, які оточили поміст, за спинами натовпу стовбичать ще кілька сотень кінних чаушів. Тож будь-який спротив — безглуздий. Хіба що хлопці по-дурному покладуть за нього свої голови. І загине геть усе, що він замислив.

Швайка хотів подати їм якийсь застережний знак. Нехай швидше вибираються хлопці з цієї тисняви, хай повертаються назад і роблять далі спільну справу, — аж раптом завважив, що Грицикове товариство, мов за чиїмось наказом, дружно повернуло голови у бік Басман-бека і посилено заворушило губами. Мабуть, хочуть подумки підмовити того на щось… Мимоволі відчув, як у глибині його душі спалахнула гаряча вдячність. Спаси вас, Боже, дорогі мої джури, але тут, мабуть, і сам Басман-бек уже не здатен щось змінити. Навіть коли вам і вдасться щось йому навіяти…

Швайка з зусиллям підвів голову і, пересилюючи високий голос глашатая, вигукнув:

— Слухайте всі, хто мене знає й не знає! Дивіться, як має загинути козак! А ти, покруч жаби й шакала, — Швайка повернувся до Басман-бека, — гадаєш, що коли схопив Швайку, то вже все скінчилося? Ні, рано радієте, поїдачі степового падла! Помиляєтесь, ви шкребки сатани, коли думаєте, що цих людей, яких ви зігнали сюди, можна залякати моєю смертю. Так, сьогодні вони мовчать, сьогодні вони ще тільки придивляються, але завтра ваші курячі голови впадуть під їхніми шаблями!

Він переводив гарячковий погляд з Гуркана на Гаврила, з Гаврила на Дмитра Вереса, на Грицика з Саньком, і все його покалічене єство палало єдиним бажанням: зрозумійте мене, браття, правильно, не робіть дурниць!

І, здається, його зрозуміли. Он Гуркан кивнув головою, ще швидше закивав здогадливий Гаврило, прощально струснув перед собою кулак

Дмитро Верес… От тільки як умовити його впертих джур, які усе ще не відводили напружених поглядів від Басман-бека?

Нукери, що на мить завмерли від козацьких проклять, накинулися на нього, збили з ніг. Проте з помосту усе ще долітало до найближчих рядів:

— Грицику… Саньку… Не смійте зараз… Додому…

Глашатай замовк і лише розгублено переводив погляд то на поміст, то на Басман-бека. Однак той стояв з якимось відстороненим поглядом. Здавалося, він прислухався до того, що діється йому всередині.

Так, останніми днями він, Басман-бек, відчував неабияке розчарування. Хоч які кари застосовували кати до Швайки — жодного слова не сказав клятий козак! Навіть не застогнав. Тільки спльовував на землю вибиті зуби та глузливо посміхався. Тож лишилося одне: посадити його на палю і гадати, чи заговорить він бодай на ній.

Нараз Басман-бекові здалося, ніби хтось чужий вскочив до його голови і заходився у ній хазяйнувати. А ще за мить йому привиділося, ніби повз палю зі Швайкою ось-ось має проїхати сам Менглі-Гірей. І він аж зіщулився, уявивши, як благородне ханове вухо в’янутиме від брудних проклять цього нечестивця, як світлий хан почне допитуватися, хто звелів розіп’яти на його дорозі такого бруднороторого брехуна. А відтак — якби не звелів швидкий на розправу Менглі-Гірей разом з клятим Швайкою скарати і його, Басман-бека, за те, що своїм злочинним розпорядженням посмів осквернити вишуканий слух свого повелителя…

Басман-бек мотнув головою, мов кінь, якого обсіли оводи. А тоді звівся на стременах і, перекрикуючи гамір, заволав:

— Правовірні, слухайте мене! Так, цей проклятий гяур заслуговує найстрашнішої кари! Спочатку я думав, що його треба посадити на палю! Але, гадаю, краще прив’язати його до хвостів двох диких жеребців і

пустити в степ. Краще нехай вони розірвуть його, живого, на шмаття, аніж цей свинячий вереск іще зо дві доби осквернятиме слух правовірних!

Натовп збуджено загомонів. Двоє дужих нукерів схопили Швайку попід руки і потягли його аж за шатра, в степ, куди вже, розкручуючи аркани над головою, помчало з десяток їхніх товаришів. Сотні зо три вершників тісним натовпом посунули слідом.

Басман-бек їхав на коні в оточенні гурту охоронників. Власне, він уже й шкодував, що звелів розірвати Швайку. Значно простіше було б вирвати язика цьому нечестивому гяурові і не відволікатися на дурну гонитву, що займе невідь-скільки часу. А в нього було чітке повеління — якомога швидше привести свої сотні на допомогу тим, кому зараз кляті козаки не дають перейти Дніпро… Проте наказ він уже віддав і не гоже міняти його ще й утретє.

Грицик з Саньком мчали в передніх лавах. Поруч зловтішно вишкірявся довгов’язий нукер. Грицик скреготнув зубами: нукерова жилава шия аж просилася, щоб її огріли шаблею. Він уже схопився за рукоять, проте Санько вчасно перехопив його руку.

— Не час, — прошепотів він.

— Чому не час? — визвірився на нього Грицик. — Вони ж його…

— Зачекай ще хвильку. Щось тут не те…

Що саме — він і сам не розумів. Спочатку, коли глядачі гамірливим натовпом подалися в степ, Санько гадав, що їх гнало лише одне бажання посмакувати чужою смертю. Проте зараз на нього з усіх боків накочувалися хвилі найрізноманітніших почуттів, і Санько не міг збагнути, що саме в них переважало. Разом з відвертою зловтіхою сусідив розпач, гнів і жалість — почуття, для татар незвичні.

Тим часом ті, хто помчав по диких жеребців, увірвалися у найближчий з табунів, розмахуючи арканами. За хвилю вони вигулькнули з табуна, ведучи двох дужих жеребців, які навіжено опиралися.

У Грицика шалено закалатало серце. Ось зараз Швайку прив’яжуть до їхніх хвостів, свиснуть у повітрі нагаї, урізнобіч рвонуть зшаленілі від приниження та болю жеребці — і все буде скінчено.

— Саньку, треба щось робити! — вже не стримуючись, вигукнув Грицик товаришеві.

— Знаю, — крізь стиснуті зуби відказав Санько й озирнувся.

За ними мчало не менше трьох сотень вершників. Зовні видавалося, ніби їх жене проста цікавість, про те Санько відчував, як усе потужніше у тій масі наростає жадоба відплати…

І раптом він зрозумів, що все це означає. А ще краєм підсвідомості Санько завважив, як віддалік, невидимі за кущами, в одному напрямку з натовпом женуть Барвінок з Куцим…

Раптом всі угледіли, як звівся посеред натовпу на стременах кремезний русявий хлопець, як свиснув він якимось особливим пронизливим свистом.

І тут із сотень горлянок вихлюпнувся жахний зойк: наперерiз диким коням промайнули дві сірі блискавки — і жеребці, не встигнувши навіть заіржати, покотилися по землі з перекушеними горлянками. А блискавки перевтілилися у двох здоровенних вовків, що, збуджено злизуючи з писків ще гарячу кров, обернулися до переслідувачів.

— Вовкулаки! — сполошено зойкнув натовп.

Передні з татар мимоволі смикнули за поводи, стримуючи біг своїх коней.

А русявий здоровань знову звівся на стременах і крикнув на увесь степ так, аж на його шиї набрякли сині жили:

— Хто за Швайку — скидайте тюрбани!

І сталося дивне — більша половина вершників поскидала тюрбани. А за мить у повітря злетів радісний голос:

— Бий татарів! За Швайку!

Грициків голос ще лунав у повітрі, а його рука вже вихопила шаблю і полоснула нею довгов’язого татарина.

І доки інші татари намагалися второпати, що означав той крик, доки вони спостерігали, як сповзав з коня довгов’язий, під сонцем зблиснуло ще зо дві сотні ятаганів… З диким іржанням зводилися дибки коні загиблих ординців.

Та все ж з десяток-другий нукерів встигли вихопити зброю. І серед них був Басман-бек.

— До мене, правовірні! — пролунав його голос.

Нукери, відбиваючись від шалених наскоків, рвонули до свого вожака. Проте вже мчав на нього Грицик і зітнулися в повітрі дві сталеві блискавки. Широко й могутньо замахувався Басман-бек, і мало хто на світі міг би встояти проти його ударів. Проте Грицик якимось дивом ухилявся від них, а його шабля цілила в Басман-бека, здається, одночасно з усіх боків. Зрештою похитнувся Басман-бек, бризнула кров з правої руки. Хотів він перекинути свою зброю в ліву руку, але не встиг…

Грицик витер піт і озирнувся, шукаючи наступного супротивника…

Та його не було. Лише ген-ген удалині періщив коня якийсь чауш, проте його вже наздоганяли дві сірі блискавки.

А ще за хвилину Грицик з Саньком підхопили закривавлене, безвільне тіло непритомного Швайки і дві сотні вершників щезли в неозорому просторі…

ВОВКУЛАЦЬКИЙ СЛІД

Припікало. Красуні-полонянки посилено розмахували широкими павичевими віялами, що їх лише вчора привезли з-за моря. Це був дарунок турецького султана, і зараз Менглі-Гірей вирішив його перевірити. Нічого не скажеш — віяла навіювали м’які, заспокійливі потоки прохолодного повітря. А ще від них ішов такий дивовижно звабливий запах, що аж у голові паморочилося з незвички. Ні, таки розуміються в турецькому палаці на розкошах! Чого доброго, ще й призвичаїтися можна до них. А це вже зайве. Його, Менглі-Гірея, діди-прадіди звикли все життя проводити верхи на коні, тож і їхньому нащадку не годиться порушувати звичаї предків.

Менглі-Гірей змахнув рукою — і полонянки щезли. Разом з ними розвіялися і п’янкі пахощі. Замість них чутливі ніздрі кримського хана вловили звичні запахи кізяків, шкіри, вапна…

Він розплющив очі і озирнувся. Віддалік сотні напівголих рабів копошилися в будівельних завалах, бігали з розчином, підносили камінь. Так, не годиться порушувати звичаї предків, але хто сказав, що володар не повинен нічого залишати по собі? Тож коли його великі предки уславилися тим, що додавали до своєї держави все нові й нові землі, то він, Менглі-Гірей, воліє залишитися в пам’яті прийдешніх поколінь як перший у татарському світі будівничий. Слава Аллаху, гроші тепер з’явилися і саме час втілювати в життя свою мрію. І хоча в хаосі, що його

зараз творили будівельники, ще нічого й не вгадувалося, Менглі-Гірей уже бачив, якими могутніми і водночас легкими постануть стіни його палацу, як злетять високо вгору пружні струмені фонтанів, незгірші, ніж у султанових садах! І гулятимуть межи райських дерев такі ж райдужні птахи, а в’юнкі красуні чаруватимуть усіх своїми танцями…

Нараз до нього долинуло вкрадливе покашлювання. Він міцно примружив повіки, аби прогнати таке приємне видиво, і запитав:

— То що чути з Дніпра?

Особистий ханський писар-юртджі низько схилив голову і почав воркотіти вкрадливим голосом, від якого хотілося позіхнути так, щоб аж щелепи затріщали:

— Слава Аллахові, все гаразд. Наші славні чауші за твоїм повелінням у сутички з дніпровськими козаками не встряють. Але пильнують кожен їхній порух і чекають на прибуття турецької галери, щоб, за твоїм мудрим наказом, купно захопити гяурів і назавжди відбити у них бажання селитися на дніпровському пониззі.

Менглі-Гірей кивнув головою. Атож, навалитися на урусів купно, з усіх боків одночасно — це був його задум.

У Степу й досі пам’ятають, якого облизня ногайський мурза Саїд отримав від тих урусів п’ять років тому. Саїдова помилка полягала в тому, що він напав на дніпровські плавні тільки з одного боку. Але тепер таке не повториться. Зараз ті кайсаки, як йому доносять, обкладені з трьох боків. А з четвертого, від моря, всі надії покладаються на військову турецьку галеру — ту, що її султан, хай множаться у віках його літа, надіслав на його, Менглі-Гірея, прохання. Цей могутній корабель має змусити далеких і близьких сусідів ще більше поважати кримське ханство. Та, на жаль, турецькі моряки останніми днями знудилися без діла, почали поводитися не як поштиві гості, а як звичайні розбишаки.

Того й дивися, почнуть шастати по гаремах поважних людей. Тож треба і їм знайти якусь роботу.

От, наприклад, підпрягти і їх до вичавлювання дніпровських розбишак з плавнів.

Але спочатку треба убезпечити себе від можливих звинувачень, пов’язаних з викраденням листа у того телепня. Звісно, йому, Менглі-Гіреєві, начхати на будь-які закиди. Та все ж не надто приємно, коли твої дії називають підступними і нечесними. А лист, викрадений у Саїда-мурзи, дає для цього всі підстави. А самого мурзу… Що ж, добре вчинив він, Менглі-Гірей, коли звелів отруїти того роззявкуватого бевзя.

— Чи були випадки, коли дніпровські зарізяки нападали на когось із наших? — запитав він.

Юртджі перевів нетерплячий погляд на вельможний натовп, що в поштивому схилянні ловив кожне слово Менглі-Гірея.

Першим відгукнувся товстий мурза Хаким:

— Так, повелителю, і не раз. Десь у середині літа уруси під Тягинею напали на баскака, що повертався з ясиром, — повідомив він. — Захопили його човен, забрали чимало грошей, а самого повели невідь-куди… За кілька днів гяури знову побили двох шановних людей і відібрали у них десяток волів.

— Достатньо, — кивнув Менглі-Гірей і звернувся до юртджі. — Негайно відправ листа великому литовському князеві Олександрові, що його люди ображають наших, і додай, що коли він не припинить це неподобство, то доведеться мені самому шукати й карати винних. А де я їх шукатиму — у тягинських плавнях, на Сулі чи десь під Винницею — суттєвого значення немає, — посміхнувся він.

Поштивий натовп збуджено загомонів. Це так властиво їхньому мудрому повелителеві: через одну колючку в п’ятах зрубати всю акацію! І воно, коли подумати, правильно — адже саме акації і є носіями тих колючок.

— А тепер я хотів би сам поїхати під ту Тягиню, — мовив Менглі-Гірей і звівся на ноги. — Пиши, — звелів він юртджі. — Я хотів би побачити, як наші безмежно хоробрі батири нищать тих, хто не хоче жити за звичаями орди… Басман-бек уже повів туди свою тисячу?

— Так, — схилився юртджі. — Нині він, мабуть, вийшов зі своїми нукерами за межі Криму.

— Готуйте коні, — звелів Менглі-Гірей.

Нараз його увагу привернув віддалений перестук копит. А тоді з-за купи будівельного каміння виринув вершник і, здіймаючи хмари пилюки, помчав до них.

— Хто це? — запитально звів брови Менглі-Гірей.

— Схоже, гінець від Басман-бека, — висловив здогад юртджі.

І він не помилився. Розкошланий, зарослий, з червоними від вітру й пилюки очима, гінець злетів на ходу з сідла і бухнувся Менглі-Гіреєві під ноги.

— Пресвітлий хане, Басман-бека вбито!

Довкола Менглі-Гірея запала мовчанка. Не було в кримській орді загадковішої і небезпечнішої людини. Не один з беків та мурз вкривався холодним потом, коли на ньому зупинявся підозріло усміхнений погляд Басман-бека. Він жив іншим, потайним, життям, про яке не підозрювали навіть найутаємниченіші.

— Вчора зранку він вирушив на чолі тисячі найкращих ханських нукерів до Дніпра, на поміч тим, що зійшлися в герці з дніпровськими козаками. І от його вбито…

— Як це трапилось? — різко спитав, майже вигукнув, Менглі-Гірей.

— У Джурчи Басман-бек звелів розідрати дикими жеребцями одного з кайсацьких вивідників, на ймення Швайка…

Старшина гостро перезирнулася межи собою. Ім’я Швайки було їм відоме. Відомо було й те, що Басман-бек особисто його схопив.

— Далі, — звелів, наче ляснув канчуком, Менглі-Гірей.

— То щоб на власні очі пересвідчитися у смерті того шайтана, Басман-бек з найближчим почтом теж подався у степ. Всього, кажуть, подивитися на смерть того невірного рушили ще сотні зо три глядачів. І… — гінець затнувся. Потім ледь чутно додав: — І жоден з них не повернувся. А коли нукери Басман-бека подалися по їхніх слідах, то побачили понад сотню зарубаних батирів і серед них — Басман-бека.

— І хто ж його зарубав?

— Ще невідомо, світлий хане… Одні кажуть, що то від Дніпра пробрався якийсь уруський чамбул, інші — буцімто повстали уруські невільники.

Мурзи затамували подих. Це було нечувано. Що правда, час від часу зринали чутки, нібито серед невільників є невдоволені. Але щоб дійшло до повстання…

— А що з тим… Швайкою? — запитав Менглі-Гірей.

— Його останків не виявлено, світлий хане… А коней, до яких його прив’язали, знайшли з розірваними горлянками. Схоже, це робота вовків.

За спиною Менглі-Гірея хтось придушено зойкнув. Отже, це таки правда…

Останнім часом біля вечорових багать точилися розмови, нібито в степу з’явилися вовкулаки. Звісно, не самі собою з’явилися — прийшли разом з дніпровськими кайсаками. Не інакше, як хтось із них вмів перекидатися на вовка… Проте більшість кримчаків у це не вірили. А коли й вірили, то заспокоювали себе тим, що ці вовкулаки гасають десь далеко, а до Криму їм зась, бо через вузький і голий кримський перешийок навіть миша не прокрадеться непомічена.

І от маєш — трапилося. У Джурчи, серед білого дня…

— Треба їхати! — рішуче стріпнув головою Менглі-Гірей. — Готуйте коней!

Наперед виступив один зі старійшин, Баслан-мурза.

— Повелителю, — тремтячим голосом почав він. — Вирушати кудись у такий непевний час — то однаково, що наразитися на смертельну небезпеку.

Менглі-Гірей прикусив вуста. Цей старий ворон не кидав слів на вітер. Вже двічі завдяки його попередженням Менглі-Гірей щасливо уникав розставлених сітей.

— То що ти пропонуєш? — глухо кинув він.

— Треба зачекати, повелителю, доки розберуться, у чому справа.

— То ти що — злякався якоїсь казочки про вовкулаку? — Менглі-Гірей намагався видобути з себе глузливу посмішку.

— Йдеться не тільки про казочку, повелителю. Наскільки ми зрозуміли, подивитися на смерть того гяура подалося до трьох сотень вершників. З них понад сотню — загинули, як доносить цей гінець. Разом з Басман-беком. А де ж решта?

Мурзи посилено закивали головами. Так, а де ж решта?

— Можна припустити, що то наші вороги, — вів далі Баслан-мурза. — І невідомо, де вони зараз причаїлися і що замишляють. Тому доки все не виясниться, тобі, володарю, краще зачекати.

— Зачекати? — Менглі-Гірей зробив вигляд, ніби його обурили ці слова. — А на Дніпрі, біля Тягинки, теж чекатимуть?

Баслан-мурза низько схилився і промовчав. Менглі-Гірей знову закусив губу. Так, цей клятий мурза має рацію. Проте й чекати теж не годиться. Як же бути?

Наперед виступив капудан-паша:

— Повелителю, — сказав він. — Якщо ти згоден, до тієї Тягинки можна дістатися моєю галерою.

— Це теж небезпечно, — заперечив Баслан-мурза. — Можна потрапити в шторм, можуть обстріляти невірні.

Капудан-паша побуряковів від образи.

— До твого відома, шановний, — ледь стримуючись, почав він, — мій корабель виходив у океан, де хвилі піднімаються до неба, — і витримав.

Від мого корабля втікали найліпші моряки Іспанії та Риму. То що йому якась крихітна калюжа і що йому якісь дикі ватаги? Тож у тебе, повелителю, — повернувся він знову до Менглі-Гірея, — є гарна нагода на власні очі побачити, як мої люди своїми стрілами викосять усі комиші разом з тими, хто в них ховається. Запевняю, що тебе чекає не бій, а легка прогулянка…

Менглі-Гірей схилив у задумі голову.

— Гаразд, — сказав він нарешті. — Дякую тобі, капудане. Я приймаю твоє запрошення. А заодно радий буду зайвий раз пересвідчитися у могутності Порти.

ВІТРИЛА В СТЕПУ

Схоже, татари щось замислили. Але що саме?

Не раз і не два Вирвизуб запитував про це і в себе, і в товариства, але відповіді не знаходив. На перший погляд, татари, як і раніше, намагалися перебратися за Дніпро.

Проте їхні очеретяні плоти та вербові човники снували так повільно, мовби ворог поставив собі за мету перебратися на правий берег не раніше, ніж за місяць.

Кінні татари маячіли на обох Дніпрових берегах. Але сутичок теж уникали.

— Схоже, стережуть, аби ми не втекли звідсіля, — крізь зуби процідив Кривопичко.

Вирвизуб кивнув головою. Так, здається, таки стережуть. І не тільки. Зранку Вирвизуб довідався, що за Базавлуком татари висадилися на

кількох островах. І ще й досі туди прибувають нові загони. Мабуть, збираються вдарити в спину. Чи перекривають шлях на північ.

Побільшало їх і на обох берегах Дніпра. Вночі підійшли зі степу свіжі сили. І тепер татари осміліли вже настільки, що перестали вдивлятися у плавні з берега. Лівобережні вже спустили на воду всі свої легкі човники, правобережні викосили для плотів майже всі очерети…

Вирвизуб презирливо осміхнувся. Теж знайшли чим загрожувати!

От лише внизу, біля гирла Тягинки, було порожньо. Якщо, звісно, не брати до уваги крихітного укріплення, зведеного невідомо коли. Схоже, татари перекривають усі шляхи відходу, аби завтра-позавтра, зібравшись ще раз на силі, погнати козаків униз по Дніпру. Але хтозна, як їм це вдасться — їхні благенькі човники та очеретяні плоти навряд чи встоять проти козацьких байдаків.

Сонце поволі сходило над землею. Ставало парко й задушно. Зненацька з південного боку острова пролунав довгий пронизливий посвист, затим ще один.

Вирвизуб невдоволено озирнувся:

— Що там таке?

— Здається, хлопці побачили щось цікаве, — висловив здогад Марко Чорторий. Саме він привіз звістку про татарську з’яву на островах, і зараз Стефан зі старійшиною розмірковував, чим це їм загрожує.

Старійшина прислухалася. Посвисти вщухли, а з очеретів випірнув захеканий черкасець Данько Горопаха.

— Там… — затинаючись, сповістив він. — Там не човен, а якесь страховисько!

Вирвизуб глянув на сонце.

— Припікає, — сказав він. — Але недостатньо для того, щоб човен видався тобі страховиськом.

— А ти сам піди подивися, коли не віриш, — образився Данько.

— І піду, — сказав Вирвизуб.

Він ішов слідом за Даньком вузькою покрученою стежиною. Під ногами хлюпало. Високі очерети погойдували над їхніми головами пишними зеленими мітелками.

— Ну, показуй, що ти там набачив, — мовив Вирвизуб, коли попереду проясніло.

І завмер.

— Ого! — не втримався Кривопичко, котрий дихав у спину Вирвизубові.

І було від чого.

Багато човнів погойдував старий Дніпро на своїх могутніх грудях — і первісні плоти, і довбанки, і плоскодонки, і дубки з байдаками, і навіть чайки, що з’явилися не так давно, — але такого велетенського човна, таких вітрил, стількох озброєних людей, що вилаштувалися з луками напоготові уздовж високих, майже по груди, облавків — у цих місцях ще не бачили. Бо проти кого мав тут воювати цей військовий вітрильник, що разом з іншими турецькими кораблями вже не одне десятиліття доводив могутність Порти біля берегів Греції, Франції та Іспанії?

Але тепер він тут. І під його вагою Дніпро, здається, от-от мав вийти з берегів, а широкі червоні вітрила нависли не лише над Дніпровими водами, а й над усім степом.

— Цього ще нам бракувало, — процідив Вирвизуб, але тут-таки змусив себе посміхнутися.

Не можна, ніяк не можна показувати розгубленість перед товариством, яке обрало його своїм отаманом і зараз чекало від нього якогось рішення! Але яке рішення можна прийняти, коли перед тобою таке плавуче громаддя, що, здається, прооре острів, на якому вони оце зупинилися, і навіть не помітить, що натворило…

І справді страхіття. Шкода, що поруч нема Швайки. Той би щось та придумав. Бо як тут вистояти, коли татари обсіли з трьох боків, а тепер вигулькнули ще й з четвертого…

Вирвизуб глибоко зітхнув, аби заспокоїтися і завважив, що поруч з ним стоїть сивовусий черкасець Ротько Беззубий. На відміну від усіх, він не був стурбований.

Ротько швидше скидався на людину, що врешті-решт знайшла те, що давно шукала, от тільки ще не вирішила — знадобиться їй та знахідка сьогодні чи ні.

— Ці галери я добре знаю, — прошепелявив він. — Три роки гріб на одній такій. Довжиною вона сягає добрих п’ятдесяти кроків, шириною — з десять і бере до чотирьох сотень нукерів. А гребців на ньому не менше сотні.

— Оце так! — видихнув хтось за Вирвизубовою спиною.

— А ота вежа, що нагорі, то для знатного цабе, — вів далі Ротько. — Я бачив, як сам турецький візир там сидів…

Він почухав у задумі голену потилицю і розмірковував далі з таким виглядом, ніби, крім нього, на острові нікого не було:

— От тільки не розумію, як цього дурня сюди занесло. Такому великому човнові тут, як бикові в курятнику. Він звик плавати по глибокому, а тут на кожному кроці — мілина. І розвернутися ніде. Так що злапати його можна, як куріпку.

— А як ти це зробиш? — вихопилося у Вирвизуба.

— Та я ж кажу, що достатньо виманити його на мілку воду. Або ще краще було б, якби перемінився вітер. Доки вони мінятимуть вітрила, доки те-се — його може занести на таку мілину, що з неї він уже не скоро зійде. А ми тим часом…

Вирвизуб стиснув кулаки. Як же ти той вітер поміняєш? Можливо, це міг би зробити Санько, проте його немає. І Швайка… Що з ним? От, був би він поруч!…

— Все! — сказав він не стільки оточенню, скільки собі. — Надивилися — і досить. А тепер треба діяти.

І в його голосі ніхто не відчув ані крихти розгубленості.

Всередині вежа була набагато просторіша, ніж здавалося з берега. Менглі-Гірей почувався в ній, наче на вершині рухомої гори.

Повз нього пропливали зарослі зелені береги, за якими аж до неймовірно далекого обрію розкинулися рівні, мов стіл, степи. Назустріч один за одним напливали острови. Кожен з них так і вабив до себе затишком і тишею.

— Наближаємося, повелителю, — сказав Ізмаїл-бек, старший над правобережними чамбулами. Він щойно видерся на галеру, аби доповісти

Менглі-Гіреєві про обстановку. — Он за тими вербами незабаром відкриється гирло Тягинки. Там наші люди зазвичай переправляються на правий берег.

— Що з урусами? — запитав Менглі-Гірей. — Де вони?

На обличчя Ізмаїл-бека спливла вдоволена посмішка.

— Вони в мішку, повелителю. І навряд чи виберуться з нього. За їхніми спинами на острови висадилася тисяча чаушів, з високого правого берега за ними стежить ще тисяча. А решта скупчилася на лівому березі і лише чекають твого знаку...

Відкрилося широке гирло Тягині. Одного погляду було досить, аби пересвідчитись, що Ізмаїл-бек казав правду. Натовпи кінних татар махали в повітрі малахаями з високого берега і щось вигукували. Далекий низький берег теж був покритий безліччю рухомих постатей.

Аж ось прямо по носі галери виринув продовгуватий, зарослий верболозом та очеретами острів. До його боків притислося зо два десятки двостернових байдаків. На деяких здіймалися невеликі косі вітрила.

— Це чиї? — запитав Менглі-Гірей.

— Кайсацькі, повелителю.

Нараз байдаки відійшли від острова, тоді описали широку дугу і почали оточувати галеру.

Капудан-паша, що стояв поруч з Менглі-Гіреєм, презирливо посміхнувся.

— Самогубці, — сказав він. — Один залп моїх нукерів — і від них нічого не залишиться.

Проте на байдаках, схоже, були не такі й самогубці. Впритул до галери вони не наближалися, але й не втікали за межі обстрілу. Мабуть, не знали, як їм діяти. Зрештою над вежею просвистіли перші стріли.

Капудан-паша допитливо поглянув на Менглі-Гірея.

— Схоже, вони пропонують нам погратися у кота й мишку, — сказав він.

— Приймаємо, — відказав Менглі-Гірей. — Але гратися з ними будемо не ми, а твої чауші, — обернувся він до Ізмаїл-бека. — Садови своїх на човни і вдавай, що хочеш силою захопити острів. Але не дуже старайся, досить того, що перебереш на себе увагу тих, хто на байдаках.

— Слухаю і підкоряюсь! — схилився Ізмаїл-бек.

За хвилину його човен поплив за течією. Один з байдаків почав розвертатися йому наперіріз, проте зразу й відмовився від свого наміру, бо до човна було далеченько та й веслярі Ізмаїл-бека гребли так, що аж весла вгиналися.

А за півгодини на широку просторінь Дніпра почали випливати невеличкі рухливі човники, у яких заледве вміщувалося по двоє-троє чоловік. Проте човників тих були десятки, сотні, і незабаром усе лівобережжя було вкрито ними.

Козацькі байдаки описали круту дугу і рушили на них.

— Тепер твоя черга, — звернувся Менглі-Гірей до капудана-паші. — Покажи, на що здатні твої батири, а я вже знайду нагоду розповісти про

їхню хоробрість самому султанові, нехай Аллах продовжить його ім’я у віках…

Капудан-паша приклав до грудей стулені долоні і вдячно схилив голову.

— Прямуй на острів! — гукнув він стерновому наступної хвилини. А тоді звернувся до стрільців, що з луками напоготові уже застигли обіч облавків: — Непереможні, викосимо ці очерети, аби в них не могла сховатися жодна миша, а не те що гяур! Смерть невірним!

— Хуррах! — вирвалося із сотень горлянок.

Величезний вітрильник повільно рушив до острова, що навпіл перетинав неозору широчінь Дніпра. Назустріч йому з очеретів вилетіло кілька десятків стріл. Впали навзнак перші вбиті, зойкнули перші поранені. Проте татари відповіли таким залпом, що найближчі очерети, мов підтяті косою, повалилися на землю, приховавши під собою не одного захисника острова.

НА ДОПОМОГУ!

Втікачі плутали слід, як досвідчені вовки. Одразу від Джурчи вони взяли напрямок на гнилий Сиваш, через який пролягала дорога на Дон і далі у ногайські степи. Та за кілька поприщ невеличкий загін відділився від гурту і помчав на перешийок, що вів до Дніпра. І шлях цього гурту був прямий, наче політ стріли. Решта завмерла на деякий час, очікуючи погоні, а тоді, наче бризки з-під каменю, порснула на всі боки, затоптуючи сліди. Затим повернулася до свого попереднього сліду і зачаїлася в неширокій кам’янистій улоговині.

Дивно, але погоня чомусь затримувалася.

— Мабуть, не знають, як їм бути, — висловив здогад Гуркан.

— Дай же, Боже, — з надією зітхнув Гаврило Кощавий. — Ви ось що, товариство: женіть за Грициком та його хлопцями. Тільки не прямо, як він, а вихилясом, вихилясом…

— А ти ж як? — поцікавився Демид Верес.

— А ми тут ще трохи посидимо, — усміхнувся Гаврило. — І коли що…

Він не доказав, проте кожному було зрозуміло: якщо погоня й натрапить на слід утікачів, то вона піде по ньому лише тоді, коли від Гаврилової ватаги не лишиться жодного.

Обійшлося. Вивідники Кощавого завважили лише, що з півтори сотні татарських чаушів покрутилися навколо місця побоїська і повернулися до Джурчи. Гаврило зачекав ще якусь годину, а тоді, вже не озираючись, кинувся зі своєю ватагою доганяти товариство.

Одразу за перешийком Грицик взяв трохи ліворуч від основного шляху і зупинився у невеличкій улоговині.

Тут, біля підніжжя білої черепашникової скелі, затишно дзюркотіло невелике джерельце. Санько зволожив чоло Швайки крижаною водою і той розплющив очі.

— Де ми? — з зусиллям запитав він.

— У Сайгачій балці, — відказав Грицик і радісно всміхнувся. — Ну, Пилипе, народився ти в сорочці!

Швайка не відповів. Його погляд зупинився на Гуркані, потім перейшов на Демида і Гаврила Кощавого, який щойно спішився.

— Ви чого тут? — запитав Швайка.

— Як чого? — здивувався Гаврило. — Ми ж тебе відбили у татарів і оце…

— Хіба я просив вас відбивати мене? — запитав Швайка, і обличчя його болісно скривилося. — Невже ви мене не зрозуміли, коли я до вас звертався?

Гаврило поліз рукою до потилиці.

— Та ніби зрозуміли, — сказав він. — Але ж тебе мали розірвати кіньми…

— Ну, то й що? Порівняно з тим, що було задумано, це — ніщо.

Гаврило прикусив губу. Гуркан — навпаки, рішуче стріпнув головою.

— Інакше ми вчинити не могли, — сказав він. — Бо хіба годиться лишати товариша в біді? Та й нічого ми без тебе, Пилипе, не варті, бо битися без голови — то марна справа. Але, коли ти скажеш, ми, звісно, знову повернемось. Підемо в гори чи хоч самому чортові в зуби.

— Пізно, — сказав Швайка. — Тепер вони будуть насторожі…

Він заплющив очі і його скривавлена голова відкинулася на траву. Здавалося, він перестав дихати.

Санько схилився над ним. За якусь хвилину підвів голову, перехопив стривожені погляди товаришів і заспокійливо сказав:

— Здається, житиме. Та коли ми знову так гнатимемо…

— А ми тепер потихеньку, — відказав Грицик. — Ми тепер дуже обережно…

Зненацька зі степу долинуло голосне іржання. Всі озирнулися. Розметавши сиву гриву, до них летів кінь. На його спині виднілося коштовне татарське сідло. Поруч з конем широким скоком бігло два вовки.

— Та це ж сам Вітрик мчить до нас! — зірвався на ноги Грицик. — Аж не віриться, що він нас розшукав… А може, це мені сниться, га, Саньку?

— Ні, не сниться, — відказав Санько і відчув, як його рот розпливається у широкій посмішці. Коли з Басман-беком було покінчено, він подумки наказав вовчикам розшукати Вітрика і привести його до Вирвизуба. І от не підвели його вірні сіроманчики, виконали наказ. Хоча, мабуть, нелегко їм це далося. Судячи з сідла, не простого татарина стягли вони на землю.

Тим часом Вітрик прорвав гурт козаків, наблизився до Швайки і приліг коло нього. Тоді тихо хоркнув, начебто хотів сказати: досить вилежуватися, хазяїне, підводься скоріше та сідай на мене!

Швайка розплющив очі.

— Це ти, друже… — з зусиллям прошепотів він і всі побачили, як по його обличчю повільно сповзла сльоза. — Вирвався, значить…

І лише Барвінок поводився, як личить справжньому вовкові. Щоправда, спочатку він заскавулів з радощів і лизнув хазяїна в щоку, але тут-таки з незалежним виглядом усівся на землю і повернув голову до Санька.

— Дякую, Сіренький, — прошепотів той.

Барвінок затарабанив хвостом по землі.

"Облиш, друже, — здається, хотів сказати він. — Я й без твого прохання це зробив би..."

Уже давно вицвіле від спеки небо не бачило стількох крилатих хижаків, що з усіх усюд зліталися до Дніпра. Вони відчували гамір битви. А де битва — там кров і трупи, там є змога поживитися, нічим не ризикуючи. Тому птаство анітрохи не зважало на невеличкий гурт вершників, що їхав попри битий шлях. У центрі гурту, межи двох коней було прилаштовано ноші, на яких лежала непритомна людина. Коні несли ноші так обережно, що, здавалося, ті ковзали над землею. А на значній відстані від гурту, пантруючи на найменшу небезпеку, роз'їжджали ватаги озброєних вершників. І не одному з орлів-могильників здалося, що ватаги ті радше схожі не на бійців, котрі готові кинутися у будь-яку бійку, а на пташиних матерів, що, нехтуючи власним життям, готові відвести мисливців убік від гнізда з пташенятами.

Десь пополудні Швайка знову прийшов до тями. Якусь мить розглядав Грицика й Санька, що їхали по боках, а тоді втягнув носом повітря і сказав:

— Дим. Десь щось горить.

Грицик з Саньком стривожено озирнулися. Пожежа в степу — то страшна річ. Вона несеться з такою швидкістю, що від неї годі врятуватися не те що людям, а й птахам. Проте довкола все було тихо і спокійно. Бадьоро підпадьомкали перепілки, діловито перебігали дорогу дрохви, неспішно пересувалися віддалік табуни диких коней.

— Нічого не чую, — зізнався Грицик. Проте Санько, приклавши мокру ганчірку до Пилипового чола, зауважив:

— Здається, плавні палають.

Швайка з зусиллям повернув до нього голову й перепитав:

— Справді?

Санько відкинувся назад і міцно, аж пішли перед очима червоні кола, замружив повіки.

Перед його внутрішнім зором промайнуло замазюкане сажею та кров’ю Вирвизубове обличчя. Стефан щось вигукував і показував кудись рукою. Потім з диму вигулькнув Кривопичко. Захлинаючись від кашлю, він випускав перед себе стрілу за стрілою…

Санько струснув головою і розплющив очі.

— Схоже, там іде бій, — сказав він.

— Тоді женіть на допомогу! — вигукнув Швайка. — Він спробував підвестися, але не зміг. — Женіть щодуху, хлоп’ята!…

Плавні димували. Попелясті клубки диму перебиралися з острова на острів, чорними смерчами злітали догори і відхилялися то далеко у степ, то скупчувалися низько над водами. Раз по раз язики диму лизали ханську вежу, і Менглі-Гірей кашляв. Він лютував. Кляті козаки не захотіли встрявати у відкриту січу, вони підпалили плавні і, мов останні боягузи, заховалися за ними. Тож тепер турецькі лучники змушені були бити по островах лише тоді, коли вітер розганяв над ними хмари диму. Зате невірні, користуючись таким прикриттям, наближалися до галери майже впритул і стріляли на вибір. І не лише стріляли. Кілька хвилин тому гостроносий байдак на повній швидкості вилетів з диму. Лучники дружно сипонули в нього роєм смертоносних стріл, проте в байдаку нікого не виявилось — либонь, козаки вистрибнули з нього за мить до зіткнення і зараз, невидимі за димом, дістаються до островів уплав. А байдак з розгону увігнався в обшивку галери з такою силою, що та не витримала і затріщала. Хитнувся корабель, почулися нажахані голоси, які перекрили поспішливі накази капудана-паші.

— Що там? — запитав Менглі-Гірей юртджі, котрий ні на крок не відходив від свого повелителя. Враз над головою просвистіла стріла, і Менглі-Гірей мимоволі пригнувся.

— Не висовуйся, сонцесяйний! — стривожено вигукнув юртджі. — Я зараз…

Він подріботів сходами вниз і за мить повернувся.

— Розійшлася обшивка і почала просочуватися вода, — повідомив він. — Проте капудан-паша запевняє, що це не страшно. Все ж, остерігаючись нападу ще одного, а може, й не одного, козацького байдака, капудан-паша звелів вибиратися на чисту воду, подалі від островів. Тут диму було менше, і Менглі-Гірей зауважив, що над лівим берегом стовпилися тисячі вершників. Вони чекали, доки їхні товариші — ті, хто пересів на човни та очеретяні плотики — відтиснуть козацькі байдаки. А вже тоді всією силою наваляться вони на невірних, що зачаїлися на своїх островах, як вовки в гущаві. Але байдаки не відступали. Хоч козаки, що сиділи в них, значно поступалися кількістю, проте були захищені від стріл високими облавками, у той час, як татари на своїх шкіряних човниках та очеретяних плотах були чудовою мішенню.

Раптом юртджі радісно скрикнув, а обличчя Менглі-Гірея розпливлося в посмішці: зо дві сотні найнетерплячіших вершників кинулися у воду і, обминаючи човни та байдаки, подалися до найближчого з островів, аби якомога швидше зійтися з козаками врукопаш. Кілька байдаків увірвалося межи них і козаки заходилися поціляти у майже безборонних плавців.

— Передай капудану-паші… — хотів було наказати юртджі Менглі-Гірей, проте вчасно спохопився. Хоч Дніпро розлився чи не на два поприща, проте де-не-де з води визирали кущики очеретів. Тож розвертати важку галеру до низького берега було рівнозначно

самогубству. Вона могла налетіти на мілину і стати легкою здобиччю клятих гяурів.

Тепер уся надія була на татарів, що висадилися на правому березі. Проте з висоти своєї вежі Менглі-Гірей бачив, що й тим непереливки. Невірні, прикриваючись недалеким лісом та ярами, раз по раз налітали на них із засідки і жалили, мов розлючені оси. Їх відтискали до лісу, проте вони вискакували знову і знову, не даючи чаушам змоги кинутися з правого берега уплав, щоб ударити на острівних козаків зі свого боку. А потім від островів налітав черговий порив вітру і густі дими знову покривали все непрозорою, смердючою пеленою.

— Поклич капудана-пашу, — звелів Менглі-Гірей одному з своїх охоронців.

І коли той з’явився, запитав:

— Що збираєшся робити?

Капудан-паша з відповіддю не забарився. Схоже, у нього вже склався план дій.

— Вітер дме зверху уподовж Дніпра, — схилившись, відказав він. — Тож найкраще на веслах піднятися вгору, розвернутися і вдарити гяурам у спину.

Здогадатися, чому капудан-паша дійшов цієї думки, було неважко: там, за островами, диму немає і уруси всі, до одного, будуть на видноті. А що галерні лучники не промахнуться — у цьому не було і найменшого сумніву.

— Дій, — кивнув головою Менглі-Гірей.

Турецька галера повільно, відстрілюючись на всі боки, рушила вгору.

Телесик поглянув на сонце. Червоне і неймовірно велике, воно, ховаючись між димовими хмарами, скочувалося за Дніпро і за далекий ліс, що ледь мрів на обрії. Тоді знову перевів погляд туди, де билися дорослі козаки.

— Ну, що там видно? — нетерпляче поцікавився Чорторий. Він був поранений у груди. Проте, здавалося, болю не відчував. Чорторий спирався на руку і все намагався розгледіти, що ж діється там, звідкіля його привезли на човні одразу по обіді. Телесикові друзі та важкопоранені — а таких було кілька десятків — уже знали, що Чорторий з трьома товаришами націлили свого байдака на галеру і розігнали його так, що той з тріском врізався в її обшивку. Ніхто з козаків не загинув, бо всі вистрибнули з байдака заздалегідь. Одного лише Чортория наздогнала сліпа стріла.

— Ну, що там? — нетерпеливився Чорторий.

Раптом з очеретів вигулькнув невеликий човен. Весляр щосили налягав на весла і безперестану кричав:

— Тікайте, хто живий, з острова! Тікайте! Наближається галера!

Телесик озирнувся і в розпачі закусив губу. Добре кричати тому весляреві. А от що робити цим пораненим, які не можуть і рукою поворухнути? Що робити Телесикові та його хлопцям, адже такий стрімкий і широкий у цих місцях Дніпро їм уплав не подолати? Хіба що на човні. Але всі човни там — у диму…

Схоже, про те ж саме думав і Чорторий.

Нараз він порухом пальця підкликав Телесика до себе і сказав:

— Пам’ятаєш, Телесику, як ви з хлопцями подумки навіювали козакам усе, що хотіли?

— Пам’ятаю, — відказав Телесик. — А що?

— А те, що спробуйте побалакати так і з турками. Розумієш, що я маю на увазі?

У Телесика загорілися очі.

— Ага, — сказав він. — Треба придумати щось таке… Ага… О! Треба навіяти їм, що наш острів — то скеля!

— Молодець, — похвалив його Чорторий і чи не вперше поморщився з болю. — Головне, щоб вони звернули вбік — туди, де мілина.

— Тільки ж ми самі можемо не подужати, — шморгнув носом Телесик. — Треба, щоб і ти… щоб усі поранені допомагали.

— Ну, за цим діло не стане, — відказав найближчий з поранених, невисокий кремезний черкасець. Як і Чорторий, він вдавав, що йому зовсім не боляче. — Ви, хлоп’ята, тільки стягніть нас докупи, бо ми самотужки сповзтися не зможемо…

ДНІПРО ГОРИТЬ

Довго виглядати галеру не довелося. Невдовзі з далекого диму випірнули високі щогли, ось вони вивищилися над очеретами… І поранені, і дітлахи втупилися в них поглядами.

— Ми — скеля, ми — скеля… — спочатку урізнобій, а потім злагоджено заговорили вони. — Звертай направо…

Вітрила стрімко наближалися, збільшуючись у розмірах. Вони вже нависали над очеретами, ось вони зайняли майже чверть неба… ось уже майже половину…

— Ми — скеля, ми — скеля, — наче молитву, від якої залежало їхнє життя, повторювали діти й поранені. — Звертай направо, звертай…

Галера повільно обійшла хмару диму, що струмувала над останнім островом, і вийшла на чисте плесо. З татарських грудей вихопилося полегшене зітхання: диму попереду них не було. Неподалік ледве виглядав з води невеликий низенький острівець. А за ним знову розкинулася ген до небокраю неозора водна гладінь. Капудан-паша втішено хитнув головою: там можна було розвернути галеру. Потім треба дочекатися, доки на козацьких островах вщухнуть пожежі і розвіються дими, і тоді можна знову спуститися вниз по Дніпру, поливаючи стрілами все, що ще рухатиметься.

— Прямо вперед! — наказав він.

Пролунали вигуки наглядачів, хльоснули нагаї — і гребці запрацювали веслами. Військовий корабель продовжив свій рух проти течії.

— Бери праворуч! — почав було капудан-паша і раптом зупинився. Ні, здається, треба взяти ліворуч. Так, щось йому ніби підказувало, що треба звернути праворуч. Це коли пливти вгору. Але ж лоцман, татарин з місцевих, стверджував, що Дніпрова бистрина майже увесь час притискається до високого протилежного берега. Атож, майже… А що, коли вона саме в цьому місці відходить від нього? Ет, це ж треба, щоб на самому початку битви в місцевого лоцмана вцілила козацька стріла і тепер нема в кого й спитати!

Капудан-паша озирнувся, ніби все ще сподівався на підказку, тоді перевів погляд на сонце. Воно стояло низько над обрієм. Тож рухатися далі було небезпечно. У темряві, що от-от мала наступити, дуже легко увігнатися з розгону в мілину. Тому треба зупинитися і зачекати ранку.

— Кидати якір! — скомандував капудан-паша.

Якір безшелесно пішов під воду, галера схитнулася раз, другий і завмерла.

Телесик розчаровано перезирнувся з Чорториєм: вийшло зовсім не так, як хотілося. Мало того, що галера не сіла на мілину, то вона ще й зупинилася посеред Дніпра, перетнувши сполучення між ними й козаками. Як же тепер бути?

На небо повільно викочувався повен місяць. В очеретах час від часу тривожно скрикували качки: їм усе ще снилися курні дими. Спало татарське військо по обидва береги Дніпра і лише пригаслі вогні показували місце його розташування. Спав Менглі-Гірей і йому бачився чудовий сон, навіяний заспокійливими словами капудана-паші, мовленими звечора: велетенський військовий корабель повільно розвертається посеред Дніпрового плеса і велично рушає вниз за течією. Нукери випускають у острів стрілу за стрілою і кожна знаходить свого козака…

Зненацька крізь сон до нього долетів стривожений голос юртджі:

— Повелителю, на лівому березі щось діється…

Менглі-Гірей з зусиллям розплющив очі.

— Що ти сказав? — запитав він.

— Я кажу, повелителю, що на лівому березі щось діється.

— На лівому?

Менглі-Гірей струснув головою, проганяючи рештки сну, і глянув туди, куди показував юртджі. Так, на низькому лівому березі діялося щось незвичайне. Пригаслі вогні спалахнули знову і їх було стільки, що здається, загорівся увесь степ. А ще звідтіля долинав якийсь шум і

досвідчене вухо Менглі-Гірея одразу вловило, що цей шум скидається на гамір бойовиська. А ще за мить на воді з’явилася темна цятка, що наближалася до корабля, збільшуючись у розмірах. Незабаром стало ясно, що то був невеличкий човен. Ще трохи — і він впритул наблизився до галери. Аби не стикнутися з нею, весляр уперся в обшивку веслом, і задихано вигукнув:

— Повелителю, зі степу налетіли козаки!

— Як? — вихопилося у Менглі-Гірея. — Звідкіля вони взялися?

— Того наші мурзи не відають. Але вони б’ються, мов шайтани! Уже встрелили двох тисяцьких, розігнали коней і захопили половину човнів!

Вчорашні невільники й справді скидалися на шайтанів. У пошматованій одежі, зі скривленими від лютих криків ротами, вони нагадували вихідців з того світу, яких уже ніщо земне не лякало.

Грицик і Санько першими увірвалися в табір. Вони летіли пліч-о-пліч, і шаблі безперервними блискавками спалахували над їхніми головами. За ними щільною лавою накочувалися Гуркан з Ґьозльова, Демид Верес із гір, Гаврило Кощавий з Бахчисараю і ще зо дві сотні їхніх побратимів. Вела їх не лише зненависть до поневолювачів, а й відчуття великої, непоправної провини. Лише зараз до них почало доходити, як необачно вони знехтували Швайчиним задумом. І тепер вчорашні невільники намагалися виправити свою помилку навіть ціною власного життя…

За якусь хвилину сонні очерети перетворилися на киплячий казан, у якому годі було щось розібрати. Нападники металися поміж переляканих, сонних татарів, вигукували хрипкими, натужними голосами страшні прокляття і рубали, рубали, рубали… Тікали татари в ніч, зопалу налітали на вбитих товаришів, зашпортувалися об палаюче гілляччя — воно з тріском відлітало далеко від вогнищ, запалювало суху траву,

зістрибувало на одежу і вже не один татарин живим факелом гасав по табору.

І все ж татар було надто багато, щоб розбігтися від першого удару. То в одному, то в іншому місці усе наполегливіше скликали своїх людей десятники та сотники, і навколо них збиралися усе більші натовпи, що не тільки відбивалися від несподіваних нападників, а й самі почали переходити в атаку. Зрештою козаки змушені були відійти в степ, аж доки розчинилися в напівпрозорій імлі. Проте далеко не відходили, час від часу змигували їхні бистрі постаті, ніби запрошуючи гнатися за ними. Але татари не піддавалися на цю нескладну військову хитрість. Щільними гуртами витанцьовували вони край освітленого вогнищами стійбища, посилали у степ хмари стріл, проте кидатися услід за козаками не наважувалися, бо ж ніхто не знав, скільки їх там було…

Швайка вперше не міг брати участі в битві. Десяток козаків ще перед початком битви обережно перенесли його до берега, де, на їхню думку, мали бути татарські човни. А що перед ними походжали вартові, то двійко козаків нечутно розчинилися в темряві. Невдовзі почувся здушений хрип і звуки від падіння важких тіл.

А ще за мить Швайку перенесли в один з човнів. Тут розпоряджався вусатий, незнайомий Швайці невільник, якого всі називали Миколою. Микола підклав під Пилипову голову щось м’яке, а тоді звернувся до двох козаків:

— Везіть, хлопці, нашого Швайку на острів, та не забудьте подавати голоси, бо там можуть подумати, що то не ви пливете, а татари. А ми тута ще трохи потовчемося…

Добре порадив Микола.

Не встигли козаки, тихенько перемовляючись, наблизитися до темної смуги очеретів, як звідтіля долинуло:

— Гребіть сюди… тут протічок…

Ще за мить з імли випірнуло кілька високих і з десяток малих постатей.

— Добре, що голоси подавали, — сказав хтось із них. — Бо перестріляли б вас, мов куріпок. То чиї будете?

— Ми з Криму, — відказав один з прибульців. — Втікачі. Швайку веземо.

— Дядька Пилипа? — радісно вигукнув дитячий голос.

Невдовзі Швайка лежав поруч з іншими пораненими. Біля нього скупчилася Телесикова ватага.

Телесик не розпитував Швайку, де той був і що робив. Були справи далеко важливіші — з імли виднілися контури величезного, на весь Дніпро, вітрильника.

— Став тут і не хоче нікуди йти, — жалівся Телесик Швайці. — Через нього ми не можемо дістатися до дядька Вирвизуба. То ви знаєте, що ми оце зараз надумали, дядьку Пилипе?

— Скажеш — знатиму, — відказав Пилип. Йому значно покращало. Він уже міг володіти лівою рукою. Ноги теж начебто слухалися його. І голова могла мислити. А коли так — то все, що з ним трапилось, не мало тепер ніякого значення.

— Ми вже зібрали хмиз і суху траву, — збуджено зашелестів Телесик на вухо Швайці. — А тепер складемо їх у копички, зв’яжемо між собою і розтягнемо упоперек Дніпра. А тоді разом запалимо і пустимо прямо на те їхнє човнище.

— Хвацько придумали! Молодці! — сказав Пилип. — Дійте, хлоп’ята! Шкода, що я тим часом не зможу вам помогти.

— Нічого, ми й без вас упораємось, — запевнив його Телесик.

Серед ночі дими розвіялись і через усе плесо Дніпра пролягла тремтлива місячна доріжка. Все було так, як і сотні літ до цього. Хіба що посеред річки нависав величезний військовий човен, що скидався на якогось первісного звіра.

Менглі-Гірея знову хилило в сон. Він улігся на бік і підклав під щоку долоні. Зненацька чийсь здивований і водночас зляканий вигук розітнув дрімотну тишу. Менглі-Гірей схопився на ноги.

Просто перед галерою щось діялося. Миготіли, переміщаючись з місця на місце, якісь вогники. Вони все далі й далі втікали один від одного, аж поки перетнули упоперек увесь Дніпро. Зненацька там, де вони щойно блимали, спалахнули яскраві вогні.

— Що б це мало значити? — запитав Менглі-Гірей свого юртджі, котрий випірнув з імли.

— Зараз, повелителю, дізнаюся, — сказав той і скотився по східцях. За мить повернувся.

— Капудан-паша теж нічого не може сказати, — доповів він. — Проте йому здається, що кляті кайсаки щось затіяли.

— Це й сліпому видно, — сердито кинув Менглі-Гірей. — Треба дізнатися, що саме!

— Слухаю і підкоря…

Юртджі змовк на півслові, бо вогні зненацька зрушили з місця й почали швидко наближатися.

— Готуйсь! — пролунав голос капудана-паші. Стріляй!

Сотні стріл зі свистом полетіли назустріч вогням. Проте вогні не погасли. Навпаки, вони розгоралися усе яскравіше. А за хвилину стало ясно, що то, наближаючись до корабля, палають копиці сухої трави. Деякі горіли так яскраво, що вогненними своїми язиками могли лизнути верхівку щогли. В обличчя татарам війнуло гарячим повітрям.

— Що це вони затіяли? — усе ще не міг збагнути Менглі-Гірей.

— Повелителю, я, здається, здогадуюсь, — відказав юртджі. — Схоже, ці палаючі копиці зв’язані між собою.

— Але навіщо…

— Повелителю, нам загрожує смертельна небезпека! Ще трохи — і вогні охоплять нашу галеру. А вона ж із дерева! — голос юртджі злетів до писку. — Вона ж спалахне, мов смолоскип!

— Назад! — вереснув Менглі-Гірей.

— Назад! — одночасно з ним пролунав і голос капудана-паші.

Зарепетували наглядачі, зі свистом заходили над головами рабів-веслярів канчуки. Завирувала під веслами вода, звільнений від якоря корабель зрушив з місця і, набираючи швидкість, поплив за течією. Проте вогні не відставали.

— Швидше, швидше! — надривався капудан-паша. Галера проминула козацький острів, над яким ще й досі димували очерети. Услід галері

полетіли стріли й гучні, глузливі вигуки. Проте відповідати було ніколи: вогні от-от мали наздогнати корабель і взяти його в свої палаючі обійми. Тож веслярі налягали на весла, аж ті вгиналися, а яничари заворожено дивилися на полум’я і молили Аллаха, щоб усе минулося.

Ланцюжок вогнів переслідував галеру майже до Тягинської переправи. Тоді почав помалу згасати, аж доки зрештою перетворився на кілька димуючих копичок.

Розвиднювалося. Капудан-паша витер чоло і піднявся до Менглі-Гірея.

— Слава Аллахові, ми врятовані, повелителю, — сказав він. — Що робитимемо далі?

Менглі-Гірей озирнувся. Усе та ж неозора просторінь води. Майже, як море. Обабіч від ріки, то щезаючи за кущами, то вихоплюючись над самим берегом, трюхикали тисячі вершників. Вони чекали наказу свого повелителя. Але що він їм скаже?

Менглі-Гірей до болю закусив губу.

— Для того, щоб знову вступити в битву, потрібен простір для маневру, — перехопив його погляд капудан-паша. — А його нема. Найменша помилка — і можна налетіти на мілину. Та й… — капудан-паша на мить затнувся. — Половина моїх людей полягла.

Менглі-Гірей кивнув головою. Що капудан-паша хотів цим сказати, — було зрозуміло. Тому віддати наказ, щоб знову розвертатися у бік козацьких островів, було необачно. Капудан-паша хоча й називав Менглі-Гірея повелителем, проте повелівати капуданові міг лише турецький султан. Але той був далеко за морем.

— Зрозуміло, — сказав Менглі-Гірей. І по довгій паузі додав: — Отже, шлях один…

І він кивнув у бік моря. Капудан-паша на знак згоди схилив голову.

Враз Менглі-Гірей завважив, що біля нього вже давно стовбичить юртджі. Як завжди, в його руках був сувій і калям. Він готовий був записувати будь-яке слово свого повелителя.

Менглі-Гірей відчув, як горло йому стис раптовий гнів.

— Геть звідсіля! — насилу стримуючи себе, наказав він.

Юртджі здивовано вигнув брову.

— Але ж, сонцесяйний!… Для майбутніх поколінь кожне твоє слово…

— Геть! — заволав Менглі-Гірей так, що здригнулися навіть найсміливіші чауші. — Хоча…

Авжеж, може статися так, що поголос про цю втечу піде гуляти світами й віками. Тож, аби цього не сталося, треба придумати якесь виправдання. І неодмінно записати його, бо писане слово — не поголос, а документ, над яким не владні віки.

— Пиши, — звелів він юртджі. — Ми з шановним капуданом-паші прогулювалися по Дніпру і оце повертаємося назад. Прогулянка була приємна і надзвичайно корисна… І затям — ніяких козаків!

— Зрозумів, повелителю! — відказав, задкуючи по східцях, юртджі.

ЕПІЛОГ

Як не хотіли спочатку очерети загорятися, так не хотіли вони тепер розлучатися з димами. То там, то тут поповзе по землі чи підстрибне угору сиза цівка, і тоді той чи інший козак зморщить носа, мов розніжена панянка, і скаже:

— Ну й гидота! Нема вже чим дихати.

Хоча до цього він дихав таким чадом, що від нього будь-яка інша істота вже давно б утекла на той світ.

Берег кишів людьми. Майже всі козаки мали сліди від турецьких шабель та стріл, проте це не заважало їм обніматися і галасувати так, начебто тут зібралися не дорослі вусані, а якісь хлопчаки. І було чого — Дніпрова бистрина і обидва береги були вільні від татарів.

Вирвизуб з Федором Колотнечею пробилися крізь радісну юрбу і підійшли до Швайки. Той напівлежав край берега на возі, встеленім запашним сіном. Біля нього стояли Гуркан, Кривопичко, Санько та ще кілька козаків. Під берегом щось насвистував Чорторий. Він розмірковував, як полагодити байдак, якого сам і увігнав у турецьку галеру. Ще далі Демко Манюня з товариством, серед яких був і Хасан, тягли проти течії довгого невода. Демкова голова була перев’язана шматом білої ганчірки.

— Як ся маєш, Пилипе? — поцікавився Вирвизуб у Швайки і тут же співчутливо похитав головою. — Ну й дісталося ж тобі! Живого місця не лишилося.

Це була правда. Хоча Санько з іншими знахарями вже дещо зробив, але й досі на Швайку страшно було дивитися. Попечена палаючими довбешками шкіра, вирвані з м’ясом нігті. Не тіло, а суцільні синці…

Швайка над силу посміхнувся.

— Нічого, якось видряпаюся.

Вирвизуб глянув на Гуркана, що тримав на перев’язі ліву руку. Той винувато опустив очі. Він був чи не єдиний, хто не радів з того, що лишився живий.

Він заздрив Демидові Вересу й Гаврилові Кощавому, які загинули під час нападу на татарський табір.

Мертві сорому не мають. А от йому, Гурканові, сором пік більше, ніж рани. Бо повівся як дитина: кинувся на допомогу Швайці, коли почув, що того катують.

А міг залишитися в Ґьозльові, збирати вірних людей для святої справи… Тільки зараз він цілком з’ясував, що саме замислили Вирвизуб зі Швайкою. Якби Вирвизуб устояв під Тягинею, як це трапилося тепер, то він би прославився в усіх усюдах. І насамперед у Криму. Про це вже вони з Демидом та Гаврилом потурбувалися б. І тоді всі кримські невільники молилися б на Вирвизуба, мов на казкового богатиря, який міг би звільнити і їх. А коли б він висадився з козаками десь під Ґьозльовом чи біля гирла річки Чуук-су — тоді підтримали б його не лише він, Гуркан, зі своїми хлопцями, не лише Гаврило Кощавий чи Демид Верес — тоді під ногами Менглі-Гірея та його мурз загорілася б уся кримська земля. А там, дивися, став би Бахчисарай не ворогом, а рідним братом Києву, Черкасам чи Переяславу…

Але ж ні, сталося трохи не так. Тому й ховав очі Гуркан. І каратиметься за це, скільки й житиме…

— Товариство, та не переймайтеся ви так, — тихо мовив Вирвизуб. — Ну, не вийшло цього разу, але ж на цьому, гадаю, світ не кінчається. Чи не правда, Пилипе?

Швайка неохоче кивнув головою.

— Я повернуся, — глухо мовив Гуркан. — І спробую знову зібрати хлопців. Тільки ти, Пилипе, скоріше ставай на ноги.

Швайка задивився на хмари. Легкі й бистрі, вони летіли на південь і за якусь годину, певне, опиняться над Кримом…

— Навряд чи нам це вдасться, Денисе, — зітхнув він. — Удруге Менглі-Гіреєві беки навряд чи таке допустять. Та й надто вже ми їм намозолили очі, щоб вони нас не впізнали.

Зненацька з-за кущів верболозу пролунав радісний вереск Телесика:

— Повернувся! Повернувся! Грицик з хлопцями повернувся!

За мить на берег ступив Грицик. Він був замазюканий і мокрий мов хлющ, адже щойно переплив стрімкий Дніпро. Проте вигляд мав задоволений.

— По тобі бачу, що нарешті навчився приносити гарні вісті, — сказав Вирвизуб.

— Сподіваюся, що так воно буде й надалі, — зблиснув зубами Грицик. — Провели ми їхню галеру аж до самого моря. Схоже, більше вона на Дніпрі не з’явиться.

— Це ти по чому судиш? — поцікавився Швайка.

— Бо ще в гирлі він підняв усі вітрила і полетів до моря так, що за ним лише бульки залускали, — пояснив Грицик.

Обличчя козаків зарясніли усмішками. Навіть Швайка не втримався. Серйозним лишався один Вирвизуб.

— Оце і все? — зсунув він докупи свої густі брови. — Більше ти нічого не помітив?

— Ну, чому ж, — заперечив Грицик. — Помітив. На зворотному шляху вирішили ми зазирнути в степ. То майже півдня проскакали — і ніде нікого.

— Невже татарин таки полишив ці місця? — здивувався Колотнеча й зітхнув: — А шкода, тепер ні з ким і погиркатися буде.

— Та ні, вони не пішли, — заперечив Грицик. — Хіба що дуже лякливі стали. Визирнуть на мить — і ховаються. Знову визирнуть — і знову їх немов корова язиком злиже.

— Може, заманюють? — здогадався хтось.

— Ми теж спочатку так думали. А тоді переконалися, що вони нас бояться. Бо вийшли нам назустріч лише тоді, коли їх стало чи не вдесятеро більше. Ну, ми теж не стали з ними заводитись, розвернулися та й помаленьку подалися назад.

— А вони ж бо що?

— А нічого. Теж помаленьку трюхикали слідом. Та варто нам було зупинитися, як вони теж зупинялися.

— Схоже, нарешті порозумнішали, — зауважив Кривопичко.

— Схоже, — охоче згодився Грицик.

На берег вибралася ватага рибалок на чолі з Демком. Велет вихопив з невода рибину, що розміром не поступалася Демкові, і подався з нею до багаття.

Рибина била хвостом і пручалася так, що Демко ледь тримався на ногах. За крок від товариства Демко скинув рибину на землю і запитав Грицика:

— Ну, що виїздив?

— Те, що треба, — зблиснув зубами Грицик.

— Це добре, — полегшено зітхнув Демко і витер мокре чоло. — То ви собі як хочете, а я взавтра ж рушаю до… — він затнувся й почервонів, — до діда.

— Той його дід у спідниці ходить, — засміявся один з козаків. Проте Демко так на нього зиркнув, що той миттю замовк.

— Може, таки залишишся? — сказав Колотнеча і обернувся до товариства. — Він же один заміняв ледь не половину моєї ватаги. Ото як почав махати своєю довбнею біля виходу з яру, то від нього татари відскакували, мов горох від стіни. Наші теж. А нам тільки й лишалося, що стріляти в тих, хто цілився в Демка з лука. А все інше, кажу, він сам зробив. То, може, лишишся, га, Демку?

— Та ні, — знову почервонів Демко. — Там теж роботи багато. Дідо кажуть, що нашу рибу тепер всі захочуть купувати.

— Тоді й малих з собою бери, — сказав Швайка. — Рано їм ще воювати.

— Та ви що, дядьку Пилипе? — тонким комариним голоском занидів Телесик. — Ви ж… ви ж Грицика з Саньком нікуди не проганяли, правда? То чого ви проганяєте нас? Ми що, гірші за них, га?

Козаки зареготали.

— А таки не гірші!

— Атож! Бачили, як вони налякали того турецького човна?

Грицик підняв руку догори, закликаючи до уваги.

— Слухайте мене, товариство! Я ось що вирішив: коли вже Телесикові так кортить козакувати, то візьму я його до себе джурою. І зроблю з нього такого козака, що, може, й самому Швайці не поступиться… То що — підеш до мене джурою? — звернувся він до Телесика.

Телесик закивав головою так, що йому аж зуби зацокотіли.

— Піду, — з готовністю мовив він. Тоді трохи подумав і додав: — А потім ми з тобою до Криму подамося. І там такої каші заваримо!…

— Це що ж ви там заварите? — запитав Швайка.

— Колотнечу здіймемо, от що!

У Гуркана одвисла щелепа. Вирвизуб з Колотнечею стурбовано перезирнулися. Про те, що збирався вчинити Швайка, знало лише кілька чоловік. І от тобі маєш…

Вони перевели погляд на Швайку. Але в того теж був здивований вигляд.

— Це хто тебе про колотнечу напоумив? — обережно поцікавився Колотнеча.

— А ніхто, — безтурботно махнув Телесик рукою. — Сам доп’яв. А не вдасться, то ми придумаємо для них щось інше.

Колотнеча тільки руками розвів:

— Ну й діти пішли!

— Атож, — підтакнув Вирвизуб і нахилився Швайці до вуха, щоб не почув Телесик: — У нього, бач, ще й молоко на губах не обсохло, а вже додумався до такого, до чого ми все життя йшли…

— І не кажи, — крекнув Швайка і чи не вперше за ці дні самостійно повернувся на інший бік.

Але Телесик уже їх не слухав. Підстрибуючи то на одній, то на другій нозі, він подався до товариства, що, схоже, знову затівало якусь прецікаву гру.

ПРИМІТКИ

Н у к е р и — ханські дружинники.

Б а т и р — богатир, дужа людина.

Ч а у ш і — вояки.

Б е к и — знатні люди.

Д ж а н — дорогий.

К а й с а к и — розбишаки.

Т у м е н ь — десятитисячний загін воїнів.

Я н и ч а р и — піші воїни, які ще малими були вивезені чи викрадені з інших країн і забули рідну мову.

Г я у р — біс.

С и н і В о д и — нині річка Синюха, притока Південного Бугу, над якою 1362 року українсько-литовські війська розгромили татарські орди.

К а л я м — перо з очеретини чи гусячого пір’я.

К о з л і в — по татарськи Ґьозльов, нині Євпаторія.

А к — Ш е й х — нині містечко Роздольне.

Д ж у р ч а — нині містечко Первомайське.

Ч а м б у л и — загони.

Н о й о н — князь.

Я к ш и — славно, добре.

К о р ч і в, П е н т и к а п е я — різні назви нинішньої Керчі.

П о п р и щ е — відстань, що вимірюється польотом стріли.

Б а с к а к — збирач данини.

К а п у д а н — п а ш а — капітан судна.

Б а з а в л у к — притока Дніпра, що тече трохи вище від річки Тягинки.